Проф. Г. П. Генов

Политическа и дипломатическа история на България

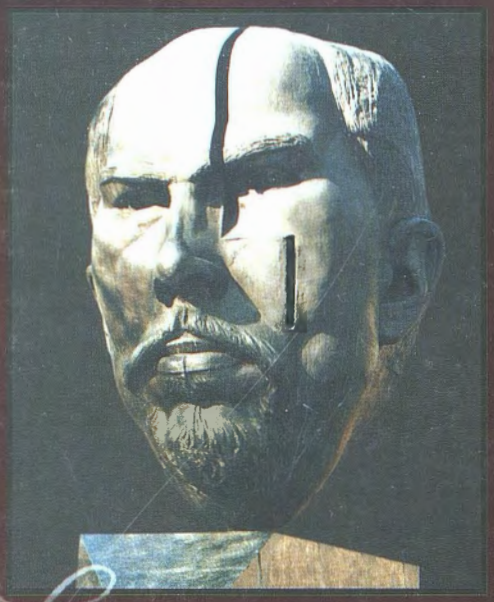

том XIII

Българската външна политика при управлението на Стамболов

Издателство
Ваньо Недков

Проф. Г. П. Генов

Политическа и дипломатическа история на България

том XIII

Българската външна политика при управлението на Стамболов

Издателство
Ваньо Недков
София, 2001

© Георги Петров Генов, автор
© Ивелина Велинова, художник
© ИК „Ваньо Недков“, 2001
ISBN 954 - 8176 - 65 - 3 (т.2)

УВОДНИ ДУМИ

Настоящият том XIII от „Политическа и дипломатическа история на България" от проф. Г. П. Генов е фундаментално изследване върху външната политика на България при управлението на Стамболов от 21 август 1887 до18 май 1894 г. Това, което досега е писано в България по този въпрос, е пропито от антистамболовизъм, русофилство и най-вече — защита на външната политика на царска Русия по отношение на васалното княжество. С голяма необективност много българи русофили хвърлят цялата вина върху диктатора Стамболов и австрийския натрапник княз Фердинанд. Всъщност изключителна вина за влошаването на отношенията между княжество България и великата империя Русия носи предпоследният цар на Романовската династия Александър III. Станал ненадейно руски император поради убийството на Александър II — Цар Освободител (наречен така от русите за формалното освобождение от крепостничеството през 1867 г. и от българите за освобождението на поробения български народ през 1877-1878 г.), Александър III като руски самодържец започнал активно да участва в ръководството на руската външна политика. Отношенията между двамата братовчеди Александър III и княз Александър Батенберг не са били особено сърдечни още по време на Руско-турската освободителна война. Докато през 1879-1881 г. отношенията между Александър II и Александър I Батенберг са били много добри, при новия руски император настъпила промяна, и то отрицателна. Един взрив в българо-руските отношения настъпил на 6.IX.1885 г., когато твърде мнителният Александър III приписал Съединението на княжество България с Източна Румелия на лична инициатива на княз Александър Батенберг, който през април 1885 г. обещал на руския министър на външните работи Гирс да не предприема никакви действия, насочени към съединение между княжество България и автономната турска провинция Източна Румелия. Поставя се началото на активна руска политика против княз Александър Батенберг, която доведе до абдикацията (принудителна, извършена с преврат) на княза на 9.VIII.1886 г., организирана от руската дипломация и реализирана сполучливо от група български офицери — фанатични русофили, начело с капитан Радко Димитриев. Същият, вече генерал-лейтенант от българската войска, пълномощен министър на царство България в Русия, при влизането на руската империя в Първата световна война веднага подава оставка като дипломат и генерал от българската войска и постъпва като доброволец във вече сражаващата се руска императорска армия, получава назначение в нея, воюва като руски генерал, командир на дивизия и армия до 1918 г., когато по време на гражданската война е разстрелян от болшевишката армия в качеството му на „белогвардейски офицер". Какво трябва да е било доверието на Русия в предаността на Радко Димитриев към нея, когато дори и след влизането на България във войната против Съглашението, той продължава своята служба de jure дори против своето отечество,

само гдето неговата руска армия не е участвала на Добруджанския фронт против българската войска, което довело до освобождението на Добруджа!

От Съединението през 1885 г. до детронацията през 1886 г. царска Русия практикува една дипломатическа дейност против България, която може да конкурира само Австро-Унгария, която през периода от 6.IX.1885 г. до подписването на Букурещкия мир на 3.III.1886 г. непрекъснато и неуморно е подпомагало кралство Сърбия в неговата авантюра срещу България. Австро-Унгария спасява Сърбия и от окончателен военен разгром, и от риска да отстъпи „сръбски" територии — Ниш и Пирот, както и да плати финансово обезщетение на победителката България. Всички държави от Берлинския договор обективно или субективно са били на страната на победената Сърбия, най-вече Австро-Унгария и Русия (последната поради решаващото влияние на Александър III). Противно на своите очаквания той констатирал, че България съвсем сама запазила Съединението, сразила Сърбия, но в замяна на това нищо не получила от победената Сърбия, нито територии, нито контрибуции и репарации.

Съчинението на проф. Генов притежава редица достойнства. Преди всичко прави впечатление важният факт, че авторът е използвал богата научна литература на няколко езика. Може само да се съжалява, че проф. Г. П. Генов не е имал възможност да се запознае с „Авантюры русского царизма в Болгарии" (сборник от дипломатически документи от царските архиви), излязъл в Москва през 1935 г. и отпечатан у нас едва през 1991 г. Тази книга не се появи на български език нито по времето на „монархофашизма", нито по времето на ОФ и НРБ до 1989 г. Силно впечатление прави, че авторът е използвал най-авторитетни политически ежедневници, излизали в шест от Великите сили, плюс сръбски, румънски и турски вестници. При невъзможно тежките условия за работа, при които се е намирал проф. Г. П. Генов през периода от 1944 г. до своята смърт през 1967 г. той с огромни усилия е използвал труднодостъпни извори за своя научен труд.

С научна обективност и честност авторът е изложил становището си върху редица спорни въпроси на българската външна политика през разглеждания период, които са били предмет на различни и дори противоположни интерпретации от мнозина български автори. Проф. Генов е преценявал събитията за епохата без „филство" или „фобство", без никакво пристрастие към партии, личности и политически идеи. А той е бил до смъртта си ученик на Найчо Цанов, член на Радикалната партия, неин ръководител, депутат в българския парламент до 19.V.1934 г., представител в т. н. „Конституционна петорка", образувана от пет забранени след 19.V.1934 г. български политически партии, която се бори със слово и перо от момента на своето създаване до 9.IX.1944 г. за възстановяването на Търновската конституция, погазена и отменена от деветосептемврийските превратаджии.

Излизането от печат на този труд ще запълни една празнота в българската научна литература. Той ще отговори и на потребностите на широк кръг читатели, които след близо половин век духовни ограничения и тоталитарна диктатура търсят и ще търсят винаги истината за всички събития и факти, упражнили въздействие върху развитието на политическия живот на нашия народ през Третата българска държава.

Проф. д-р Сава Пенков

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА СТАМБОЛОВ (1887 – 1894 г.)

Великите сили. Засилване тяхната експанзия и колониална политика. Общият характер на европейската политика след 1885 г.

Колкото повече се изостряха отношенията между Великите сили в Европа и борбата за надмощие взимаше все по-големи размери, толкова повече се развиваше у тях стремежът към колониални завладявания, защото с индустриализирането на европейските държави колониалните владения ставаха крайно необходимо допълнение на тяхната стопанска и политическа мощ в самата Европа. В колониите европейските сили търсеха пазари за произведенията на своите все повече разрастващи се индустрии, струващи им твърде евтино поради евтината експлоатация на местната работна ръка. Там търсеха суровини за тях и най-после — място за разселване на излишното население от метрополията. Но стремежът на всяка сила да загреби повече колониални територии предизвикваше изострени борби между самите сили, защото колониалните земи се оказаха все пак недостатъчни за все повече разиващия се техен империализъм. Борбите ставаха и опасни, защото от просто състезание, завладявания и надпревара се обръщаха в спорове коя сила има по-силно право да тури ръка върху дадени колонии и следователно да отбие претенциите на други сили върху тях. Дипломатическите конфликти ставаха неизбежни, а те водеха и до кървави разпри и борби.

С това се характеризира периодът от 1885 до 1895 г., дори и по-късно. Във всяко време опасността една колониална сила да се изправи против друга съществуваше непрекъснато. И понеже всяка сила се смята сама слаба в тая възможна, не само политическа, но и военна борба, започва на всяка цена да търси съюзници, чиито колониални интереси биха съвпаднали с нейните. Но европейските страни, дори и най-силните, не са освободени от тая мисъл да търсят съюзници, и то не само за своите колониални спорове, но и за изострените спорове на същия континент, които произтичаха от стари европейски въпроси и се преплитаха в една твърде опасна форма с тия за колониално владичество. Един от тези стари европейски спорове бе и тоя за влияние и надмощие на Бал-

канския полуостров, който спор пълни с шум и кръв политическата история на Европа през целия XIX век.

Естествено в тая така изграждаща се система на съюзи и изострени спорове европейският и световният мир постоянно висеше на косъм. Дори такъв силен държавник като Бисмарк, опрян на мощ, каквато представляваха германските военни сили след 1871 година, никога не се чувстваше сигурен в провеждането на своята политика. Постоянно страдаше, според собствения му израз, от кошмари на коалицията, т.е. в даден момент Германия да не се намери изолирана срещу една могъща коалиция от държави, с която не би могла да се справи. И той в своя страх от възможните противни нему коалиции само постави началото на мощните противни един на друг съюзи, които легнаха като една от големите причини за избухването на Първата световна война.

Напредването в борбата за завладяване на повече, по-обширни и побогати колонии се засили, след като през 1884 г. се яви на колониалната сцена новата германска империя.

Наред с вековните борби за световно владичество между двете морски държави — Англия и Франция, се прибавиха и борбите, които поведоха новите претенденти за колониални владения, на първо място Германия, след нея Италия, а наред с това и аспирациите на други по-малки или по-големи държави. Испания, Португалия, Холандия, и Белгия, а в Далечния изток — Япония. Едни от тях полагаха старания да запазят старите си колонии, а други — да добият нови. През 1885 г. Германия взе почина за свикване на колониална конференция в Берлин, която освети новата ориентация на германската колониална политика.* Постепенно немската експанзия обхваща Занзибар, Габон, Того, Камерун, по-късно Германска Източна и Западна Африка. Създаде се особен колониален германски съюз

* Колониален акт от 26 февруари 1885 г., насочен главно против колониалната хегемония на Англия. Бисмарк заявява преди това на френския министър-председател Жюл Фери, че е необходимо да се създаде нещо като „Морска лига", която да установи равновесие в моретата и колониите срещу Англия. Между другото той подчертава: „Аз не желая война с Англия, но тя трябва да зачита и интересите на другите; в това отношение един френско-германски съюз не е нещо невъзможно." Франция обаче не отива дотам, защото не желае да дразни Англия като взима решителна позиция срещу нея. Все пак Берлинският колониален акт от 26.II.1885 г. е бил подписан от 14 държави и, теоретично поне, добива широко международно значение. Примириха се поне временно противните колониални аспирации на Франция и Германия и се утвърдиха владенията на Белгия над Белгийско Конго и се отхвърли англо-португалският договор от м. януари 1884 г. за владението на земите около устието на р. Конго, които представляваха главната врата за навлизане и завладяване на Централна Африка. По-късно Англия и Португалия сами бяха принудени под натиска на Франция и Белгия да анулират своя договор за Конго, така че последният останал разделен между французите и белгийците.

(„Deutscher Kolonial Verein"). Англия в тая епоха се предава на все по-усилена колониална експанзия. Начело на нейните държавни работи са най-бележитите ѝ колониални държавници — министрите Солсбъри, Чембърлейн, Балфур; организатори на колониите Сесил Роудс и Милнър, които организираха Африка; Кромер, организаторът на Египет и най-после военните, начело с генерал Китченер. С еднакъв успех британската колониална политика се впуска в завземане в Африка, в Персийския залив, в Средния и в Далечния изток. В Африка тя обсеби цялата източна половина на Черния континент, където по-късно проектираше големия имперски път: Александрия —Кайро—Найроби—Капщат; в Персийския залив, където слагаше ръка на цялата богата с петрол област; в Средна Азия се насочваше към Афганистан и Тибет; най-после в Китай, където проникваше в огромния басейн на р. Янг-Це.

Това безогледно разширяване на английския колониализъм твърде естествено срещна съпротивата на съперничещите сили, до които местните населения и държави, поставени в съвсем депримирано положение, не оказваха и не можеха да окажат почти никаква съпротива. На първо място Англия срещна съпротивата на Франция. Френската колониална експанзия започна особено силно през 1884 г. от Жюл Фери. Но неговото управление бе кратко и макар той да падна поради съпротивата, която срещна от страна на Парламента при провеждане на своята колониална политика, неговите приемници я продължиха с ненамаляваща сила, подтиквани от военните, търговските и индустриалните съюзи, от някои обществено-икономически организации. И през периода 1885-1895 г. френските колониални експедиции не престават, въпреки мъчнотиите, които срещат, въпреки огромните разходи, които те струват. Франция прониква до сърцето на Африка: езерото Чад и мистериозния на времето си град Тимбокту, с цел да обхване басейните на двете големи западноафрикански реки Конго и Нигер, както вече се бе настанила в долините на Сенегал и Гамбия. Не се отказва и от Червено море, където заема Джибути и се насочва към абисинския град Хараре, а по-късно и големият остров Мадагаскар стана нейно владение.

В Индокитай прониква дълбоко нагоре по течението на голямата река Меконг, дори в Южен Китай по Червената река.

На последно място по пътя на колониалната експанзия идва Италия. Възползвана от събитията в Судан (похода на английския генерал Гордън против махдистите в началото на 1885 г.) тя се настанява в гр. Масауах и по-късно заема Еритрея и част от Сомалия — вратата за завладяването на Абисиния.

Само Австро-Унгария от Великите сили, погълната все повече след завладяването на Босна и Херцеговина от Балканите и от вътрешните

междуплеменни борби, не участвува в тая разширена и засилена експанзия.

Оставаше Русия. Тя не бе морска държава, нито можеше лесно да стане такава. Нейната завоевателна политика много естествено се командваше от географското ѝ положение. Граничеше с четири морета, откъснати едно от друго, при това на́ грамадни разстояния, особено за онова време, когато съобщенията бяха много по-мъчни от днес: Северен ледовити океан, Балтийско море, Черно море и Тихия океан, който мие бреговете на́ Източен Сибир. При това Черно море бе съвсем затворено, а Балтийското — полузатворено, докато другите бяха за няколко месеца сковавани от ледове. При тия условия Русия не можеше да води по-далечна колониална политика, особено морска — там тя бе слаба. Нямаше и условията на Германия бързо да се индустриализира, да си създаде флота и да стане задморска колониална империя, каквито бяха Англия и Франция, а по-късно и Германия, като към това се стремеше, макар и без успех, и Италия. Един руски опит за проникване в Абисиния през 1888 г. от казака Ашимов и монахът Паисий бе твърде скоро осъден и пресечен от самите руски правителства.

Географското положение на Русия, като оставим настрана нейния устрем към Балканите и Проливите, впрочем остро пресечен на Берлинския конгрес, ѝ позволяваше да търси разширение само в две направления: към Средна Азия и в Далечния изток, главно за сметка на Китай. Още след 1871 г., когато руското правителство денонсира клаузите на Парижкия договор от 1856 г., които неутрализираха Черното море и запрещаваха на царското правителство да държи своя военна флота в него, повишиха руския дух: една унизителна за русите клауза от Парижкия договор бе премахната. Това стана толкова по-лесно, защото в Англия управлението бе поето от либералите начело с Гладстон. А знае се, че английската Либерална партия не споделяше гледището на консерваторите да не се правят никакви отстъпки на русите. Напротив, Гладстон лично поддържаше нуждата от смекчаване на напрежението, което съществуваше още от времето на Кримската война в англо-руските отношения. И докато в Петербург са очаквали, че Англия в замяна на своето съгласие да се унищожат унизителните за Русия клаузи на Парижкия договор, ще настоява за концесии и компенсации в Средна Азия, Гладстон и неговият министър на външните работи лорд Гранвил не повдигнали никакъв подобен въпрос, макар че между двете държави там имаше значителни спорове за владение и сфери на влияние, които засягаха положението на Индия, перлата на английската колониална империя в него време.

От ред години русите се спускаха бавно, но непрекъснато от областите на Южния Сибир на юг към Индия, което всъщност представлява-

ше една постоянна и реална заплаха за Англия, не толкова може би, че Русия ще завладее Индийската империя, колкото че с приближаването си до индийските граници въздействуваше силно върху духовете на недоволното индийско население и го възбуждаше да се бори срещу английското владичество.

През 1872 година русите се насочиха по долното течение на р. Аму Даря към Аралското море; явно бе, че те целяха завладяването на ханството Хива: на 25 август 1873 г. хиванският хан изяви своето подчинение пред русите. Хива загуби своята независимост и стана васално княжество на Руската империя. Англия в момента не протестира. Правителството на Гладстон се задоволи да поиска от Петербург някакви гаранции за сигурността на Индия. Горчаков ги даде. За да настъпи, Русия се възползва от факта, че Англия имаше слабо и миролюбиво правителство в момента.

След известно време руската завоевателна политика влезе в спорове с Китай. Спорът бе за Китайски Туркестан. Китай в тоя случай, както и друг път, отстъпи и подписа един унизителен и вреден за себе си договор в Ливадия (януари 1879 г.). В Пекин обаче отказаха да ратифицират този договор. Русия прибягна до морска демонстрация. Китай прие наново да преговаря. Временно отношенията му с Русия бяха уредени с договор, подписан в Петербург през февруари 1881 г., по който русите направиха някои отстъпки. Това създаде известно възбуждение в Англия, но тя все повече се ангажираше с работите в Египет и в момента не предприе никакви постъпки на противодействие, макар че Източната криза във връзка с Освободителната война посочи ясно постоянното съперничество между Англия и Русия. След 1881 година, докато англичаните се стремят да наложат своя протекторат над Афганистан, русите се насочват към оазисите на Тюркмения. През 1884 година те завземат Мерв. Борбата между Англия и Русия се разпали още повече. Англичаните заживяха с убеждението, че русите целят да разклатят тяхното владичество над Индия, за която те държаха толкова много. Русите, обратно, мислят, че Англия прави всичко да спре тяхното естествено развитие в Азия. Оттук взаимното подозрение, недоверие, мнителност, които държаха в постоянно напрежение руско-английските отношения. Даже и миролюбивият Гладстон е принуден в 1884 г. да заговори високо и твърдо и да настоява в Парламента да се отпуснат нови кредити за предстоящата експедиция в Азия и евентуално за по-големи действия там, макар с това сам да се поставяше в едно твърде странно положение: да стане шампион на английския империализъм, против който той винаги е заявявал, че се бори. Тогава в Англия се създаде правило, че всеки английски държавник, каквито и убеждения да е имал в опозиция, трябва да ги забрави, щом седне на министър-председателския стол; тогава той трябва да има пред очи само големите интереси на Англия и на

нейната обширна империя. А там след 1886 г., за няколко години управляват консерваторите начело със Солсбъри, който бе един от делегатите на Англия на Берлинския конгрес. Той и неговата партия постоянно са се отличавали със своята неотстъпчивост спрямо Русия и поради това, щом те са били начело на управлението на Великобритания, винаги напрежението в англо-руските отношения е било много силно. Тъкмо такива бяха те през време на управлението на Регентството и почти през цялото управление на Стамболова.

Австро-руските отношения и българската криза

Не по-добри бяха през същото време и австро-руските отношения. Особено се изостриха те по време на Руско-турската война през 1877-1878 година и на Берлинския конгрес, след който силно охладняха и германо-руските отношения. Последиците от това бяха: 1. Сключването на тайния австро-германски съюз от 1879 г.*; 2. Сключването на австро-германо-италианския съюз от 1882 г.**; 3. Австро-сръбският таен договор от 1881 г.*** и актът за присъединяването на Румъния към Тройния съюз от 1883 г.****. Всичките съюзи и договори имаха насочени острието изцяло или отчасти срещу Русия, която при създадените отношения оставаше почти изолирана.

Тези съюзи и договори, които оставаха тайни, но за чието съществуване се знаеше в Петербург, без да може да се определи точното тяхно съдържание, намаляваха стойността на подписаното през 1881 г. споразумение на тримата императори: австрийския, германския и руския. Всъщност то имаше за цел да прикрие истината върху германо-руските и особено австро-руските отношения. Всъщност те си оставаха хладни, дори враждебни, а договорът от 1881 г. само ги покриваше с малко лустро, за да не се види тяхната грозота. Но българската криза, която последва след детронацията на Батенберга, отлюпи голяма част от това лустро.

Българската криза в значителна степен разбърка и дипломатическите сметки на германския канцлер. Австрия през това време прояви открит стремеж към независимост от германската политика и към една офанзивна политика на Балканите, каквато тя дотогава избягваше. Видяхме

---

* Договор от 7 октомври 1879 г. Große Politik III, 101-119, Pribram, 1879-1914, I, 3-6

** Договор от 20 май 1882 г., Gr. Pol. III, 244

*** Договор от 28 юни 1881 г. Pribram, I, 25

**** Договор от 30 октомври 1883 г. Gr. Pol. III, 281-282; Pribram I, 32

вече, че през време на Регентството унгарците поискаха монархията да води по-енергична и по-независима от Германия политика на Балканите, за да спре руската експанзия там; в същото време те пристъпиха до една безогледна маджаризация на румънското население в Трансилвания и към по-силно потискане на хърватите и на пречанските сърби. Сам австро-унгарският министър на външните работи Калноки, който бе зад гърба на сърбите по време на Сръбско-българската война, сега дава подчертан антируски курс на политиката на двойната монархия. Наистина отначало той се въздържаше да дава по-пълна подкрепа на българското Регентство, което управляваше след детронацията на Батенберга, но едновременно с това той не допускаше руската намеса в българските работи като отхвърляше решително всяка мисъл за назначаването на един руски агент във формата на извънреден комисар в София, който да поеме управлението на българското Регентство. Австро-унгарските държавници отхвърлиха по един безрезервен начин и гледището на Бисмарк, че единственото възможно разрешение на австро-руските спорове трябва да се търси като се разделят Балканите на две зони на влияние: австрийска — на запад, и руска — на изток.

Бисмарк винаги бе поддържал, че още от Берлинския конгрес бе признал правото на преобладаващо влияние на Русия в България и Източна Румелия. Същото това признаване на руското влияние там е било потвърдено от договора между трите императори от 1881 г., подновен през 1884 година. В замяна на това Австрия добавяше правото да анексира Босна и Херцеговина, както и правото на преобладаващо влияние в Сърбия. Поради това, според гледището на германската дипломация, разграничителната линия на влиянието на Австрия и Русия на Балканите трябва да се следва по сръбско-българската граница, докато Румъния и Черна гора остават вън от това деление; всеки опит да се пречи на руското влияние в България засилва руския натиск върху Сърбия.* И германският канцлер заявява във Виена: Германия няма да спре едно австрийско настъпление в Сърбия, но не иска да се ангажира да защити Австрия от едно руско нападение, щом нова е било предварително уговорено между двете немски империи.**

С това свое заявление Германия подчертава, че не мисли да поеме защитата на руските интереси на Балканите, макар там безспорно да има такива. Но в тоя момент тя мисли за друго: как да запази европейския мир, защото за Бисмарк е повече от ясно, че при съществуващите отношения в Европа при една възможна война, Австрия и Германия ще

* Große Politik, V, 31

** Пак там, V, 27

се намерят нападнати от две страни: от Франция и Русия. Австрийската дипломация трябва добре да разбере това и да не докарва до разрив своите отношения с Русия.*

Но австро-унгарската дипломация не следва това становище. Според Калноки Австро-Унгария се е съгласила в договора за съюза на тримата императори за съединението на Южна България към Княжеството, не за да задоволи някакви руски интереси, а само защото едно такова съединение ще засили българския елемент и неговата държава, за да могат успешно да се борят именно против руското влияние. Правото, което Австро-Унгария има по същия договор да анексира Босна и Херцеговина не е противоконцесия за българското съединение, а самостоятелно нейно право, диктувано от жизнените интереси на монархията. За австро-унгарската политика не е все едно дали на Балканите ще се образува една голяма руска провинция, която ще влоши обстановката и същността на съседните балкански държави, още повече, че всяко движение между недоволните славянски елементи на Балканите ще предизвика опасни заплитания не само в Сърбия и Босна-Херцеговина, но и в цяла Южна Унгария**.

Според Калноки всяко българско напредване на запад заплашва австро-унгарските интереси, затова той се противопоставил на напредването на българите в сръбската война към Ниш и Белград. Но същият принцип важи естествено, ако българите бяха напреднали на запад, към Македония. Но австрийският министър отхвърли идеята за разграничаване сферата на влияние на Балканите още и защото Русия, като се настани в източната половина на полуострова, ще има преобладаващо влияние и на запад, където е Черна гора, която е под изключителното влияние на Русия.

Веднага след това Калноки добавя, че би било погрешно да се мисли, че монархията желае война, нито мисли да предприеме някакво действие на полуострова. Тя там желае само запазване статуквото и мира***.

Бисмарк е обаче безсилен да наложи своето гледище във Виена, откъдето оспорват всяко право на Русия да се меси в българските работи, като фактически взимат и Регентството, по-късно и княз Фердинанда под свое покровителство, както ги бе вече взела английската дипломация. Бисмарк е недоволен от това поведение на австро-унгарското правителство, но той се намира в невъзможност нито да коригира неговото поведение, нито да се откаже от съюза си с него, защото центърът на гер-

* Große Politik, V, 37

** Пак там, V, 31-35

*** Пак там, V, 30-34

манската външна политика се бе преместил от руско-германския към австро-германския съюз. Наистина Австрия се опираше на Германия, без чието съдействие трудно би могла да запази своето положение на велика сила, но същевременно бе вярно, че и Германия, в разрастващите се нейни спорове с Франция и Русия, разчиташе на съвместно действие на двете немски империи, както действително стана през 1914 година.

След избухването на българската криза през 1886 г., която изостря австро-руските отношения, съюзът на тримата императори от 1881 г. загуби почти всякаква политическа стойност. Гирс не преставаше да се оплаква на Бисмарка от поведението, което австрийската делегация държеше по българския въпрос, поведение ясно и открито враждебно на руската политика на Балканите. В самата Русия панславистите вдигаха глави и използваха войнствените речи в Унгарския парламент, за да разпалват страстите и да влошават още повече не само руско-австро-унгарските, но и германо-руските отношения. Гирс също се оплаква, че панславянският печат на Катков все повече повишава тона не само срещу Австрия, но и срещу Германия, за съюза с която Гирс винаги държеше. Руският генерален щаб поиска засилване на руските войски на границата на Галиция срещу Австрия. Впечатлението е, че може да се дойде до едно австро-руско сблъскване. Германия, която има всичкия интерес да го избегне, заплашва Австрия, че ще я изостави да понесе сама рисковете и опасностите от една подобна авантюра. Съображенията на германското правителство са, че германският народ не желае да компрометира собственото си съществуване в една борба за надмощие на Балканите. И Бисмарк, за да запази мира, намира за необходимо да отклони всяка отговорност за Германия от едно солидарно действие с Австрия и да обясни своето поведение при един конфликт, надявайки се по тоя начин да запази доверието на Александър III, който тогава се е доверявал твърде много на германската външна политика. Неговото желание, заявява Бисмарк, навсякъде е да запази мира, което е и в интерес на самата Австро-Унгария.

Но тия негови заявления, подчертавани при всички случаи, не отговарят на неговата съкровена мисъл, която остава като основа на германската външна политика изобщо. Той знае, че върховните германски интереси диктуват Австрия да бъде запазена цяла, с ранга на велика сила. И според ясното схващане на Бисмарка двете немски империи, на живот и на смърт, ще трябва да вървят докрай заедно, при създалите се политически условия в Европа, както и вървяха до падането на Австро-Унгария. Бисмарк не вярва на Русия, че при един френско-германски конфликт ще остане вярна на поетите задължения според договора за презастраховка от 1887 г., да запази неутралитет и да не нападне Германия. Напротив, той вярва много повече във верността на Австрия и заради

това на Берлинския конгрес взе нейната страна в усилията да разруши Санстефанска България против интересите на Русия. На всяка цена Германия не можеше да изостави Австрия. Във Виена знаят това и са така смели в провеждането на своята балканска политика против Русия, въпреки всичките формални предупреждения на Бисмарка да бъдат по-предпазливи в своя поход на Балканите.

Австрийската дипломация в случая по българския въпрос имаше верен съюзник в сферата на Тройния съюз в лицето на Италия. Видяхме как италианските държавници се отнасяха благосклонно и към Батемберга и към Регентството. Те ги поддържаха с не по-малка ревност от тая, с която вършеха това Австрия и Англия. Тая солидарност на действията на австрийската и италианската дипломация бе още едно задължение за Германия да не ги изоставя, защото с още по-голямо основание се поддържаше, че нейната политика и сила се крепяха на Тройния съюз, а не на съюза на тримата императори (който всъщност бе вече мъртъв, понеже Австрия открито отиваше против него), нито на германо-руския договор от 1887 г., който при създалите се международни условия бе по-скоро само една хипотеза, отколкото реалност.

Тая политика, чийто генезис намираме главно в събитията, които след 9 август 1886 г. съпровождаха различните фази, през които преминаваше откритата българска криза, доби своето утвърждение в т. н. Средиземноморски пакт от м. декември 1887 г., четири месеца след идването на Фердинанд в България. Причините и поводите за сключване на тоя пакт ще трябва да търсим главно в поведението на руската дипломация, която, още Фердинанд не стъпил в България, организираше всички разполагаеми сили за неговото немедлено изгонване, а сигурно и за навлизането на Балканите.

Средиземноморският пакт се състои от няколко политически акта: От споразумение между Англия и Италия. То почива най-напред на италианската нота от 12 февруари 1887 година до английското правителство*. С нея римският кабинет иска едно споразумение между двете държави на следните основи: а) гаранция в рамките на възможното за поддържане на статуквото в Средиземноморието, Адриатика, Егейско и Черно море; сътрудничество да се надзирава и при нужда да се попречи на всяка промяна, която под формата на анексия, окупация, протекторат би засегнала сегашното положение във вреда на двете сили; б) ако запазването на статуквото се окаже невъзможно, всяка промяна може да стане само по предварително взаимно съгласие на двете държави; в) Италия дава пълна подкрепа на Англия в Египет; официално Англия обещава

* Gr. Pol. IV, 311-313; Pribram, I, 310, 322, 324

подкрепата на Италия навсякъде по Североафриканското крайбрежие, особено в Триполитания и Киренайка в случай на настъпление там от една трета сила; г) взаимна подкрепа в Средиземно море, в случай на политически конфликт или на война*.

Англия приема направеното италианско предложение като внася някои поправки в него в смисъл: въпросът за сътрудничеството ще се решава конкретно според обстоятелствата. Всички крайбрежия и проливи ще останат в настоящето си положение. Съглашението се договаря чрез размяна на ноти, а не чрез договор, за да се избегне внасянето му и обсъждането му в парламентите, за които има мъчнотии — най-напред не може да се запази тайната, а можеше да се повдигнат и възражения. Италия приема тези английски възражения.

Веднага след това последва англо-австрийското споразумение. На 24 март 1887 г. Калноки, австроунгарският министър на външните работи, прави следната декларация на Англия: „Макар въпросите, които са свързани със Средиземното море изобщо да не засягат съвсем директно интересите на Австро-Унгария, моето правителство има убеждението, че Англия и Австро-Унгария имат твърде общи интереси в Източния въпрос, следователно и същата нужда да поддържат доколкото е възможно статуквото да попречат една Сила да се разшири за сметка на другата, а това налага на двете Сили (Англия и Австрия) да действат заедно за поддържането на тия генерални принципи в тяхната политика".** Същият ден английският министър-председател сам дори дава своето съгласие на австрийското предложение и отговаря с идентична нота. Споразумението е също постигнато.***

От своя страна на 4 май 1887 г. чрез съответна размяна на ноти се постига подобно споразумение между Испания и Италия, към което на 21 с. м. се присъединява и Австрия****.

В своята нота от 24 март 1887 г. австро-унгарското правителство между другото пише: „Основните начала и политически цели, които са установени чрез настоящето съглашение са в пълно съгласие с ония, които ръководят австро-унгарската политика. Движими от убеждението, че тия цели ще бъдат най-добре постигнати чрез нашето сътрудничество, правителството на Негово императорско и кралско апостолическо величество е готово да се присъедини към декларацията за приятелство и единство на политическите възгледи, така както те да изложени в нотите с

* Gr. Pol. IV, 311-313; Pribram, I, 36-40
** Пак там, IV, 329-330
*** Пак там, IV, 329-330
**** Pribram, I, 48-52

дата 12 февруари т. г. Като обявява това си присъединение австро-унгарското правителство се радва особено от политическото сближение между Англия и Австро-Унгария и на закрепването на взаимните отношения, които произтичат от това. Тези отношения се намират ясно поставени върху една обща система, целейки преследването на еднакви цели и защита на общи интереси.

В своята нота от 27 март 1887 г. австро-унгарското правителство между другото пише: „... que les principes fondamentaux et les buts politiques qui ce trouvent йtablis par cette entente sont conformes a ce qui guident la politique de l'Autriche-Hongrie... le gouvernement autrichien est pret a adhйrer aux dйclaration d'amitiй, de vues politiques et du rapprochement politique entre l'Angleterre et l'Autriche-Hongrie..".

В декларация от същия ден английското правителство се присъединява към решението на английското и италианското правителство за еднаквостта на интересите на трите сили в басейна на Средиземно и съседните с него морета. Трите правителства ще насочат всичките си усилия за запазването доколкото е възможно на статуквото и да не позволят там да се настани една друга сила, враждебна на техните интереси.*

Поначало Бисмарк, скрито, потайно, без изрично да го казва, одобрява станалите споразумения. Той се радва, че чрез тях се осъществява неговият идеал: Франция е изолирана и обкръжена в Средиземно море; нейната политика е скована и тя не смее да предприема никакви действия. Но той не желае да дразни Русия и затова мълчи. Същевременно обаче е доволен, че споразуменията са насочени и срещу нея и парализират всяка възможна нейна акция в Черното море и на Изток, защото инак значи да приеме нова Кримска война. Щом Русия е парализирана-та, Германия остава с развързани ръце в Централна Европа и на Запад. Италия и Испания се задължават да не влизат в договорни връзки с Франция, които биха били насочени срещу Германия и Австрия, както и срещу Италия (от страна на Испания).** След подписването на Средизем-

* Pribram, 41, Gr. Pol., IV, 330.

** Италианското правителство се опитало да ангажира и Германия с тия съглашения и да я направи пряка участница в Средиземноморския съюз, но канцлерът Бисмарк не се съгласил с това предложение, поради съществуващия вече таен договор между Германия и Русия, подписан на 18 юни с.г. Инак германският канцлер е бил твърде доволен от сближението, което става между Италия и Англия, които заедно с Австро-Унгария стават господари на Средиземното море, дори при едно съединение на френските и руски морски сили там; доволен е и от помощта, която Хабсбургската монархия ще може да намери в лицето на Англия при едно стълкновение с Русия поради споровете на Балканите и при всеки опит на русите да настъпят към Цариград. В това Средиземноморско споразумение Бисмарк вижда оня необходим елемент за поддържане равновесието на

номорското споразумение, Австрия заема две важни решения: да се откаже от участие в Троецарския съюз и да се противопостави със сила на Русия, ако тя се намеси в България.

Очевидно тия споразумения създават една комбинация от четири държави, насочена отчасти срещу Франция, отчасти срещу Русия. Турция не участвува формално в Средиземноморското споразумение, но то фактически я засяга дълбоко, защото има за цел да гарантира нейната сигурност и нейната териториална цялост от едно руско нападение. По същия начин то засяга и България, гарантирайки също нейната независимост и цялост. В основата на казаното споразумение бе легнал принципът на поддържане на статуквото в Средиземноморието и на Изток. Следователно всяка сила, която би се опитала да го наруши с анексия, окупация или протекторат, ще срещне съпротивата на гореспоменатите четири държави. Това е една внушителна коалиция, която, както се знае бе тайно подкрепяна или най-малко одобрявана от Германия и парализираше всеки опит от страна на Русия за намеса в България. Подобна намеса би могла да стане, само ако би настъпила по-голяма анархия или биха станали по-големи смутове у нас. Това обаче бе почти изключено като се знаеше какъв бе режимът на Стамболов, който разгледахме във вътрешното му управление, че държи здраво своята диктаторска власт.

Руската изолация се чувстваше в самите руски среди и това ги заставяше да бъдат предпазливи. И другаде отбелязахме това, което Данаил Юруков, емигрант в Турция през 1886-1887 г. разказва в своите спомени (стр. 168). С една депутация от още двама емигранти, С. С. Бобчев и Ив. Евст. Гешов заминали през пролетта на 1887 г. от Цариград за Петербург да разберат какво ще стане с техния въпрос. Срещнали се с директора на Азиатския департамент, който завеждал и Балканските работи, Зиновиев. Той им казал: „Вашият въпрос е европейски въпрос. Сега се водят преговори между Силите по него. Вярвам да се разреши до октомври. Трябва да чакате..." Н друго място същият Юруков казва*: „От Нелидова (руски посланик в Цариград) разбрахме, че по българските работи Русия е изолирана. За да се привлече вниманието на другите Сили, се яви идеята за подаване мемоар до Силите чрез Великия везир, който макар по-късно бе използван и недоб-

силите в Европа, гаранция за запазването на европейския мир. Дори е съгласен да подкрепи Англия по египетския въпрос. Самото Средиземноморско споразумение Бисмарк нарича Комбинация за в случай на сериозно стълкновение. (Gr. Pol. , V, 198; Gr. Pol., IV, 255, 312; Gr. Pol., IV 224, 297-300, 308.).

* Данаил Юруков. Спомени, стр. 158.

росъвестно от противниците ни. С него емигрантите молеха Великите сили, които бяха подписали Берлинския договор и които се считаха покровители на България, да вземат грижата да се прекрати анархията там. Не се искаше заграбване на България от Русия или от Турция, а възвръщане на отклонилата се от правия път България. Политиката на вражда с Русия и приятелството с враговете ѝ ние, емигрантите считахме за авантюристична и гибелна за страната. Това не бе нито предателство, нито непатриотично дело, а искахме да предвардим България от гибелния път да я отделят от Русия и въставахме против терора, който се налагаше на България за чужди интереси. Никой не бе искал тя да става „Задунайска губерния"..."

Като оставим настрана въпроса, който разглеждаме на друго място за целесъобразността, ползата и необходимостта от подобна постъпка, тук искаме да подчертаем особеното изолирано положение, в което се бе поставило руското правителство по нашия въпрос. То не намираше искрена подкрепа от никоя сила, дори от Германия, която всъщност хитруваше и се стремеше да разпалва англо-руските недоразумения на изток, както и от Франция, която, сама изолирана и слаба, отбягваше все още всяка по-активна намеса в европейската политика. Бисмарк даваше вид, че одобрява руската политика в България, но това вършеше не с цел да помогне искрено на руската дипломация, а само с цел, както казахме, да раздуха враждата между Русия и нейните западни противници, да пази Австрия, да затвърдява положението на Германската империя в Европа и да я прави арбитър в отношенията между Силите. Когато Русия поставяше някой въпрос, германският канцлер винаги се криеше зад формулата: той е напълно съгласен с руското предложение и го подкрепя щом се добие съгласието на останалите Сили; разбира се, такова никога не се добиваше (а Бисмарк знаеше това предварително много добре) и руското предложение естествено пропадаше. Това вбесяваше Александър III и той според мемоарите на граф Ламсдорф започвал да говори съвсем невъздържано по адрес на германския канцлер, да го ругае и да го нарича „оберскот".

Такава бе съдбата на предложението, което Русия направи през1887 г. след Русенския бунт на Турция и останалите Велики сили, да се назначи кандидатът, който тя ще предложи за български княз за регент на България, с чрезвичайни пълномощия да произведе при друго правителство, което той ще назначи, избори за ново Велико народно събрание, което пък да утвърди назначението му за български княз.* Трите сили Англия,

* Отбелязахме, че след невъзможността да наложи кандидатурата на мингрелския княз, в Русия имаха предвид ген. Ернрот (Große Politik, V, 189).

Австрия и Италия отхвърлиха това предложение, а Турция и Германия се скриха зад липсата на единодушие между Силите...*

Всичките тези факти, по-специално сключването на Средиземноморския пакт обясняват поведението на Турция и на България. Турското правителство, което от началото на българската криза проявяваше твърде голямо внимание към руските искания и гласът на Нелидова бе слушан и в Портата, и в султанския дворец, започна все по-слабо да се слуша там. Западните сили дадоха доказателства в Цариград за своето твърдо решение да не допускат руската намеса на Балканите, както и посочиха пълната изолация на Русия и невъзможността да проведе своята политика по който и да е въпрос, на което и да е място. Това бе достатъчно да окуражи турците, да ги направи по-самостоятелни, да взимат по-твърди становища по нашия въпрос и да не се боят от руските заплашвания. Това е безспорен успех за западната дипломация, особено за Англия и Австрия, тъй като не бе твърде лесно да се надвият страхът на Хамида от Русия и някои предразсъдъци у турските държавници, които продължаваха да гледат на България като на руска креация и неин сателит. Постепенно турците са освободиха от едното и другото схващане, попаднаха все повече под влиянието на Запада и сама Русия разбра, че е загубила играта в Цариград.** Но това стана по-късно.

Поведението на българското правителство бе по-друго. То не можеше да чака нито милост, нито разбирателство с Русия. Поради това то без колебание се предаде на западните държави. Фердинанд и Стамболов разчитаха изключително на подкрепата на трите Западни сили Англия, Австро-Унгария и Италия, решителни противници на Русия по балканския въпрос. И тая русофобска политика, както е известно, продължава през цялото седемгодишно управление на Стамболова от 1886 до 1894 година.

Силите и изборът на Фердинанд за български княз

В София, след като поутихна бурята, предизвикана от февруарските бунтове на 1887 г., Регентството и правителството решиха да побързат с избора на нов княз. Смяташе се, че безкняжието насърчаваше бунтовете. Кандидати за тоя пост, въпреки нестабилното положение, имаше мно-

* Gr. Pol., V, 197

** Още в края на 1886 г. султан Абдул Хамид уволни Великия везир Решид паша, който минаваше за русофил и го замести с Кямил паша, който винаги бе под влиянието на Англия.

зина: като изоставим идеята за лична уния с Румъния или Турция, която при съществуващите тогава условия бе неосъществима, имаше и някои индивидуални кандидатури, впрочем и те не особено сериозни, като тая на един черногорски княз или на Алеко Богориди. Но по внушение от австрийска страна в София се спряха на кандидатурата на княз Фердинанд Кобургски, офицер от австрийската армия, чиято фамилия притежаваше главно в Унгария обширни феодални земи. В българските управляващи среди се спряха на тази кандидатура, особено след като се разбра и от най-крайните националистически привърженици на княз Александър, че няма никаква политическа възможност той да бъде преизбран за княз от Великото народно събрание.

В същото време Високата порта побърза да си измие ръцете по българския въпрос. На 9/21 май 1887 година агенция „Хавас" предаде една циркулярна нота до Силите от страна на турското правителство, в която то, след като излага историята на своето посредничество за помирение между българските партии, хвърля върху тях отговорността за неуспеха на това посредничество. В тая нота между другото се казва: „Високата порта препоръча на двете български партии (правителствена и опозиционна) да изменят програмите си и да постигнат еднообразно направление в политиката и в минутата, когато те бяха уважили тая препоръка и бяха изявили желание да влязат в споразумение помежду си със съдействието на Реза бей, изпратен за тая цел в София, ето избухнаха метежите в Силистра и Русе, които унищожиха доверието на партиите една към друга и споразумение не можа да се постигне. Главно вследствие отказа в последно време от страна на Цанков да се продължат преговорите." В заключение турската нота настоява да се започне размяна на мисли между Силите, за да се отстранят мъчнотиите и да се представят по общо съгласие един или двама кандидати за българския престол.

Разбира се, при съществуващите отношения между Силите това беше само едно благочестиво пожелание. Ако Русия би подкрепила кандидатурата на Валдемара, никоя друга сила не възразяваше против нея. Но щом от Петербург настояваха за мингрелския княз или за Ернрот като регент, които българите и някои от Силите не щяха, не можеше да се мисли за общо съгласие на Европа. Австрия, възползвана от това, все по-настойчиво препоръчваше, макар и задкулисно, кандидатурата на Кобургския принц. Стамболов, Греков, Стоилов, Начович я възприемат. Само Радославов, Николаев, Захари Стоянов и някои други настояват за Батенберг. Изпращат майор Христо Попов да покани лично господина, но той отказва. И на 10/22 юни 1887 г. в „Свобода" като съобщава, че Великото народно събрание се свиква за 24 юни/6 юли с дневен ред — избор на нов княз, пише: „Днес сме принудени да обадим с дълбоко

съжаление, че княз Александър няма да се върне в България засега. Срокът на това „засега“ е твърде неопределен. Главна пречка за това е, че се турят най-напред интересите на Отечеството и тогава на личността. На всички запитвания по тоя въпрос отговорът на княза е един: „Невъзможност; недейте свързва съдбата на своето Отечество с моята личност.“

Това становище на бившия княз е лесно обяснимо. И за него, и за българското правителство бе ясно, че Русия не ще позволи неговото ново завръщане в България. Видяхме на друго място, че Германия решително подкрепяше руското решение на тоя въпрос. Видяхме също така, че Австрия бе поела пред Германия в това отношение задължение да не се противопоставя на Русия за махването на княза още преди детронацията, при срещите, които Бисмарк бе имал с Калноки и Франц Йосиф в Кисинген и Гащайн през лятото на 1886 година. Затова и австрийското правителство отказа да подкрепи Батенберга да не абдикира след завръщането си от Рени в България и по-късно сам внушаваше на българите, особено след отказа на Валдемара, да търсят друг княз, като чрез свои по-странични пипала им посочи Фердинанда. Докрай на страна на княз Александър оставаше само английската дипломация, но тя бе безсилна да се наложи на Европа и да защити един втори негов избор. Видяхме, че имаше моменти когато сам Солсбъри съветваше българите да не дразнят Русия с ново избиране на Батенберга, защото е повече от сигурно, че в такъв случай Александър III не ще се поколебае и ще действува в България. Отказът на княз Александър да дойде още веднъж в България беше разумен и полезен и за него, и за нас.

Свиканото Велико народно събрание избра на 25 юни/7 юли 1887 г. Фердинанд Кобургски. Неговият отговор до българското правителство, привидно поне не е особено насърчителен: и до председателя на Събранието, и до правителството той заявява: приема избора, но ще дойде в България, след като тоя избор бъде приет от Високата порта и признат от Великите сили.* За момент тия отговори създават впечатление, че новоизбраният княз няма да дойде, поне скоро в България, защото въпросът за признаване на тоя избор бе свързан с редица условия и мъчнотии, които не позволяваха да се мисли за бързо и положително решение. Разбира се, това впечатление от отговора на принца е било погрешно,

* На депутацията, която му поднася акта за избора, Фердинанд отговаря: „Като избран княз трябва да почитам договорите, което почитане ще бъде всякога силата на правителството ми и главният залог на силата и щастието на българския народ. Надявам се, че ще ми бъде възможно да оправдая доверието, което ми оказва Високата порта и с време да спечеля симпатиите на Русия, на която България дължи политическото си съществуване. Надявам се да добия потвърждение от Силите.“ (В. „Независима България“ от 4 юли 1887 г.).

защото тайното намерение на Фердинанда е било, насърчаван сигурно от австрийците, да не чака съгласието на Европа и утвърждение на своя избор от султана, но да дойде веднага в България.

В тоя смисъл е и статията на в. „Свобода“ от 27 юни, три дена след избора. В нея се изказва уверението, че „новият княз скоро ще дойде“. Само че официозът изказал надеждата, че Портата не ще бави утвърждението на Фердинанда за български княз, защото, казва вестникът, „политиката на Високата порта не може да бъде враждебна нам, тъй като съдбата на Турция е свързана с нашата“. Това Портата щяла да направи, понеже „с идването на новия княз в България ще се премахнат неуредиците на Балканския полуостров и безпокойствията на Турция“. Подхвърля се мисълта, че Европа и Портата ще признаят княза, щом бъдат изправени пред свършения факт, въпреки разногласията с Русия. А още на 26 юни/8 юли, щом се известява за избора на княза, виенският вестник „Алгемайне цайтунг“ съобщава от сигурен дипломатически източник (австрийски или български), че Кобургският принц ще приеме веднага българския престол. Високата порта и всички Сили, с изключение на Русия, ще одобрят неговия избор. Руското правителство би дало да се разбере, че пред свършения факт ще се ограничи само с един протест.*

На същото мнение бил и английският печат.**

Според други телеграми на същата агенция австрийското правителство не ще прави пречки на Фердинанда да дойде в България.*** Българското правителство, от своя страна, натовари своя дипломатически агент в Цариград Вълкович със специална нота да уведоми великия везир за избора на Фердинанд Кобургски за български княз, с молба тоя избор да бъде одобрен от султана, съгласно Берлинския договор и Топханенското споразумение. Но както винаги Портата не бърза със своя отговор. Най-напред ще изчака реакцията, която ще последва тоя избор от Русия и от Запад. От турско гледище това бе съвсем тактично, същата тактика, която Портата прояви след Съединението и след превратата от 9 август. Задоволила се сега само да съобщи на Силите българската нота за избора и да чака техния отговор.

---

* „Хавас“ от 26.VI./8.VII.1887 г., телеграма от Виена.

** Същата агенция от 26.VI./8.VII.1887 г.

*** Според сведенията на виенската „Политише кореспонденц“ от Париж изборът на Фердинанд се одобрява в много политически среди там, главно като една развръзка на българската криза. В друго съобщение на същата агенция от Петербург се казва, че Русия не мислела да промени становището си по избора на българския княз, тя продължавала да го отрича, но не ще се реши вече да пристъпи до окупация на България. В София вярват, че той (принцът) ще дойде, без да чака одобрението на Портата и на Силите, защото е законно избран.

Реакцията срещу тоя избор не закъсня. Най-напред се обадиха руските вестници. Според една телеграма от Петербург* всички руски вестници единодушно отхвърлят избора на Фердинанда, твърдейки че той е резултат на австро-германските интриги и подмолни действия с цел да уязвят Русия. „Новое время" държи остър и категоричен език като настоява Портата да се намеси и да попречи на идването на новоизбрания княз в България, а Силите в знак на протест да отзоват своите представители от София. Русия не ще позволи на Кобургския принц за отиде там. Ако ли се опита на дойде в България, придружен от австрийски конвой, тогава Русия ще каже: „Прочь руки!", завършва „Новое время".

Но това становище на руския печат, който по-късно се последва от официалните протести на руското правителство против тòя избор, остава повече или по-малко изолирано. Печатът дори и във Франция, който правеше вече политика с Русия, се показа твърде въздържан и резервиран. Меродавният на своето време френски вестник „Журнал де Деба" се задоволи само да отбележи, че като се анализира руската политика от две години насам, разбира се, че Русия ще се задоволи само да не одобри избора. Същото поддържа и в „Тан".**

Същото поведение възприеха и германските официозни вестници начело с органа на Бисмарк „Норд дойче алгемайне цайтунг", макар Германия и Русия да бяха вече съюзници според сключения през м. юни с. г. договор, наричан за „презастраховка". Колкото се отнася до германската неофициална преса, тя се изразяваше твърде свободно против руската политика на Изток. Австро-унгарската преса държеше още по-боек език и насърчаваше българите да упорстват в своето антируско поведение, а Фердинанд, въпреки протестите на Русия, да не се колебае и да замине за България. Общото мнение на виенските и будапещенските вестници, че Русия ще се задоволи само с един формален протест, ако Фердинанд отиде в София и при наличните международни условия руската дипломация не ще се реши на никаква акция, за да махне новия княз от престола, който той току-що се готвеше да заеме. Това поддържаха „Нойе фрайе пресе", „Фремденблат", „Газет Алеманд", „Ди прессе", „Форшадт цайтунг", „Пещер лсйд" и др.***

Същото гледище поддържат английските и италианските вестници. Може да се каже, че като изключим Русия, навсякъде почти се създаваше благоприятно обществено мнение, насърчавано, макар мълчаливо от ня-

* Телеграма на „Хавас" от 28 юни/10 юли 1887 г.

** „Хавас" от 26 юни/8 юли 1887 г.

*** Телеграма на „Хавас" от Виена, 27.VI/9.VII.1887 г.

кои правителства за княза и за неговия избор. Изказваше се надеждата, която впоследствие се оправда само отчасти, че след избора на княза редът и спокойствието в България ще бъдат затвърдени, като с това се отстрани опасността от руска намеса у нас, а заедно с това и опасността от война на Балканите и в Европа.

Насърчен от становището на голяма част от западния печат и официозно от австрийската и някои други дипломации, Фердинанд, без да чака признаване от Силите и одобрение от Портата, както първоначално поддържаше, пристигна в Търново и на 2/14 август 1887 г. положи клетва за вярност на Конституцията и встъпи на престола. Главният въпрос, който се поставяше сега, беше — каква ще бъде реакцията от страна на Силите, на Русия и на Турция срещу този нелегализиран от договорно гледище избор.*

Последователно новоизбраният български княз преди и при пристигането си в България направи пред Силите и пред Портата известни постъпки, които макар и да не дадоха някакви положителни резултати, бяха необходими да се направят при политическите обстоятелства, при които ставаше неговото идване в България.

Фердинанд и поведението на Силите

Преди да тръгне от Виена за България, Фердинанд отправил до посланиците на Великите сили в тоя град една еднообразна нота, в която им съобщавал за новото си намерение да не чака одобрението на Силите по неговия избор, а незабавно да замине за България. В тая нота той излага основанията, които според него го накарали да измени на първоначалното си решение да не заема българския престол, докато не получи одобрението на Европа. Тая нота обаче е била връчена на посолствата на Великите сили във Виена, едва когато новият княз бил вече на българския бряг във Видин. Мярка, навярно взета да може Фердинанд да пристигне в България необезпокояван, защото имало опасения, че австрийските власти под натиска на Русия или пък самите рус-

* Според съобщение от Виена на агенция „Хавас“ с дата 23.VII/4.VIII.1887 г. при срещата на двамата императори (Вилхелм I и Франц Йосиф) в Гащайн е бил обсъждан и българският въпрос, но решения не са взети, изчаквайки да видят какво ще прави новоизбраният княз. Пак според същата агенция Високата порта решила да сондира Силите по направения избор и, ако има съгласие от всички Сили за неговото приемане, да предложи неговото формално утвърждаване. Инак ще се въздържа от прибързани постъпки.

ки агенти в Австрия могат да му попречат да достигне Дунава при Оршова и за вземе австрийския параход на път за Русе и Свищов.* Изпратената нота гласеше:

„Господин посланик,

Във връзка с отговора ми, който дадох на 3/15 май на българската депутация (дошла да ми съобщи избирането ми за княз от Великото народно събрание), позволявам си да съобщя на Ваше превъзходителство тук приложената нота:

„Когато Великото народно събрание в Търново ме избра единодушно за княз на България, аз обявих на депутацията, която ми донесе акта за избора, че като признавам сюзеренитета на Негово величество султана, искам да почакам, преди да заема едно окончателно решение, отговорите, които Великите сили, подписали Берлинския договор щяха да дадат на окръжното, чрез което Високата порта им известяваше моя избор. От тези отговори, които ми се съобщиха официално, аз можах да констатирам, че никое от правителствата на Великите сили не беше засвидетелствувала неприятелство срещу моята личност и че ако има някакви разногласия, то те се отнасят до законността на споменатото Събрание, т.е. до един въпрос, който се отнася до вътрешните работи на България и който не докача своя избран княз. Като обещах на българския народ да му дам доказателства за моята преданост към него, когато дойде минутата за окончателно решение, аз се реших да отговоря на отчаяните викове на една нация, която не желае друго, освен да живее и да се развива мирно в границите на своята Конституция и аз тръгнах, за да взема в ръцете си съдбините на един храбър народ, за щастието и процъфтяването на който казах, че ще посветя живота си... Отивам в новото си отечество с непоколебимата надежда, че Н.И.В. Султанът като побърза да утвърди избора ми, ще иска да спомогне, за да се тури край на кризата, която България прекарва от една година насам..."**

Преди да дойде в Търново и да положи клетва за вярност в Конституцията, още пътувайки по Дунава, Фердинанд отправя от Оряхово специална телеграма до султана, в която казва:

„Като стъпя на българска земя, първата ми мисъл е да представя на Ваше императорско величество, августейшия ми суверен, най-искрените

* Салабашев разказва в своите „Спомени" за онова, което научил от кн. Клементина как Фердинанд е успял да измами бдителността на ония, които са го наблюдавали и, улеснен от австрийските железничари да се качи тайно на един товарен влак и така да достигне Оршова, отгдето взел австрийския параход „Ориент", с който пристигнал в България.

** В. „Свобода" от 5 август 1887 г.

ми почитания и изражението на моите най-почтени и верни чувства... Като познавам грижата на В. И. Величество за доброчестината и благоденствието на своя народ, уверен съм, че не ще ми откажете могъщата си помощ в задачата, която българският народ ми повери..."*

Очевидно крайно ласкателна телеграма, в която мярката на унижението и на истината е съвсем пресилена, с единствена надежда да се добие разположението на сюзерена.

От Русе на път за Търново той отправя нова нота до Силите. Тя е по-обширна от телеграмата, отправена до Абдул Хамида, но написана в същия дух, както и телеграмата до султана, и нотата, която Фердинанд бе отправил до посланиците на Силите във Виена. В новата нота се казваше:

„Като признавам сюзеренитета на Н.В. Султана, исках да почакам, преди да взема окончателно решение, отговорът, който Великите сили, подписали Берлинския договор щяха дадат на окръжното, с което Високата порта им известяваше моя избор. От отговорите, които ми се съобщиха официално, аз можах да констатирам, че никое от правителствата на Великите сили не беше засвидетелствувало неприятелство против моята личност и че ако имаше някои разногласия, то те се отнасяха до законността на Събранието, т. е. до един въпрос, който се отнасяше до вътрешните работи на България... Аз се реших да отговоря на отчаяните викове на една нация, която не желаеше друго, освен да живее и да се развива мирно в границите на своята Конституция и взех съдбините на един храбър народ в моите ръце. Ще работя за реда и мира в новото си отечество с непоколебимата надежда, че Негово императорско величество Султанът като побърза да потвърди избора ми, ще иска да спомогне да се тури край на кризата..."

В същия брой на вестника е поместена уводна статия под заглавие „Какво ще кажат Силите"**, в която между другото се казва: „Ако желанието на Европа е действително да владее мир на Балканския полуостров, ако тя не желае да чува за кръвопролития и бунтове в България, няма друго, освен да похвали Н. Ц. Височество княз Фердинанд за саможертвуването, с което той побърза да дойде в нашето Отечество. Ние почитаме Силите и договорите, но не можем да гледаме Отечеството си да се терзае от една несносна криза с години. Това Европа и нейните държавници знаят добре. Колко е тежко за един народ да живее в неизвестност, заплашван всяка минута да бъде погълнат от една велика държава. Русия, която титулува себе си за наша освободителка, не престава

* Публикувана във в. „Свобода" от 15/27.VIII.1887 г.

** В. „Свобода" от 5.VIII.1887 г.

да употребява всякакви средства за произвеждане бунтове и недоволство в България. Да протакаме и чакаме без княз беше безполезно и опасно. Великите сили разбират това добре и скоро сами наложително ще настояват да се потвърди изборът на княза. Във всеки случай Силите трябва да са се уверили, че България не отстъпва..."

В същия смисъл Стамболов прави изявления пред дописника на парижкия вестник „Тан" (бр. от 24 септември н. с. 1887 г.) и казва: „Политическият живот на страната не може да стои спрян безконечно. Трябваше ни един княз; той прие да дойде и да изведе България от трудните обстоятелства, в които я въвлече едно продължително междуцарствие; надяваме се, че времето ще успокои раздразнението на Силите; а Турция трябва да признае, че България ѝ прави една голяма услуга, като се поставя като преграда между Русия и Цариград. Веднъж Русия дошла в София, ще заобиколи Цариград и ще си играе с Турция както си ще. Ние сме и ще останем добри приятели с Турция, защото самото естество на работите ни диктува това съгласие. Австро-Унгария, Италия и Англия се доближават вече до нас, защото добре разбират, че господството на Русия в Балканския полуостров е въпрос европейски. Ето защо и борбата, която ние водим за независимостта на България, съставлява жизнен въпрос за самата Европа. Австрия ще търпи ли да види Русия настанена в България, т. е. руското влияние да дойде пред вратите на Пеща, за да подбуди всички славяни? Италия и Англия имат не по-малък интерес да отстранят руското влияние от Цариград, Средиземно море и Мала Азия. Тези три сили не се отнасят към България неприятелски. Техните представители влязоха в официални отношения с българското правителство... Сега една руска окупация на България се вижда невъзможна."

Руската политика след избора

Разбира се, сложният и заплетен въпрос за признаване избора на княза и за разрешение на българската криза не можеше да се реши нито така лесно, нито така бързо, както това се допуска в уводната статия на в. „Свобода" от 8/17 август 1887 г. И сега, както по времето на Регентството категоричното „вето" на Русия спъваше всяко положително решение на българския въпрос.

След избора на Фердинанда за български княз, особено след неговото идване в България и завземането на формалната власт от него, руската дипломация не се задоволи само със своето отрицателно становище, каквото държеше през последните месеци, а пожела да активизира сво-

ята политика. Гирс поиска от Портата да направи нужното и като сюзерен на Княжеството да отстрани Фердинанда от България, защото заемането на българския престол от него е незаконно.

Международното положение на България се постави обаче в зависимост от признаването избора на княза. Как можеше да стане то? Ако се отнася до въпроса за едно обикновено признаване на един нов режим в една страна, всяка трета държава можеше да определи сама за себе си своето поведение: да признае или да не признае този нов режим. Оттук често се е идвало до едно особено положение в международния живот: едни държави признават правителството в една държава, други не го признават; първите поддържат редовни дипломатически отношения с него, другите — не. Винаги е имало такива наглед парадоксални, но често неизбежни положения в международния живот. Има ги и понастоящем. Но случаят с признаването или непризнаването избора на княз Фердинанд беше друг. По пътя на това признаване се изпречваше Берлинския договор. Видяхме неговите разпоредби: българското княжество бе под сюзеренитета на султана. Изборът на български княз ставаше свободно от народа, но той, за да се легализира международно, трябваше да бъде одобрен от силите и облечен от султанско ираде. Законно само след това един новоизбран княз можеше да стъпи на престола. Точно така постъпи и Батенберг.

Положението на Фердинанда се усложняваше още от едно обстоятелство, което не съществуваше през 1879 г. при идването на Батенберга в България: Фердинанд идваше в България не само като български княз, но и като губернатор на Източна Румелия. Съгласно Топханенското споразумение от 1886 г. в това двойно качество управляваше и Батенберг в последната година на своето князуване. След като Топханенското споразумение бе утвърдено от Силите, султанът му бе дал специално ираде, с което го утвърждаваше като главен управител на Южна България. Същото трябваше да стане и с Фердинанда. Той трябваше да получи от Портата два фермана: единият, с който се утвърждава за български княз и другият, с който султанът го назначава, вече като израз на своята суверенна воля, за румелийски генерал-губернатор.

Но преди това трябваше да се придобие съгласието на Силите. За Батенберга то бе дадено още с подписването протокола за неговото избиране от Първото Велико народно събрание, от комисарите на шестях Сили, както и от специалния турски комисар, всички изпратени в Търново във връзка със свикването на Учредителното събрание за изработването на Конституцията. Най-после султанът лично в Цариград му бе връчил фермана, с който като сюзерен го утвърждаваше за български княз. По-късно, както споменахме, след влизането на Топханенското спо-

разумение в сила, султанът му изпрати и ферман, с който го назначаваше и за румелийски главен управител.

Фердинанд, като дойде в България, нямаше нищо от това. Имаше само един протокол на III Велико народно събрание от 27 юни 1887 г., с който се протоколираше изборът му за княз. Но това бе само един вътрешен акт в България, който можеше да послужи за неговото утвърждаване за български княз, ако Силите и Портата дадяха съгласието си за това. Без наличността на подобно съгласие, актът за избора оставаше от международно гледище в несъвършена форма, лишен от международна санкция и нямаше никаква правна сила по отношение на Портата и на Силите.

Можеше ли изборът да бъде приет от някои Сили, а от други — не? Както казахме, понеже не се касае за просто юридическо признаване, а за признаване, чиито модалитети бяха изложени в клаузите на Берлинския договор, то трябваше да стане съобразно с тях, а Берлинският конгрес в едно от последните си заседания, когато се е разисквал въпросът за гаранциите по изпълнението на договора, е решил, че там, където се говори за участие на Силите, ще се разбира, че всички техни решения ще се взимат единодушно. Инак казано, конгресът призна правото на „вето" на всяка една от тях. С други думи, признаването избора на Фердинанда зависеше от солидарното решение на всички Сили. Отказът на Русия да даде подобно съгласие парализираше юридически взимането изобщо на валидно решение по въпроса. А Турция дори да би желала да признае Фердинанда, никога не би се решила на своя глава да предприеме нищо в това отношение, щом няма единодушно решение на Европа, дори някоя от Силите да би я насърчавала към подобно действие. Абдул Хамид, винаги боязлив и предпазлив, никога не би се съгласил да извърши подобен акт, несъгласен с разпоредбите на договора, особено пък с това да предизвика раздразнението на лютия Александър III.

Няма съмнение, че останалите Сили и Турция биха го признали, защото за тях беше твърде безразлично дали в България ще бъде Батенбергският, Кобургският или някой друг принц, щом българският народ го е избрал. Но за Русия не бе така. Тя отричаше законността на Великото народно събрание и направения от него избор. А „ветото" на Русия парализираше възможността тоя избор да бъде одобрен от Силите и от Портата, защото Берлинският договор искаше, като вече споменахме, единодушното решение на всички Сили. За Австрия Фердинанд бе предпочетеният кандидат, защото той идваше в България всъщност като неин емисар.

Обратното бе за Русия. За нея Кобургският принц бе немски княз, австрийски офицер и следователно привързан към немските и австрийските интереси и за това бе съвсем неприемлив за нея.

Постъпките на Портата

В оня политически момент, когато европейският концерт се раздираше от големи вътрешни спорове, когато по време на Буланжистката криза напрежението във френско-германските отношения ставаше все по-голямо и заплашваше да предизвика нова война на континента, Абдул Хамид нямаше никакво желание да дразни Русия. Смяташе, и то с право, че за турските интереси подобна практика е твърде опасна и рискована. И въпреки мнението на повечето свои министри, налага да се даде едно поне морално удовлетворение на Русия. Според неговото желание Високата порта трябваше да направи на два-три пъти постъпки в София и да настои Фердинанд веднага да напусне София и България. Поканата за това не можеше да се направи на княза, защото той бе непризнат. Затова в Цариград решават тази покана да се направи чрез Стамболова, който до идването на Фердинанда бе главният фактор в българската политика, а сега във втората половина на август 1887 г. вече заемаше министър-председателския пост при новия владетел.

Както и можеше с положителност да се очаква, Стамболов даде решително категоричен отказ на турската покана. Смисълът на неговия отговор бе, че князът е избран редовно от Великото народно събрание, следователно от българско гледище той е законен княз на страната, последната го признава за такъв и веднъж дошъл, той няма по никакъв начин да напусне България. Естествено при ангажиментите, които Стамболов и неговото правителство със своята дотогавашна политика бяха взели по тоя въпрос. Друг отговор от тях не можеше да се чака. Тая размяна *sui generis* на ноти ставаше по телеграфа, защото турският представител Реза бей бе напуснал България преди пристигането на Фердинанда, за да подчертае отрицателното становище на своето правителство към новия княз и към неговия избор. Турското правителство съобщи в Петербург отрицателния отговор на българското правителство до Стамболова Фердинанд да напусне България. Оставаше руската дипломация да реши: ще се задоволи ли с тоя отговор или ще мине по-нататък.

Руското правителство бе усвоило становището да мине към по-нататъшни предложения, евентуално и към действия. При тия условия Фердинанд не можеше да очаква да получи ферман от султана нито за своя избор за български княз, нито такъв за назначаването си за румелийски губернатор. Оставаше едно от двете — или да се откаже от българския престол, или да управлява, без да има международна легализация, водейки латентна борба с Европа, изложен на руските атаки и изчаквайки въпросът за неговото признаване да се реши така или инак във връзка с по-късните събития.

В своята нота до Силите Фердинанд поддържаше, че спорът около неговия избор бил главно за законността на Великото народно събрание, което го бе избрало. Но това било вътрешен въпрос на българското право, а не международен и Силите няма какво да се занимават с него. С други думи, веднъж изборът станал от Събранието, Силите са длъжни да го утвърдят. Без друго това схващане не бе точно. Договорът не поставяше никакви условия, при които Силите могат да откажат един направен от Събранието избор. По силата на своя суверенитет и по правото, което им дава Берлинският договор, те могат да сторят това без всякакви мотиви. Разбира се, можеха да вземат в съображение условията, при които са били произведени изборите за Събранието и ако намерят, че те не са били редовно произведени, мотивирано да откажат да признаят неговата законност, следователно и законността на неговите решения и тогава, когато се мотивират, да откажат законността и на един избор, който то е направило. Но можеха да откажат и без да се мотивират. В действителност така и стана. Докато Русия не даде съгласие за признаване избора на Фердинанда през 1896 г. нито някоя от Силите, нито Турция го призна за законен владетел на България.

Наистина, както вече отбелязахме, държавите без Русия не прекъснаха своите отношения с българското правителство, сношаваха се с Министерството на външните работи в София, но това бе една твърде рутинна дейност, наложена от факта, че тия държави имаха свои поданици и свои интереси в България, които те имаха да пазят и да отбраняват. Отбягваха главно да се сношават с княза, законността на чийто избор оставаше спорна със Силите. Положението се посмекчи едва към 1892 г., когато Фердинанд бе приет на частна аудиенция от австрийския император Франц Йосиф и от английската кралица Виктория, а Стамболов — от султан Абдул Хамид. Но тия срещи юридически пак не оказаха влияние върху международното положение на княжеството и на княза. Султанът не прие последния, защото то би имплицирало едно признаване на васала от сюзерена. Все пак същите срещи сочеха на едно засилено благоразположение към България и нейното правителство от страна на трите държави.

Австро-Унгария, Англия, Италия и Турция и България

Колкото правителствата на трите велики държави да се пазеха да вземат последователно решение по въпроса за избора на княза, общественото мнение там, доколкото можеше да се прояви, не криеше своите симпатии към княжеското правителство. Още през октомврийската сесия на 1887 година на австро-унгарските делегации министърът на външ-

ните работи на монархията граф Калноки бе заявил: „Намесата само на една сила в българския въпрос трябва да се изключи. Трябва да се отбележи като голям успех, гдето чуждата намеса се възпря до сега. Надявам се, че такава намеса ще се възпре завинаги. Кобургът отиде в България не като кандидат на някоя сила, а като кандидат на България... Австрия е признавала винаги правото на България да си избере княз. Признава де факто българското правителство, но не може да признае княза и да влезе в сношения с него, докато не го признае Европа и султанът..."*

Очевидно речта на австро-унгарския министър визира Русия. Като говори за чуждата намеса, той много добре разбира нейната намеса във вътрешните български работи, постоянните заканвания от Петербург за окупация на България, за което постоянно се говори и в печата, и в дипломатическите канцеларии от момента, когато Регентството през есента на 1886 г. влезе в конфликт с Каулбарс.

Понеже изказванията на Калноки носят официален характер, тъй като излизаха от най-компетентно лице по външната политика в монархията — нейният министър на външните работи и бяха направени пред един от най-върховните органи пред нея, каквито бяха делегациите, то руското правителство, което бе засегнато от казаното от австрийския министър, счете за нужно да отговори поне официално. Официозът на руското Външно министерство „Journal de Saint Petersbourg" заяви: „Начинът, по който Калноки гледа на положението на българския княз Кобург се различава съществено от гледището на руското правителство. Русия никога не е признавала законността на избора, извършен от Великото народно събрание, защото последното е излязло от едни незаконни и насилнически избори. По тоя въпрос няма споразумение между Русия и Австрия. Русия няма да се съгласи по никакъв начин да признае избора на Кобурга. Тя настоява той да напусне България..."

Според една телеграма от същото време на агенция „Хавас" от Москва, според схващането, което е меродавно там, словото на Калноки издълбава пропаст между Русия и Австрия. Тяхната политика на изток е непримирима. Политиката, която водят Калноки и Криспи (италиански министър-председател) възбужда руското обществено мнение. Тя може да доведе по необходимост до комбинирани действия между Русия и Франция.**

По този начин становищата на двете правителства идват в открит антагонизъм по българския въпрос. От Виена заплашват със сила да се противопоставят на всеки опит на Русия да се намеси също със сила във

* Gr. Pol, VI, 3

** В. „Свобода" от 24.X.1887 г., бр. 95

вътрешните български работи. От Петербург отговарят, че те в тая борба, която става все по-остра, ще потърсят съдействието на Франция. Калноки говори остро и заплашително като се спира на току-що сключения Средиземноморски пакт и на тайния австро-германски договор от 1879 година. Русия едновременно заплашва и Италия, и Германия с един възможен френско-руски съюз.

Австро-унгарското обществено мнение естествено одобрява напълно поведението на своя външен министър. Виенският влиятелен на времето си вестник „Нойе фрайе пресе", коментирайки декларацията на Калноки поддържа, че тя е произвела най-добро впечатление в цяла Европа. Възразява на изказванията на „Journal de Saint Petersbourg" и пита: „Чия е грешката, че Русия изгуби симпатиите на българите? Няма защо тя да се сърди на Австрия, че последната взела преднина по тоя въпрос. Австро-унгарската дипломация всякога е признавала правото на Русия да има повече влияние в България, но Австрия се противи на всяка въоръжена намеса. За Австрия българският въпрос е европейски въпрос, международен въпрос, а не такъв на една сила. Ако руските агенти са направили грешки в България, то Русия трябва да се сърди на себе си. Тя не би изгубила симпатиите на българите, ако би се задоволила само да насърчава тяхното свободно развитие..."

Преди това, на 26 септември 1887 г., един от видните унгарски държавници, граф Вотлен в официалното унгарско списание, печатано на френски език „Унгарска кореспонденция" пише: „Австро-италианският съюз поставя в невъзможност всеки австро-унгарски министър да дели Балканите с Русия. Маджарите одобряват тая обща австро-италианска политика. Калноки постигна своята задача така, както я бе обявил и граф Тиса: разпорежданията на Берлинския трактат трябва да бъдат зачитани от всички Сили еднакво, а това изключва установяването на руски протекторат в България. Бисмарк сам трябва да промени своето становище по българския въпрос и да го постави в съгласие с Австрия и Италия, които държат принципа на невмешателство в България..."

Същият характер имат разискванията в октомврийската сесия на Унгарската делегация по външната политика на Монархията. Докладчикът Макс Фалк подчертава в своя доклад:

„Мирът е запазен, руският протекторат над България е отстранен, Каулбарс вече не се върна, кандидатурата на Мингрели за български княз е изоставена, както е изоставена и мисията на генерал Ернрот. Не сме сами, Германия е с нас. Днес австро-германският съюз е по-тесен от всеки друг път. Италия ни съчувства, Англия е благосклонна. Кобургският принц е заел българския престол, без да чака съгласието на Силите,

австро-унгарското правителство заяви само теоретически, че изборът му не е законен, но нищо повече..."

Взима думата и граф Юлиус Андраши, един от създателите на Берлинския договор. Той намира избора на Фердинанда за законен, защото според договора не е нужно кандидатурата му да бъде поставена от една Велика сила.

Намесва се и министърът на външните работи Калноки. Той заявява: „Наистина поставянето на въпроса (за България) трябва да стои на европейска почва, защото вмешателството само на една Сила е изключено, тъй като това би предизвикало големи усложнения и опасности. Кобургският принц не е бил кандидат на Австро-Унгария. Виенският кабинет дори му посочи мъчнотиите... Въпросът е твърде много деликатен..."

Речите на Калноки пред делегациите се отличават с умереност, но същевременно и с твърдост. Той от една страна е внимателен към Русия, като я уверява, че Австро-Унгария отказва да признае избора на Фердинанда, докато не се постигне официално съгласие между всички Сили, но от друга страна предупреждава руското правителство, че българският въпрос не е само руски въпрос, дори не е само турски въпрос или руско-турски въпрос, а общоевропейски. Министърът изрично подчертава: вмешателството само на една Сила е изключено, защото това би предизвикало усложнения и опасности, естествено опасности за европейския мир, опасности от една европейска война, от каквато в оная епоха се боят всички. Същевременно Калноки подчертава, за да отбие обвиненията против Австрия, че тя била насърчила Фердинанда да тръгне за България; той не е бил наш кандидат, твърди министърът, избран е от българите.

В тия думи има истина и неистина. Официално австро-унгарското правителство не можеше естествено да препоръча никоя кандидатура за българския престол. Това право имаше цяла Европа, но същевременно то би приело със задоволство тоя избор, защото един немски княз, офицер от австрийската армия отиваше като владетел на една балканска държава, и то една от не най-малките, освободена от Русия, сега в остра борба със своята освободителка. Удобен момент да се настъпи Русия и да се настани австрийското влияние до Черно море. По тоя начин това влияние обхваща целия Балкан и целия Близък изток. Румъния и Сърбия през 1887 година бяха зависими съюзници на двете немски империи; Турция винаги е била на антируски позиции, сега към тях се присъединява и България. Никога влиянието на Виена и Берлин не е било така силно в Европа, особено на изток както в него момент, докато Русия върви все по-дълбоко по пътя на своята изолация. Фердинанд отиваше впрочем с определена мисия в България, да работи за закрепването на австро-немското влияние там и за отстраняването на нашата страна от влиянието

на Русия. Тая своя мисия, както ще видим, той изпълни докрай, с присъщата му хитрина и макиавелизъм. Когато бе необходимо, той успяваше умело да прикрива своето поведение като австрийски агент под блестящо руско лустро. Но в основата си, въпреки всички лъкатушения, неговата политика оставаше в съгласие с върховните цели, които преследваше немската политика на Изток, и частно на Балканите. Това ще видим твърде добре като проследим външната българска политика, докато той бе заставен да напусне България през 1918 г., след втория национален погром, който причини тая негова политика.

А през есента на 1887 г. отношенията между Австро-Унгария и Русия се влошиха извънредно много, докато в началото на 1888 година те достигнаха своята кулминационна точка, макар че Калноки се опитваше винаги да ги скрива. Във всеки случай последваха взаимни обвинения във военни приготовления и заплашвания. В декемврийската книжка за 1887 година унгарското официозно списание „Ла ревю дьо л'Ориан, изразявайки гледището и настроението на унгарските политически среди, отправи остро предупреждение към руските управници. Между другото то пишеше: „Русия прави военни демонстрации по границата на Австро-Унгария. Но руската крайна партия на Катков трябва да знае добре, че Русия, за да завладее Балканския полуостров, трябва най-напред да мине през Виена... Царят е предупреден, че сега е зле избраната минута за такова нещо. Русите да внимават, защото генерал Вановски може да стане маршал Лебьоф за Русия, а Гирс да стане Емил Оливие. Във Виена са готови да отблъснат удара, който ще бъде злодеяние против мира. Ние не вярваме Царят да тръгне подир лудите глави. Ще се обуздаят ли страстите на Катковци? В Русия трябва да надделее гледището на партиите, които са за мир в Европа, за да се обезпечи мирът на Запад."

Статията отива дотам, че напомня съдбата на Франция от 1870 г. след поражението ѝ от прусаците. Руският министър на външните работи Гирс се сравнява с френския министър-председател Оливие, а руският началник-щаб на армията Вановски с френския маршал Лебьоф; Оливие и Лебьоф бяха едни от главните виновници за предизвикването на Френско-пруската война и за катастрофата, която сполетя тогавашна Франция.

В друга статия „Ла ревю дьо л'Ориан" отговаря остро на петербургския вестник „Новое время", който вестник поддържаше, че Русия е непобедима и че всеки, който се опита да я нападне, ще изпита силния контраудар на руската армия. Унгарското списание хвърля вината за войнственото настроение, което се създава в Русия против Австро-Унгария, Германия и България върху част от руската преса, особено славянофилската, която със своя невъздържан и непримирим език разпалва все по-

вече политическите страсти. Засегнатата част от руската преса не се забавя да отговори на тия обвинения. По този начин враждата все повече се разраства.

Но скоро споровете се разширяват. Все повече в австро-руските спорове се намесва и името на Германия. Разбира се, българската криза остава в основата на тия спорове, която, както бе казал сам Гирс, според спомените на по-късния германски канцлер Бюлов „постепенно отравя цялата кръв на Русия". И в края на 1887 г. агенция „Хавас" разпространяваше из целия свят вестта за все повече влошаващите се отношения между Русия, от една страна, и Австро-Унгария и Германия, от друга, които влошени отношения може би предвещават една близка война.

Това ставаше все по-вероятно, след като усилията на Бисмарк през есента на 1887 г. да доведе австрийците и русите до едно споразумение останаха напразни. И в случая той се опитва да наложи своето гледище, което и по-рано поддържаше, особено след срещата между германския император Вилхелм I и австрийския Франц Йосиф в Гащайн и след едно посещение на Гирс през същата 1887 г. в Берлин: компромис между Австрия и Русия при условия Австрия да се съгласи да приеме руското влияние в България, а Русия — австрийското в Сърбия. Той разсъждава така: Едно руско „вето" в Сърбия ще бъде така неприятно за Австрия, както и едно австрийско „вето" в България за Русия. И се мотивира: Това разграничение на сфери на влияние отговаря на принципите, които ръководеха Берлинския конгрес при взимането на своите решения. И действително, до Пловдивския преврат от 1885 г. за Съединението руското влияние беше господстващо и в управлението, и във войската в България и Румелия, което днес маджарите отричат и го смятат за нетърпимо. По-нататък Бисмарк се опитва да убеди австро-унгарската дипломация, че въпросът за руското влияние в България не е тъй важен за Монархията, та тя да прави от него въпрос за мир или за война...*

Но тия добри намерения на германския канцлер срещат силно противодействие от две страни: в Русия от славянофилските среди, които отказват да се съгласят една славянска държава като Сърбия да бъде оставена под влиянието на Австрия; в Австро-Унгария от страна главно на маджарите, които не приемат по никакъв начин един руски извънреден комисар в лицето на генерал Ернрот или генерал Доментович да бъдат изпратени в България, както това е бил наклонен да приеме сам Бисмарк.

---

* Телеграма от Берлин до германския посланик във Виена княз Ройс от 13 август 1886 г. — Gr. Pol., VI, 38

Впрочем в тоя смисъл Германия бе поела вече формалното задължение към Русия в техния таен договор, наречен за презастраховка, от 6/18 юни 1887 г.* Неговият чл. 2 гласи:

„Германия признава историческите права, придобити от Русия на Балканския полуостров..., законността на нейното преобладаващо и решително влияние и в Източна Румелия. Двата двора се задължават да не допускат никакво изменение на териториалния статут на казания Полуостров без предварително споразумение между тях и евентуално да се противопоставят на всеки опит да се наруши това статукво и да се промени без тяхно съгласие.."

Този договор трябваше да остане в пълна тайна. Той даваше и известни предимства на германската политика с гаранциите, които тя получаваше от Русия против Франция (чл. 1 на същия договор). Но същевременно, от друга страна, той съдържаше известни елементи на слабост: щом Германия бе поела задължение да го пази в абсолютна тайна дори от своята съюзница Австрия, морално бе задължена да не публикува и своя договор с Австрия от 1879 г. По този начин Бисмарк в своето хитруване се поставяше в твърде интересно положение: едновременно участвува в два договора, и двата строго поверителни — първият с Австрия, насочен главно против Русия, вторият с Русия, насочен против Австрия. Една опасна игра. Щом се разкрие, щеше едновременно да възбуди и русите, и австрийците. Куриозното е, че и едните, и другите подозираха, дори знаеха тая двойнствена игра на германския канцлер, но я приемаха и търпяха.

По силата на тайния германо-руски договор Бисмарк бе принуден да вземе становище, аналогично на онова, което имаше вече с Русия по избора на княз Фердинанда. Германия прие благоприятно руската декларация, че Великите сили, подписали Берлинския договор не бива да признаят свършените факти във връзка с тоя избор и да не се отказват да правят усилия да се събори режимът в България. Бисмарк дори отива и по-нататък: заявява на Турция, Австрия и Англия, че той ще подкрепи всяко искане на Царя в това направление. Изпраща в Лондон своя син Херберт, който е помощник на баща си във воденето на германската външна политика, за да убеди английското правителство да се съгласи с германското становище, както видяхме твърде благоприятно за Русия. Но там тая германска инициатива среща сериозна съпротива, и то не само в Лондон, но и във Виена. Английският кабинет бе все още погълнат от Египетския въпрос и действуваше твърде раздразнително и про-

* Съдържанието на тоя договор е възпроизведено в Grosse Politik, V, 253-254; Pribram, I, 305-307

тив Портата, която отказваше да ратифицира англо-турската конвенция, вече подписана от двете страни с цел да уреди новото положение в Египет, насочена доста против интересите на Франция, Германия и Русия, които подозираха в Лондон, че сееха интриги в Цариград срещу Англия. В Лондон не се доверяваха на Бисмарка, още по-малко на Александър III и отказваха да следват германо-руската линия по избора на княз Фердинанда.

По-късно, към есента на 1887 г., Бисмарк изпраща своя син във Виена със задача, ако може да смекчи непримиримото към Русия държане от австро-унгарските управници и те да се съгласят да бъде отстранен Фердинанд от България, защото, твърди Бисмарк, той е неприемлив за Русия, понеже като бивш австрийски офицер и католик ѝ се струва, че е тайно австрийски кандидат на българския престол и ще води австрийска политика, което не бе далеч от истината. Но и тук германската инициатива среща същата съпротива, както и в Лондон. Видяхме, че Калноки в своето експозе пред делегацията отрече, че Фердинанд е бил австрийски кандидат за българския престол, както и призна правото на българите да си изберат когото искат за княз, достатъчно е той да не изхожда от династия, която царува в някоя от европейските велики сили, както това разпорежда Берлинският договор.

Австрийската политика по българския въпрос

Това вече ясно очертаваше австрийската политика по българския въпрос; формално, за да не наруши Берлинския договор и единството на Европа, тя действително отказваше да признае законността на избора на Фердинанда за български княз, но същевременно не осъждаше решително настаняването му на българския престол и особено енергично се противопоставяше на всеки опит на Русия насилствено да го отстрани от България. По този начин тя покровителстваше създаденото у нас фактическо положение, което бе тъй изгодно за установения вече режим. Стамболов се боеше в момента само от едно: да не би русите да се намесят със сила и да ликвидират и него, и Фердинанда. Щом Европа бе в състояние да парира тоя евентуален руски опит, той не можеше да не бъде доволен.

Австрийската политика всъщност се поддържаше от Германия. Макар Бисмарк да твърдеше противното, в Петербург разбираха добре задкулисната игра, която той играеше: зад булото на руски приятел поддържа антируската политика на своя австрийски съюзник. И руската преса, и руското обществено мнение, особено славянофилските среди все повече се настройваха не само против Австрия, но и против Германия.

Борбата се поде от немския и унгарския печат. Берлинските и виенските вестници заговориха за руски военни приготовления на галицийската граница срещу Австро-Унгария. Европейският печат заговори сериозно за възможна австро-руска война. Но тя се очертаваше в кадъра на едни влошени германо-руски отношения. В инструкцията, която Бисмарк дава на своя посланик в Петербург, се казва между другото:

„Поведението на русите ни направи недоверчиви към тях. Ние започваме да подозираме, че руската политика чака само удобния момент, за да се възползва от тази германофобия, която тя така грижливо подготви. Този елемент на недоверие досега не съществуваше в нашата политика. Днес не може повече да се крие, че доверието в искреността на приятелските чувства дори в официална Русия е вече разклатено и ние сме принудени да вземем предпазни мерки за защита срещу всеки опит за френско-руска коалиция... И ние, вместо да се стремим да добием милостите на Русия, ще трябва да търсим разположението на други сили и за тая цел ще трябва да поддържаме тези сили в тяхното разположение да следват една противоруска политика и ние ще трябва да променим в тоя смисъл нашата политика в Цариград и в България, за да попречим в бъдеще Русия да не нанесе един изненадващ удар...*

Руската дипломация, научила за тоя език, който за нейна изненада се държи вече от Берлин, е твърде смутена. Това никак не подхожда на политиката, която водеше Гирс и изобщо руското външно министерство, защото тя изключваше възможността за една германо-руска война, и то с пълно основание, както това потвърждаваха по-късните събития, че тя ще донесе само нещастие за двете страни. Но главната опасност идва от среди, близки до императора, казват насърчавани от императрицата, която като датчанка мразеше немците. Това е временно, когато Гирс очакваше всеки ден своето уволнение като привърженик на добрите отношения между Германия и Русия, както и на братя Шувалови, руски посланици в Лондон и Берлин, пак по същите съображения.

Според сведенията, които намираме в изданията на германското Външно министерство на документи, съхранявани в неговите тайни архиви (Gr. Pol., т. VI, стр. 3 и следв.) руският генерален щаб започва систематична концентрация на руски военни сили на източните германски граници като създава и четири нови руски дивизии. Германските сведения от Петербург гласят, че не само славянофилският печат, но и официозните вестници всеки ден изразяват своето враждебно отношение към Австро-Унгария и Германия. В тая фаланга на немските противници се наредил и Великият княз Николай Михайлович, като всички настоявали

* Leon Kahen. La fin de l'accord des Trois Empereurs. Hauser I, 1929, Paris, 277

за сключване на един френско-руски съюз (Gr. Pol., VI, стр. 50 и V, стр. 293-329). Всичко това намерило сърдечен и жив отзвук във Франция (Пак там, VI, стр. 196-206).

Понеже при така изостреното австро-руски отношения, в основата на които стоеше българският въпрос, се спекулираше с въпроса дали Германия при един австро-руски конфликт ще остане неутрална, както за това в известен смисъл я задължаваше германо-руският договор за презастраховка от 1887 г.*, или ще вземе защитата на Австрия, в какъвто смисъл тя имаше задължение според тайния австро-германски договор от 1879 г.? Понеже двата договора бяха тайни, естествено представляваха широко поле за политически спекулации. Хипотезата в един или друг смисъл се усложняваше от факта, че по средата оставаше българският въпрос. Предвижданията бяха, че Русия никога не би нападнала направо Австро-Унгария, защото в такъв случай Германия щеше непременно да вземе страната на последната по силата на клаузата *казус федерис*. Конфликтът обаче можеше да започне от едно руско нападение срещу България. Ако в тоя случай Австрия, за да защити България, нападне Русия, ще се намеси ли Германия? И то не само Германия, но и Англия, и Италия по силата на Средиземноморското споразумение от 1887 г.** Но и това споразумение беше пак тайно и естествено ставаха нови спекулации.

---

* Според постановлението на чл. 1 от тоя договор: „В случай, когато една от двете договарящи страни се намира във война с една трета Велика сила, другата (договаряща страна) ще държи към нея благосклонен неутралитет и ще положи грижи за локализиране на конфликта. Тая разпоредба не ще се прилага при една война срещу Австро-Унгария или Франция, в случай че тази война бъде предизвикана от нападение против една от тия две сили, направено от една от двете договарящи страни". (Gr. Pol., V, 252). С други думи, ако Русия нападне Австрия, Германия не е длъжна да остане неутрална, а е свободна да вземе страната на нападнатата, както това впрочем постановяваше тайният австро-германски договор от 1879 г.

** Спорният въпрос беше: в такъв случай Австрия дали трябваше да се третира като нападателка, или като нападната? Юридически русите бяха поддържали, че Австрия е нападателка, защото тя първа напада Русия, без последната да е нападнала или предизвикала. Напротив, австрийците бяха поддържали, че те са в положението на законна самоотбрана, понеже Русия е навлязла против тяхната воля в Балканите, където те имат жизнени интереси и където те са се ангажирали да поддържат статуквото срещу всяко нападение от една трета сила и взаимно да си помагат в такъв случай с Германия по силата на тайния договор с нея от 1879 г., и с Англия и Италия по Средиземноморския пакт от 1887 г.. Впрочем практически спорът би се решил в полза на Австрия, защото никой от поменатите по-горе по двата договора нейни съюзници не би я оставил да бъде смазана от Русия. В Петербург това се разбираше добре не само от по-далновидния и предпазлив Гирс, но и от сприхавия и брутален Александър III и поради това, въпреки всички закани от страна на царя, той не предприе нищо сериозно срещу България.

Тогава Бисмарк предлага във Виена двете страни да се съгласят да публикуват тайните споразумения, които съществуваха дотогава между тях, за да може, от една страна да се посочи на царя теснят съюз, който съществува между двете немски империи, които непременно ще се защищават една друга, а от друга — миролюбивият характер на тоя съюз, щом Русия не нарушава мира и не накърнява никъде статуквото, най-вече на Балканите.

Докато се водят преговорите с Австрия за публикуване на тайния австро-германски договор от 1879 г., положението се усложнява и заплита още повече. В Берлин руските ценни книжа падат почти катастрофално; Германия забранява по-нататъшно котиране на руските заеми на Берлинската борса. Добавят се и военни мерки: на 6.II.1888 г. Бисмарк поиска от Райхстага нови кредити за въоръжение като числото на редовната германска армия достигна постепенно до 700 000 души. Тогава той произнесе при дебатите гордите думи: „Ние, германците се боим само от Бога и от никого другиго в света.“* Очевидно при новото развитие на работите той имаше предвид руската заплаха; тая така горда и в известни нюанси заплашителна реч се произнася във връзка с току-що публикувания на 3.II.1888 г. договор. Главно двете империи разчитат на поменатия вече австро-германски пакт, подписан на 7.X.1879 г. Според съобщението на френската агенция „Хавас“ от Виена с дата 4.II.1888 г., публикуването на казания договор е предизвестие и предупреждение за Русия. Същата агенция съобщава от Париж, че там се смята, че казаната публикация ще окаже непременно въздействие върху царя, а от Петербург — че публикуването на договора и речта на Бисмарк са направили силно впечатление и че езикът на руските вестници е станал твърде миролюбив, включително и тоя на вестниците „Новое время“ и „Свят“, познати със своята войнствена невъздържаност.

---

* По-нататък в тая си реч от 6.II.1888 г., след като на 3 с.м. бе публикуван официално текстът на австро-германския таен договор, Бисмарк заявява: „За тая наша богобоязън ние обичаме и се борим за мир, но онзи, който не иска да го пази, ще разбере, че борческото родолюбие, което през 1813 година събра под знамената на тогавашната малка и изтощена Прусия цялото население, днес ще събере под победоносните знамена на обединена Германия целия немски народ и тогава онзи, който би го нападнал, ще го намери единен и въоръжен.“ Horst Kohl. Die politischen Reden des Fürsten Bismarck. Rede des Reichskanzler Fürsten Bismarck üben des Bündnis zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn vom 7 Octom. 1879, Berlin, 1888, s 30.

А в своята тронна реч, произнесена при откриване на 25.VI.1888 г. на новата сесия на Райхстага Вилхелм II, току-що стъпил на престола заявил, че основата на германската външна политика е Тройният съюз и верността на съюза с Австрия; тия два съюза са основите на европейското равновесие и на европейската безопасност. (Gr. Pol., VI, 277, 311, 326).

Под заглавие „Мирът“ във в. „Свобода“ от 30.I.1888 г. се съдържа уводна статия, в която между другото се казва: „Действията на Русия станаха нетърпими. Засили тя военните си приготовления по границите на Австрия и Германия. Това застави управниците на тия две държави да публикуват своя съюзен договор от 1879 г. Целта е да се покаже на Русия солидарността им. Положението е сериозно, затова последва това строго предупреждение. Но войната остава почти неизбежна. Германия се готви за война на два фронта.“

Това е убеждението в много други европейски страни. Така бе посрещната 1888 година със страх и неизвестност.

При това изостряне на руско-немските отношения Англия като че ли остава до известна степен в сянка, докато преди година по време на Регентството тя бе на първа линия в борбата, която се водеше против Русия по българския въпрос. Работите така се развиха, че в значителна степен объркаха политиката на германския канцлер. И преди Берлинския конгрес, и непосредствено след него в основата на германската политика лежеше желанието да се раздухва англо-руското съперничество по източния въпрос, дори ако може да се дойде до открит конфликт между Англия и Русия, при който Германия би се почувствала господарка на положението в Европа и с развързани ръце да действува евентуално срещу Франция, където движенията на Дерулед и генерал Буланже отвреме навреме раздухваха страстите и застрашаваха европейския мир с една нова френско-германска война. Германия се чувстваше обезпечена с Тройния съюз и със съюзните връзки, които имаше със Сърбия и Румъния на Балканите и с приятелското разположение на Турция, която каквито и политически промени да ставаха в Близкия изток, никога не се отклоняваше от своето антируско поведение.

Но събитията през 1886 г., като разпалиха старата австро-руска вражда, поставиха направо *en cause* самата Германия. И вместо опора на англо-руската вражда, изникна новата германо-руска. Политиката на Бисмарка да раздухва враждите между другите, за да бъде в положението на третия, който печели, се обърна срещу самия него. Независимо от това обаче английската дипломация не промени своето становище по българския въпрос. И тя, като австрийската, не признава формално избора на Фердинанда, но инак гледа симпатично на неговото настаняване на българския трон. След разцеплението, което бе станало в Англия в средата на либералите по ирландския въпрос и Йосиф Чембърлейн се отдели с група либерали от Гладстона и по този начин разхлаби положението на Либералната партия, която като загуби своето мнозинство в Камарата на общините, трябваше да се оттегли от властта, заместена от консерваторите, последните се почувстваха затвърдени в управлението и засилиха своя антируски курс

във външната политика на Великобритания. Така че докато отношенията между Германия и Русия се влошаваха, не настъпваше никакво подобрение в англо-руските отношения. Напротив, имаше опасения те да се влошат още повече при управлението на консерваторите. И на 12.XII.1887 г., когато се оформя окончателно така наречения Средиземноморски австро-италиано-английски съюз*, английският кабинет постави следните ръководни принципи на своята външна политика: 1. Запазване на мира и изключване на всякаква агресивна политика; 2. Запазване на статуквото в Близкия изток, както то е установено при международните договори, като се изключи всякаква политика на компенсации; 3. Запазване на местните автономии, както са признати с договорите; 4. Поддържане независимостта на Турция като пазител на важни европейски интереси; 5. Халифатът и свободата на Проливите трябва да бъдат независими от всякакво изключително влияние на която и да е сила.

Колкото някои от тия положения така изложени от консервативния кабинет на Солсбъри да търпят критики от начина, по който ги прилагаше самата английска дипломация, все пак чрез тях се подчертават известни международни положения, които нас тук особено интересуват. На първо място принципът, който изхожда от гореспоменатата точка 4, която се отнася специално до Турция. Като последица от нея Високата порта не може нито да отстъпва, нито да делегира своите права върху България на трета сила, нито да интервенира, за да настани там едно чуждо управление, нито да позволи и да търпи принудителни действия във формата на военна окупация и във формата на изпращане на доброволци. Също така Турция не може да отстъпва или да делегира дори най-малка част от своите суверенни права или от своята власт в Мала Азия или другаде от турските земи на една трета сила.** Англия изказва желание в Цариград да се присъедини и Турция към Австрия и Италия за обща защита на горните принципи. Трите държави са готови да подкрепят Турция, в случай че тя бъде принудена да отбива една незаконна агресия и да окупират, общо или поотделно, някои части на Отоманската империя, ако султанът би се присъединил към агресорите.

В самата германска политика настъпва изненадваща еволюция, твърде благоприятна за поведението на българския режим: Бисмарк проявява твърде неочаквана за неговия режим тенденция като се отдръпва от Русия и прави опити за сближение с Англия, каквито опити прави по-късно, след падането на Железния канцлер, и самият кайзер Вилхелм II. При-

* Pribram, op. cit. I, 52.

** Предложения, които, както видяхме, легнаха в основата на т.н. Средиземноморски съюз от 12.XII.1887 г.

чините за тая нова тенденция в германската политика се криеха, от една страна, в сериозните руски заплашвания, насочени против Германия, и от друга — в засилената крайно патриотична вълна във Франция, начело на която бе застанал генерал Буланже. В Петербург и Париж обаче се проявяват първите признаци на сближение, насочено естествено срещу Германия. Тогава пък последната се опитва да привлече Англия на страната на Тройния съюз. Главно е на първо време да се изгладят някои недоразумения между Великобритания и Германия по колониалните въпроси. Колкото се касаеше до отношенията между Англия, от една страна, и Австрия и Италия от друга, които заедно с Германия образуваха Тройния съюз, тия отношения винаги са били превъзходни. С тия усилия Бисмарк целеше още да отклони сближението между Англия и Франция, което би станало опасно за Германия, ако то се яви в допълнение на един френско-руски съюз. Бисмарк бе решил да не позволи една тъй опасна за Германия комбинация и положи всички усилия да я осуети, но тая политическо линия не бе следвана от неговите приемници, които оставиха, нещо повече — сами предизвикаха образуването на така наречения Тройно съглашение от Франция, Русия и Англия, от което толкова много се боеше, както се боеше и от образуването на един френско-руски съюз. На 11.I.1889 г. Бисмарк прави следното смело предложение на Англия: „За да се осигури европейският мир, необходимо е, заявява той, Англия и Германия да се задължат да действуват солидарно срещу Франция, в случай че последната предприеме атака срещу едната или другата; но, според неговата мисъл, ако подобно споразумение между двете държави би могло да се постигне, то би предотвратило избухването на войната, само ако бъде разгласено.“ Инак, остане ли в тайна, ни Франция, ни друга някоя държава би се отказала от намерението да атакува, щом вярва, че Англия ще остане неутрална. По-късно тая мисъл върху неясното и двусмислено поведение на Англия при една европейска война се обърна против Германия. През 1914 година в Берлин се подлъгаха от мисълта, че Англия може да остане неутрална и атакуваха Русия и Франция. Повод за това им даде фактът, че Англия не бе поела в споразуменията, на които се изгради Тройното съглашение, изричното задължение на *казус федерис* в полза на тия две държави при конфликт между тях и Германия. Но за това по-нататък.

Но в Лондон предложението на Бисмарк се посреща твърде хладно от министър-председателя Солсбъри и от министъра на външните работи, които се бояха особено от клаузата за публикуване на едно постигнато споразумение, което би възбудило Франция и Русия и вероятно би ускорило избухването на войната, макар че други видни членове на управляващата партия, консерватори и юнионисти като Харингтън, Горст,

Чембърлейн и др. са поддържали противното — че то ще стресне Русия и Франция и ще направи войната невъзможна.

До формално споразумение за съюз наистина не се идва, но все пак настъпва едно сближение между двете държави и се постигат споразумения по отделни въпроси: Англия изоставя о-в Самос на Германия, а с договор от 1.VII.1890 г. ѝ отстъпва о-в Хелголанд, срещу което от германска страна се правят някои отстъпки на Великобритания в Африка.

Но по-далеч от тия частични споразумения не се стига. Бисмарк продължава своята двулична политика. Обръща се пак към Русия. Тая своя политика той излага на първо време на новия император Вилхелм II, който в средата на 1888 г. наследи баща си Фридрих III, чието царуване продължи едва три месеца. Вилхелм II посещава Петербург. Говори продължително с Александър III. Впечатлението от добрия прием и от разговорите е, че недоразуменията между двете държави са изгладени. Бисмарк е доволен. През 1889 г. старателно приготовлява подновяването на договора за презастраховка от 1887 г. Русите също са съгласни. Но на 20 март 1890 г. на Вилхелм II неочаквано му се налага да се оттегли. Императорът и новият му канцлер Каприви се отказаха да подпишат казания договор; от Берлин правят нови опити за сближение с Англия.

Германия и краят на германо-руския договор за презастраховка

Начинът, по който действува младият германски император Вилхелм II съвсем не бе от естество да вдъхне доверие у другите държави към искреността и добросъвестността на германската външна политика. В началото на м. февруари 1890 г. по желанието на царя и със съгласието на германския император били започнали преговори в Берлин между канцлера Бисмарк и руския посланик в тоя град Павел Шувалов за подновяването на тайния договор за презастраховка от 1887 г., чийто тригодишен срок според неговия чл. 4 изтичаше през юни 1890 г.

Руската дипломация отдавна се бе занимала с тоя въпрос. Ламсдорф бележи в своя дневник, че още на 18.XII.1889 г. Гирс поискал от него да му изпрати самия таен договор и записката, коятоЛамсдорф бил приготвил още на 6.VIII. с.г. върху руските условия, при които трябва да стане това подновяване, като се постарал да изтъкне, че Добавъчният протокол (Protocole additionnel), прибавен към самия договор за презастраховка трябва да бъде заменен с отделно съглашение за *modus prudenti*, по силата на което приетото, съгласно чл. 2 от договора задължение за Германия да признае и поддържа нашето (руското) преобладаващо влияние в България би добило повече практическо значение“.

На следния ден 19.XII.1889/1 януари (н.с.) 1890 г. Ламсдорф бележи, че Гирс му съобщил, че царят изцяло одобрил мисълта за възобновяване на договора без Добавъчния протокол в тая форма, както това било изложено в записките на Ламсдорф. При тия условия се започват преговорите за подновяване на съюз между Бисмарк и Шувалов, когато преди средата на м. март Бисмарк е заставен от Вилхелм II да се оттегли. При първата среща, която Павел Шувалов имал с кайзера, последният решително опровергал слуховете, че той бил против подновяването на договора за презастраховка. Казал на руския посланик да донесе на царя, че германският император е решен от своя страна твърдо да се придържа към изпълнението на задълженията, които е поел и да възобнови договора за презастраховката, така както желае това руският монарх. Дори кайзерът добавил: „Политиката на добри отношения с Русия не е политика на Бисмарка, а на моя дядо (Вилхелм I); тя остава и моя политика.“*

На 11/23 март Гирс дава нови инструкции на своя посланик в Берлин да продължи с новия канцлер Каприви започнатите с Бисмарк преговори. Тези инструкции гласят: „Императорът остава на своето решение да се поднови тайният договор без изменение, като се изостави Допълнителният протокол, който вече е неподходящ към новото положение на нещата. Срокът на новия договор може да бъде продължен от три на пет години.“**

Преговорите в Берлин вървят обаче съвсем мудно и вяло. По едно време смятат да ги пренесат в Петербург, но всичко е напразно: очевидно от германска страна се водят без особено желание да се свършат, макар че крайният срок 6/19 юни наближава. Най-после на 23 май/4 юни Германия разкрива картите си. Каприви съобщава в Петербург, че германското правителство има сериозни мотиви да откаже подновяването на договора. Преговорите бяха прекъснати. Оттогава настъпи постепенно, но почти непрекъснато охлаждане в германо-руските отношения и засилена тенденция у русите да търсят сближение с Франция.

В София всички тези промени в европейската политика намират своето отражение. Всяко сближение между Русия и Германия ги тревожи и безпокои. Опасението е, че Бисмарк може да развърже ръцете на Александър III да действува в България. И заради това радостта на в. „Свобода“ е голяма, когато Бисмарк пада, а още по-голяма, когато Вилхелм II отказва да поднови договора с Русия за презастраховка.*** В българ-

* Донесение на граф Шувалов от Берлин от 9/21.III.1890 г.

** Телеграма до Шувалов в Берлин с дата 13/25.III.1890 г.

*** В. „Свобода“ от 10 март (ст.ст.) 1890 г.

ските политически среди очакват ново сближение между Германия и Англия, което би се отразила твърде добре върху политиката на Стамболова и положението на Фердинанда. Тези надежди не се оправдаха. Вместо това създаде се френско-руски съюз, който засили руските позиции в Европа. И както ще видим по-късно, Фердинанд бе принуден да търси връзки с русите, за да добие своето международно признаване. Стамболов стана изкупителната жертва за това.

Положението на Турция през време на българската криза

През цялото време на траенето на българската криза от детронацията на Батенберга през 1886 г. до признаването на Фердинанда Турция беше между чука и наковалнята. Видяхме как през време на Регентството, когато българската криза достигаше до върховно напрежение, заплашвайки да подпали европейския пожар, Силите в една или друга форма се стремяха да прехвърлят цялата отговорност на трудностите от тая криза върху султана и неговото правителство и да настояват те да се заемат с разрешаването на тая продължителна и тежка криза. Основание за това лесно се намира: Турция формално според Берлинския договор беше сюзеренна на Княжеството и един вид тацитен суверен на Южна България. Това нейно, макар и номинално всъщност покровителство я задължаваше да има грижата за поддържане на реда там и да следи за изпълнението на международните договори. Видяхме, че Портата не се отказа от едно посредничество по българския въпрос в началото на 1887 г., колкото и това да бе неприятно за нея. Разбира се, усилията ѝ не бяха съвсем искрени и не дадоха положителен резултат. Но Силите, особено Русия, подкрепяна често от Германия и Франция постоянно настояваха Портата да влезе в ролята, която ѝ налагаха договорите, и да действува. Но ако по време на Регентството нейната задача беше по-лесна, защото се касаеше главно да се опитва да помири враждуващите български партии, след като дойде Фердинанд работата на Турция се усложни и затрудни. Русия упорито настояваше в Цариград турското правителство да настои в София Фердинанд да напусне България, понеже изборът му не е признат от Силите и не е утвърден от султана, както това предвиждаше Берлинският договор. Ако Фердинанд и Стамболов не се подчинят доброволно, тогава според мисълта на руските управници трябваше да се употреби сила, най-напред от самата Турция, а ако тя не го стори, тогава не е изключено с тая роля да се нагърби самата Русия. Към това време според твърденията на

Ламсдорфа се отнасят заканите на Александър III: „Пошлю бригаду", за да окупира най-малко Северна България защото Южна България се смята като турска област и руските управници не желаят да дразнят турците.

Естествено руските среди посрещнаха враждебно избора на Фердинанда за български княз. В Цариград знаят това, но първоначално мълчат, надявайки се, че новият княз няма да приеме избора. А и Фердинанд, който през целия си живот много умело следваше уроците, които Макиавели и Талейран даваха на князете, направи тържествена декларация пред българската депутация, която дойде да му нотифицира избора от Великото народно събрание, че той ще дойде в България, само след като Силите и Портата утвърдят избора му. Не желае да князува против волята на Европа и в нарушение на международните договори. В Петербург и в Берлин се поуспокоиха. Изненадата обаче бе голяма, когато Кобургският принц на 2/14 август 1887 г. неочаквано се озова в Търново и встъпи на българския престол. В Петербург естествено кипнаха и заявиха, че отказват да приемат тия свършени факти, искат Фердинанд да се завърне, откъдето е дошъл, а Портата да изпълни своя дълг срещу един непризнат от нея княз, настанил се като узурпатор в едно княжество, което е под неин сюзеренитет и в една област, Румелия, формално под нейния суверенитет. Положението стана твърде неприятно за турците, особено за султан Абдул Хамид. Боязлив и подозрителен, той не желаеше да дразни русите, още по-малко да се явят те и да действат на Балканите. В ушите му още се чуваха гърмежите на техните топове при Сан Стефано в началото на 1878 година. Нищо по-неприятно за него да види руските улани наново да минат Дунава, както това бе през юни 1877 година.

Без да има някакво сериозно намерение да действува, както видяхме, все пак Абдул Хамид заповяда на Великия везир да отправи една телеграма до Стамболова, дотогавашен Първи регент, в която като му изтъкне незаконността на встъпването на Фердинанд Кобургски в България, да поиска от българското правителство да го застави да напусне страната. Преди това Портата бе предписала на своя пратеник в София Реза бей да отпътува за Цариград като заяви, че отива в отпуск, а всъщност да не е в България при пристигането на княз Фердинанда, за да не се тълкува това като мълчаливо признаване. Разбира се, нито при посрещането на княза в Русе на 1 август 1887 г., нито при полагането на клетвата от него в Търново на 2 август не е присъствал никой от чуждите агенти, за да подчертаят с това, че не признават княза.

Стамболов отговорил твърде уклончиво на турското искане, а Фердинанд повтарял, че никаква Сила не е имала нещо против него, а сам

е дошъл в България, защото народът го бил избрал и защото имал за мисия „да поддържа реда и мира в своето ново отечество". Разбира се, тия възражения не разрешаваха въпроса за признаването, защото някои Сили, главно Русия, не признаваха законността на Събранието, което го беше избрало, а всички бяха под въздействието на Берлинския договор, който искаше единодушното решение на всички Сили, за да стане валидно самото признаване.

Фердинанд Кобургски и въпросът за неговия избор

Но на първо време въпросът за княза остана в тая фаза. Може би в Петербург смятаха, че Кобургският принц, щом не добие признаването на Силите, ще се оттегли сам. Но това не стана. Напротив, Стамболов произведе избори за V Обикновено народно събрание, и то както в княжеството, така и в Румелия и ги спечели с грамадно мнозинство. Нямаше значение как бе то избрано. Формално князът и правителството легализираха своето положение от конституционно-парламентарно гледище. Новата Камара бе открита на 15.X.1887 г. с тронно слово от новия княз, в което той подчертаваше своето решение въпреки всичко, макар и непризнат, да продължава да управлява.

Тогава русите решиха да продължат своите акции за неговото низвержение, главно като искаха да ангажират Портата. Цариградският руски посланик Ал. Нелидов бе повикан на доклад от своето правителство, за да получи нова инструкция от императора и от външния министър Гирс какво трябва да предприеме по-нататък, главно пред Високата порта, защото руската дипломация все повече се поглъщаше от своето решение да застави султана като сюзерен на княза и като суверен на Румелия да действа и да се наложи над българското правителство, а при нужда да си послужи и със сила.

Това разбираха и в София. И официозът в. „Свобода" още в броя си от 26.IX/8.X.1887 г. пише: „Очевидно Русия иска да тури ръка на България като послъже Високата порта. Русия иска изключително право да разпорежда с България. Но ще ѝ позволят ли Силите? Турция и Европа ще позволят ли на Русия да нахлуе в България?"

Тревогата в София е очевидна, защото Русия не приема дори един турски емисар да бъде облечен с властта на регент. Това звание, според русите, трябвало да се възложи на един руски комисар, който при съдействието на турския комисар да съсредоточи управлението в ръцете си. Срокът от три месеца бил къс според тях, за да се подготви населението за нови избори: сигурно от руска страна се мисли тоя мандат на

комисаря да продължи по-дълго време, докато последният докрай изпълни своята мисия като властта в България мине в ръцете на лице, посочено от Русия. Според руското предложение царското правителство щяло да посочи свой кандидат за български княз, след като комисарят вземе властта на княжеството в своите ръце. Мисълта на руското правителство е била: неговият комисар е трябвало да бъде един руски генерал, който да съсредоточи цялата власт в ръцете си. Видяхме, поменувало се името на генерал Ернрот, който като министър-председател и военен министър бе начело на управлението в България след преврата на 27 април 1881 година, с който се започна ерата на така наречените Пълномощия, а също и за генерал Домонтович.

По същия въпрос софийският официоз „Свобода"* пише:

„От руския отговор се видя, че руското правителство не бърза да уреди българския въпрос, а го протака, докато обстоятелствата му позволят да сложи ръка върху България... Не вярваме обаче, че нито Силите, нито Турция ще приемат руското предложение. България има вече свой княз, избран от народа. Тоя княз вече управлява. Да се откажем от него значи да загубим българската независимост."

Няма съмнение, че руското предложение почива на твърде слаба реална основа. То би срещнало пречки от три страни: от България, от Турция и от Силите. След като българите бяха си избрали княз и той бе дошъл да управлява, те не биха се съгласили доброволно да го изпъдят. Следователно това би могло да стане със сила. Но кой ще я упражни? Турция едва ли някога ще се реши да действува против българите, защото това би предизвикало такива усложнения на Балканите, че от тях би пострадала самата тя. Абдул Хамид помнеше по време на Берлинския конгрес как в политическата суматоха Австрия, Англия и Русия, всяка една от тях грабнаха по една турска провинция: Босна и Херцеговина, остров Кипър, Задкавказието с Батум, Карс и Ардахан. Не щеше ли да стане и сега същото при едни нови усложнения? Турция се боеше да разчовърка своите току-що заздравели рани. В Цариград знаеха твърде добре, че Австрия гледа постоянно към Солун, Англия към Месопотамия, Русия към Проливите и към Армения — все за сметка на Турция. Нямаше защо тя самата да подпали един огън, който можеше да я изгори. При това тя знаеше, че всеки опит да окупира Южна България щеше да срещне българския отпор. Но едно кърваво стълкновение в долината на Марица не щеше ли да възпламени и Македония, съседна на България, желана от Австрия, огнище, което никога не загасваше? Опасения реални и сериозни, които с основание плашеха султан Хамида.

* В. „Свобода", бр. 87 от 26.IX/8.X.1887 г.

Може би по-лесно бе извършила тази операция Русия, макар през Черното море. Но тук вече изпъкваха Турция и Европа, еднакво солидарни да отказват всякаква руска намеса в България. Завземането на Варна и Бургас от русите е равносилно най-малко със сериозна подготовка за завземането на Цариград и Проливите, на тоя въпрос винаги така се е гледало. Турците естествено не биха се съгласили с едно подобно руско настъпление през Черно море, което при слабостта на турските морски сили представляваше в стратегическо отношение едно руско езеро.

Европа пък в оная епоха не допускаше дори мисълта за едно руско настаняване южно от Дунава. Видяхме това в решенията на Парижкия конгрес от 1856 г. и на Берлинския конгрес от 1878 г. Отбелязахме вече порано с какъв страх Гирс е посрещал заканите на Александър III да прати бригада, която да окупира България. Ако това би станало, една сериозна европейска криза би била неминуема. Както се разкри по-късно, планът на българите при една руска окупация е бил да оттеглят войските в Северозападна България и да окажат съпротива там непосредствено до или в близко съседство със Сърбия, Румъния и Австро-Унгария. Подобни военни действия биха увлекли и тия три държави, а това означаваше общоевропейски пожар. От това се боеше Гирс и доколкото можеше, въздържаше своя владетел от подобна рискована и авантюристична постъпка. И беше прав. За щастие на Русия и на България Александър III не се реши да действува.

Но, както ще видим след малко, Европа все пак се боеше от неговите планове, тъй опасни за европейския мир и прибягна на 12.XII.1887 г. до сключването на особен отбранителен съюз, наречен Средиземноморски, насочен изключително срещу възможните руски домогвания към България и към Цариград.

За да прокара своя план за „умиротворението“ на България, руската дипломация разчиташе на подкрепата на Германия. Не бива да се изпуска из предвид, че от м. юни 1887 г., следователно преди идването на Фердинанда в България, Русия и Германия бяха в таен отбранителен съюз по силата на т. нар. договор за презастраховка. В неговия чл. 2 изрично се казваше:*

„Германия признава придобитите исторически права от Русия на Балканския полуостров и особено законността на нейното преобладаващо и решително влияние в България и Източна Румелия. Двата двора се задължават да не допускат никаква промяна на териториалното статукво на казания полуостров, без едно тяхно предварително съгласие и евен-

* Gr. Pol., V, 252; Pribram, 305

туално да се противопоставят на всеки опит да се засегне това статукво и да бъде то изменено, без тяхно съгласие."

От дипломатическите документи, печатани в руския „Красный архив" и от други изказвания, направени на времето се вижда, че в Петербург се е поддържало, че въз основа на това постановление на договора Германия е задължена да поддържа всички руски предложения, евентуално и действия, които засягат България, включително и една руска окупация на нашата страна. Според бележките, които дава Ламсдорф се вижда обаче, че Гирс се е съмнявал дали действително Бисмарк, който тогава ръководи германската политика, ще изпълни това задължение в момент на действие и дали не ще извърти работите така, че Русия да се намери изолирана. Знаеше се, че германският канцлер бе твърде изкусен въжеиграч и на неговата вярност не можеше с пълна сигурност да се разчита. Гирс се смущаваше най-вече от факта на съществуването на тайния австро-германски договор от 1879 г.,* за който преди да бъде публикуван от заинтересованите от него две страни през 1888 г., руската дипломация знаеше, че Германия е поела задължението да поддържа Австрия и нейната политика при всички обстоятелства и срещу всички Сили. По-специално острието на този съюз бе насочено против Русия.** Но и след като договорът стана известен през 1888 г., в Петербург се изказваше често пъти съмнение дали публикуваният текст е точен, дали не е публикуван с някои изменения или пропуски, за да не се засегне достойнството на Русия, или за да се внесе само известно успокоение у нея. В руската дипломация по времето на Александър III постоянно се говореше с нескривано подозрение за тоя австро-германски договор и всяко действие или обещание от германска страна се поставяше под въпросителна от руска страна.

След като бяха разменени първите ноти между Русия и Турция по българския въпрос, по-точно през месеците август-септември 1887 г. по положението на Фердинанд в България, руското правителство потърси сътрудничеството на Германия, от която поиска подкрепа на своите постъпки пред Портата. Бисмарк се отзова на руското искане и предложи на Турция своето посредничество, за да се намери един модус Русия да получи известно удовлетворение, в смисъл да се застави Фердинанд да напусне България и да се назначи един руски комисар, който със съдейс-

* Таен съюзен договор между Германия и Австро-Унгария от 7.X.1879 г., подписан във Виена от австрийския министър на външните работи граф Андраши и германския посланик в тоя град, княз Ройс.

** Член 1 на тайния договор.

твието на Германия и на Турция да дойде в България и да поеме управлението на страната. Мислело се е, че Русия ще посочи за такъв комисар, както казахме, известният на българите генерал Ернрот.

Доколко обаче е било искрено това предложение на германския канцлер е твърде съмнително, защото при срещата, която той имал в края на август 1887 г. (след идването на Фердинанда в България) с австро-унгарския министър на външните работи Калноки във Фридрихсруе, уведомил го е за своето решение да поддържа руското становище пред Портата. Но австро-унгарският министър на външните работи се възпротивил на това решение на канцлера. Калноки заявил, че ако Германия започне да поддържа руските аспирации на Балканите и частно в България, ще засегне жизнени интереси на Австро-Унгария, ще постави на изпитание австро-германските отношения и ще компрометира австро-германския съюз от 1879 г.

След тия заявления на Калноки Бисмарк се съгласил, без да дразни Русия с един решителен отказ, да поддържа наполовина нейните искания и като използва скритата опозиция на Портата и на някои Сили по тоя начин да се дойде практически до невъзможността да се изпълни руското искане. Бисмарк се съгласил, че австро-германският съюз трябва да остане основата на германската политика в Европа, по-частно на Балканите и че австрийската дипломация не може да се откаже от своите интереси на Изток. Дори Бисмарк уверил Калноки, че не ще допусне никаква намеса на Русия в България, и че германските задължения към руското правителство се ограничават само до недопускането на княз Батенберг да се върне в България.

Становището на Калноки било застъпено пред Бисмарк и от италианският министър-председател Криспи, който по същото време посетил германския канцлер.

Постепенно австро-унгарският печат застава на първа линия в защитата на българското правителство и на княз Фердинанда. Същото поведение заема и австро-унгарското Министерство на външните работи. Това в различие от поведението, което те държаха по време на Съединението. Тогава австро-унгарската дипломация беше против нас, защото защищаваше сърбите; в настоящия случай тя е зад Фердинанда и българското правителство, защото ги обединява общото им противоруско становище. В сп. „Кореспонданс Онгроа“ известният маджарски политик граф Бетлен в броя от 19/26 септември 1887 г. пише: „Австро-италианският съюз поставя в невъзможност всеки австро-унгарски министър да дели Балканите с Русия. Маджарският народ одобрява това. Калноки постигна своята цел, както я бе обявил при това и граф Тиса: разпоредбите на Берлинския трактат трябва да бъдат зачитани от всички Сили, а

това изключва всякаква мисъл за установяването на руски протекторат в България. Бисмарк трябваше да промени своето становище по българския въпрос, съгласно становището, което бяха взели вече Австрия и Италия, които държат здраво за принципа на ненамеса в българските работи..." (включително и Русия).

Това становище, както вече поменахме, зае и самият Калноки пред делегациите през м. октомври 1887 г. Между другото той каза: „Намесата само на една Сила в българския въпрос трябва да се изключи. Трябва да отбележим големия успех в международната политика, гдето всяка чужда намеса в България се възпря досега. Надявам се, че подобна намеса ще се възпре завинаги. Кобург отиде в България не като кандидат на някаква Сила, а като кандидат на България... Австро-Унгария е признавала винаги правото на българския народ да си избере княз. Тя признава де факто българското правителство, но не може да признае княза и да влезе в официални отношения с него."

Докато австро-унгарският, италианският, английският и по-голямата част от германския печат одобряват тия изказвания на австро-унгарския министър, руският печат е съвсем недоволен от тях. Официалният орган на руското Външното министерство „Журнал дьо Санкт Петербург" подчертано заяви, че руските дипломатически среди съвсем не споделят унгарското становище, а агенция „Хавас" в едно свое съобщение от Москва предаде настроенията на руските среди по тая реч с думите: „Словото на Калноки издълбава пропаст между Русия и Австрия. Тяхната политика на Изток е непримирима..." По-нататък „Хавас" подчертава, че политиката на Калноки и Кристи възбужда руското обществено мнение, а това ще доведе до комбинирани действия между Русия и Франция.

Виенският и пещенският печат не закъсняват да отговорят на руските вестници и по-специално на тяхната статия на официоза на руското Външно министерство. „Нойе фрайе пресе" подчерта, че декларацията на Калноки пред делегацията е произвела добро впечатление в цяла Европа. Като възразява на „Журнал дьо Санкт Петербург", виенският вестник пише: „Няма никакво основание руската дипломация да бъде недоволна от изявлението на Калноки. Но чия е грешката, че Русия изгуби симпатиите на българите? Грешката е в самата на нея и сега няма защо да се сърдим на Австрия, че последната взима преднина по този въпрос. Австро-унгарската дипломация всякога е признавала правото на Русия да има повече влияние в България, но Австрия се противи на всяка въоръжена руска намеса в българските работи. За Австрия българският въпрос е европейски въпрос, международен въпрос, а не въпрос на една Сила. Ако руските агенти са

направили грешки в България, то Русия трябва да се сърди на себе си. Русия не би изгубила симпатиите на българите, ако би насърчавала тяхното свободно развитие."

Това становище поддържат и английските вестници начело с „Таймс". Според агенция „Хавас" от Лондон (28.X./9.XI.1887 г.), тоя вестник пише „Правителството, което Кобургският принц е създал в София е прието от българите; ако то почита трактатите заслужава най-малко да се търпи от Силите. Англия винаги е поддържала това." В друга телеграма, пак от Лондон (29.X./10.XI.) същата агенция съобщава, че на годишния банкет на лондонския лорд-мер (кмет), английският министър-председател Солсбъри заявил, че сега нищо не застрашава мира, който се желае от всички народи. Изказал своите симпатии към Калноки и Криспи, които желаят и работят за поддържане на свободата, равенството и мира.

Прави впечатление, че сега английският министър-председател говори съвсем оптимистично, докато преди една година по същия случай правеше твърде песимистични изявления, като се съмняваше дали мирът ще се запази, или не. Това бе времето преди една година, когато Каулбарс бе още в България и не се знаеше точно какви мерки мисли да вземе Русия. Руските клипери бяха пред Варна и всеки момент можеше да се очаква някаква изненада от руска страна. Сега сигурността на Балканите и на Европа бе много по-голяма, отколкото тогава. Регентството успя да запази реда в България и мира на полуострова. Русия не се реши да предприеме никакви действия. Българите наложиха избора на Фердинанда. Мълчаливо Тройният съюз и Англия го приеха, макар формално неодобрен от Силите. И постепенно Европа започна да гледа на избрания български княз и на неговото правителство като на неизбежна гаранция за поддържането на вътрешния ред у нас и на мира на Балканите.

Но, разбира се, борбата не бе свършена и Фердинанд и неговото правителство, ръководено от Стамболов, бе принудено да търси опора в Тройния съюз. Това бе една политика, която продължи от българска страна до падането на Стамболовия режим през 1894 г. Ролята на Тройния съюз по тия въпроси се признаваше и от независимия печат. Брюкселските вестници „Ендепанданс Белж" и „Ла реформ" бележеха в онова време: „Тройният съюз има за цел да пази мира върху съществуващите трактати. Ако някоя сила наруши мира, той ще действа." („Ендепанданс Белж"). „Тройният съюз показа своето въздействие. Българският въпрос влезе в своята тиха фаза и ще се разреши според желанието на българите. Тоя въпрос не заплашва вече европейския мир. Силите могат да го свършат и без Русия." („Ла реформ").

Нови турски постъпки в София

Турското предложение в отговор на руската нота от м. септември 1887 г. се свеждаше до следното: „Русия ще изпрати в България един свой комисар, който ще бъде придружаван и подпомаган от един турски комисар и, ако Великите сили настоятелно искат, и от един трети делегат, избран от тях; най-после, ако това се намери за необходимо, ще се образува една международна комисия, в която ще бъдат представени всички Сили. Тази комисия ще покани българския княз и неговото правителство да се оттеглят от властта и последната да се поеме от европейска комисия, която ще пристъпи до произвеждането на нови избори за Велико народно събрание, от което обаче ще бъдат изключени депутатите от Южна България. Това събрание ще трябва да избере новия български княз измежду трима кандидати, посочени от Русия. Времето на управлението на тая комисия не ще надминава повече от три месеца".

Официозът „Свобода"* се пита: „Какви са мотивите, по които Високата порта прави подобни предложения, предложения, които България не може в никой случай да приеме." Официозът се утешава, че според твърденията на някои западни вестници Портата прави това предложение само да отбегне руския упрек, че не предприема нищо.

Действително, ако преценим по-подробно съображенията на Високата порта ще се убедим, че тя като дава едно формално удовлетворение на Русия, се стреми да прехвърли отговорността от себе си върху Силите: „... ако това се намери за необходимо, се казва в нейната декларация, ще се образува една международна комисия, в която ще бъдат представени всички Сили..." и пр. Но се знае, че щом работата опре до тях, те могат да действуват валидно и резултатно само по общо съгласие. Но в Цариград знаеха, че три от Великите сили: Англия, Австрия е Италия имаха отрицателно становище по въпроса за всяка намеса в българските работи, а това ще парализира взимането на всякакво общо решение и следователно никакви колективни постъпки пред българското правителство не биха били възможни. И Портата постигаше двоен успех: прехвърляше отговорността върху Силите и фактически поради тяхното разногласие парализираше всяка евентуална акция в България.

* В. „Свобода", бр. 87, 26.IX/8.X.1887 г.

Нови руски постъпки в Цариград

Но в Петербург не се отказват да продължат своите постъпки в Цариград по българския въпрос. В края на м. октомври Нелидов след завръщането си от Русия поисква среща със султана, каквато веднага му се дава. Посрещнат твърде тържествено в Илдъза, той подновява руските искания пред падишаха за разрешаване на българския въпрос. Този път искането е много по-прецизно и много по-настойчиво. Русия иска да се изпрати в България генерал Ернрот като чрезвичаен комисар и понеже се знаеше, че българите не ще отстъпят доброволно, Турция трябваше да намери това решение със сила; ако обаче Портата отклони подобно искане, тя остава отговорна за възможните последици. В Цариград схващат много добре, че под тия последни думи се крие заплахата, че Русия може да мине към действия.

На първо време, както винаги, Портата изчаква събитията и не бърза да прави каквито и да било постъпки. Изчаква да види какво становище ще вземат Силите от Тройния съюз, които в това време се готвят да се съберат, за да подновят своя съюз. Да се срещнат Бисмарк, Калноки и италианският министър-председател Криспи. „Свобода" в броя си от 24 октомври 1887 г. се утешава, че „Русия е уединена и че Тройният съюз е единен по българския въпрос. И че при срещата между Бисмарк и Калноки във Фридрихсруе последният успял да убеди германския канцлер да не поддържа руското предложение за назначаването на генерал Ернрот за комисар в България. Останала усамотена, Русия не ще се реши да предприеме нищо на Балканите", завършва в. „Свобода".

Но скоро този оптимизъм се замества с тревога в София. Александър III, който прекарва есента на 1887 г. в Копенхаген при родните на жена си, на връщане в Русия се отбива в Берлин, за да посети престарелия и болен германски император Вилхелм I, който след няколко месеца почина. Освен разговорите между двамата императори, които впрочем не са били особено дълбоки и продължителни, поради болестта и слабостта на кайзера, Бисмарк е приет на 2-3 пъти на аудиенция от Александър III, както и се среща също няколко пъти с Гирс, който придружава царя. При съществуващите напрегнати отношения, знае се, че в центъра на тия разговори е българският въпрос, който раздели Русия от Австрия и хвърли двете държави в такава остра дипломатическа борба, която чисто и просто очерта конфликтите на една възможна война, а ако такава действително избухне, не би се ограничила само между тях, но би запалила цяла Европа. Руският вестник „Новое время", на времето един от най-влиятелните органи на печата,

дава сведения, според които той твърди, че между Германия и Русия е на път да се постигне пълно съгласие като Бисмарк поеме задължение да подкрепи руските предложения за България пред Турция. А според в. „Свобода“ от 7/19.XI.1887 г. задачата на Нелидов в Цариград е да вкара Портата в руските планове чрез най-различни обещания и заплашвания, главно турското правителство да обяви избора на Фердинанда за незаконен и да изпрати в тоя смисъл циркулярна нота до Силите, с която да иска да се назначи в България един руски комисар, както и един турски. Султанът да окупира евентуално Източна Румелия, което ще компрометира положението и на Фердинанда, и на Стамболова в самата България. В замяна на това Русия обещава да отхвърли англо-френската конвенция за Египет, която не държеше никаква сметка за интересите на номиналния владетел на тая област — султанът. Александър III и Гирс настояват пред Бисмарка да подкрепи тези руски предложения в Цариград. Бисмарк, както винаги, дава двусмислен отговор: Германия държи за добри отношения със своя мощен източен съсед. Тя няма никакви особени интереси на Балканите; има една единствена цел на своята външна политика: да се запази мирът. Какво се крие зад тия общи фрази? Вестниците се мъчат да открият целта, която преследва германския канцлер в своята външна политика. Според едни той се е съгласил да подкрепи Русия, според други — не. Разбира се, тайните разговори, които са се водили в Берлин остават скрити. Но полуофициозното унгарско списание „Ла ревю дьо л'Ориан“ не допуска Бисмарк действително да се е съгласил да поддържа неща, които се оспорват от Криспи — Италия, Калноки — Австрия и Солсбъри — Англия. Списанието твърди вероятно във връзка с уговореното Средиземноморско съглашение, насочено главно против Русия и известно на Бисмарк, че свободата на Източна Европа и независимостта на балканските народи не подлежи на никакви опасности и че амбициите на панрусизма ще срещнат непреодолими препятствия.

Тия изявления от австро-унгарска страна имаха за цел да окуражат главно българските управници, които отвреме навреме, особено когато се подобряваха германо-руските отношения, изпадаха в известна паника, защото щом Германия подкрепяше решително Русия, имаше опасност Портата да не се изплаши и да не бъде заставена, въпреки своето желание, да действува. И понеже политиката на Бисмарк бавеше нещата винаги тъй тайнствено, никой не беше сигурен в последния момент чия страна ще вземе тоя „оберскот“, както го е наричал сам Александър III.

Безпокойството в София се засилваше от факта, че руските настоявания ставаха все по-настойчиви, Германия не изясняваше своето ста-

новище, а турците продължаваха да лавират и да хитруват между двете противни становища по нашата криза, без да се знае какво биха направили *ultima ratio*. Все пак официозът „Свобода“ се утешава в броя от 7/19.XI.1887 г., че Европа бди и няма да позволи на Русия да придобие отново влиянието си над България, което сега тя била загубила завинаги... А правителството на султана не ще се прелъсти от руските интриги и не ще се съгласи да вади кестените от огъня за русите. В Цариград знаят, че от векове Русия е била техният най-зъл враг. Ако обаче на Турция се наложи да окупира Източна Румелия, това ще бъде най-голямото нещастие за Отоманската империя, край на турското владичество в Европа.

„Русия иска, продължава софийският официоз, да предизвика безредици на изток, които да използва за осъществяването на своите планове, а това значи Турция да предаде интересите на Отоманската империя. Това тя няма да стори. Напротив, Турция има интерес да се споразумее с България, с която има толкова общи интереси, защото хиляди пъти е поза предпочитане за Турция да има съсед България пред Цариград, отколкото Русия.“ В тоя смисъл е цялата статия във в. „Свобода“, печатана на френски език, за да бъде разбрана от турците и от Европа, под заглавие „Les Russes a Constantinople“ („Русите в Цариград“).

А в друга статия, написана пак на френски език и печатана във в. „Свобода“ от 29.XI.1887 г. се казва: „Целта на Русия е сега да подпали не България, а най-малко Македония и по тоя начин да предизвика една намеса, която би могла да ѝ развърже ръцете, за да може да обърка работите в България. Съветниците на султана ще признаят, вярваме ние, че колебанията и заплитанията на работите не са никак от полза за тяхната страна. Ако турците бяха заявили на Русия, че нейните предложения не могат да бъдат приети, и че нейната политика не може да бъде споделена, въпросът отдавна би бил приключен и сега не би се говорило, че Русия иска да предизвиква смутове в Македония. Това поведение на руското правителство трябва да убеди турците, че бързото свършване на българския въпрос е необходимо, за да се избегнат всякакви усложнения за в бъдеще.“

Очевидно от София се стремят да внушат страх у турците от поведението на Русия, тъй опасно за сигурността на Цариград и на Отоманската империя, но имат твърде малък успех в това направление. Турция е сигурна, че при разположението на силите в Европа Русия няма да се реши в никой случай да посегне върху която и да било част от турските владения. Тя е уверена също така, че русите вече не ще се решат дори да окупират България, макар да се заканват за това повече от година. Щом те не се решиха да го направят при Регентст-

вото, непосредствено след демонстративното напускане от България от Каулбарс, или след Русенския бунт от 19.II.1887 г., когато българската криза бе достигнала до своето върховно развитие, едва ли ще се решат да го направят сега, когато Европа е станала много по-бдителна и готова да реагира. И цариградските управници намират изход от тая трудност там, където Турция го е търсила винаги: да протакат и да правят двусмислени обещания, които никога не мислят сериозно да изпълняват.

Положението в Европа влошено

Но една такава политика, без да подобри положението на самата Турция в международно отношение, влошава положението в Европа. Въпреки посещението на Александър III в Берлин, отношенията между Русия и Германия продължават да се влошават. Във Виена стават важни съвещания по австро-руските отношения. В Берлин началникът на щаба на армията Молтке е в постоянен допир с правителството и е приет от императора. Смущения има и в Петербург, и в Москва, но общото убеждение е, че Русия не ще се реши на война. Макар „Ла газет дьо л'Онгри" от 15.II.1888 г. да се опасяваше, че войната едва ли ще може да се избегне. „В тоя момент, казва унгарският вестник, Русия е съсредоточила 300-хилядна армия на германските граници, докато Германия няма там и 100 хиляди."

При тия изострени отношения Австрия и Германия публикуваха на 5 февруари 1888 г. (н.с.) своя таен договор от 1879 г., насочен главно против Русия, за който говорихме по-рано.

От Петербург обаче не приключват българския въпрос. Напротив, постоянно го повдигат. На 13.II.1888 г. „Свобода" предава едно съобщение от Берлин в Петербург, че Русия се готви наново да повдигне нашия въпрос. Това предизвиква известна тревога не само в София, но и в турците. И действително през м. февруари 1888 г. последва нова нота от Русия, сега отправена до Силите за незаконното положение на българския княз. Руското правителство настоява да се предприемат мерки за неговото отстраняване чрез: 1. Окупация от страна на Турция на Южна България, но в Цариград се безпокоят. Не приемат такава мярка и отказват на това руско внушение. 2. Окупация от самата Русия, но сега последва възражение от самата Германия: това ще доведе до война между Русия и Австрия, каквато евентуалност в Берлин желаят да отбягнат; най-малко по никакъв начин не желаят да я насърчат. 3. Международна окупация, но срещу това самата Германия прави нови въз-

ражения — тя може да стане само със съгласието на всички Сили, а се знаеше, че Австрия, Англия и Италия не са съгласни. По този начин новото руско предложение е осуетено преди да се произнесат всички кабинети, а чисто и просто от възраженията на Турция и на Германия, на които държави в Русия тъй много разчитаха.

Но въпреки всички очаквания в София, Великият везир по настояване на Русия отправи следната депеша до Стамболов, който до идването на Фердинанд Кобургски в България бе начело на Регентството и действително ръководеше като отговорен държавник българската политика; след идването на новия княз Стамболов зае поста министър-председател и фактически бе единственият ръководител на Княжеството.

Телеграмата гласеше:

От Великия везир до господин Стамболов:

Когато княз Фердинанд Кобургски пристигна в България, аз съобщих на Негово Височество с телеграма от 10/23 август 1887 година, че неговият избор от българското Събрание, като не станал в съгласие с всички Сили, подписали Берлинския договор, е невалиден и като неутвърден от Високата порта неговото присъствие в България е незаконно и противно на Берлинския договор. Аз привличам вниманието на българското правителство, че положението и днес още не е изменено, което ще рече, че стоенето на княз Фердинанд начело на княжеството е незаконно и противно на Берлинския договор...

Цариград, 9/21 февруари 1888 г..

Подписал /п/ Великият везир

Но тая телеграфически съобщена на Стамболов нота предизвика твърде малка тревога в София, на всеки случай много по-малка, отколкото първите съобщения на везира, направени веднага след идването на Фердинанда, когато не беше съвсем ясно какво поведение ще вземат Великите сили. В течение на няколко месеца положението бе станало значително по-ясно. Руското настояване за отстраняването на Фердинанда от България се подкрепяше само от три от Силите: самата Русия, Германия и Франция, докато останалите три Англия, Австрия и Италия се обявиха против него. Нещо повече. Лорд Солсбъри бе заявил на Портата от името на Англия, че турската покана до Стамболов не ще може да има никакъв практически резултат, защото никоя сила при тия разногласия в Европа не може да се реши да се намеси със сила за да я изпълни, а ясно е, че България ще отстъпи, ако против нея се упражни насилие.

Това предупреждение на английския министър-председател не можеше да не направи впечатление на турците и те трябваше да държат добра сметка за него.

При тия условия Портата в никой случай не би се решила да се намеси, щом знаеше, че Силите не са единодушни, защото всяка намеса при подобни обстоятелства може да предизвика неочаквани международни отношения, от каквито султан Абдул Хамид се боеше тъй много и се стараеше на всяка цена да отбегне.

Не можеше да се реши да се намеси въпреки своите многократни закани и Александър III, защото неговото правителство имаше сведения за изграждане на Средиземноморския съюз от Англия, Австрия, Италия и Испания, който съюз отричаше всяко право на намеса на Русия на Балканите и имаше готовността да я отбие със сила, ако Русия поиска да действува в България.

Същото поведение като Англия държи и Австрия. Нейният министър на външните работи Калноки на едно запитване в делегациите бе отговорил: „Единствената цел на руското правителство е да махне княз Фердинанд от България, но зад него стои Стамболов, който е още по-неприемлив за Русия. Но ако се махне и той, кой ще го замести, за да отговаря за реда и тишината в страната?“

Явно бе, че интересите на Англия и Австрия диктуваха да поддържат Фердинанда и Стамболова и тяхната противоруска политика. Те отричаха руското настояване да се изпъди Фердинанд и на мястото му да се изпрати руски комисар. Така разделени Силите, ясно бе, че три от тях се стремяха да поддържат установения в България режим не само като гаранция за поддържане на мира, но и като отговарящ на техните интереси, които им диктуваха да държат русите колкото се може по-далеч от Балканите, Проливите и Средиземното море; те смятаха всяка промяна на българския режим като източник на нови борби на полуострова, вече между самите сили, независимо от факта, че самият режим в България не би могъл да бъде свален, освен след тежка, кървава борба, и то с помощта на въоръжена външна намеса. С тая политика на трите враждебни на Русия сили, знае се, тайно е бил съгласен и германския канцлер Бисмарк. Макар външно и формално да даваше вид, че поддържа руското становище, Бисмарк, който току-що бе подписал тайния договор с Русия, наречен за презастраховка, в същото време одобряваше и насърчаваше образуването на Средиземноморския съюз, чието острие беше насочено против Русия и нейната балканска и средиземноморска политика. По-късното развитие на събитията посочиха, че самата Турция бе подала казаната нота до Стамболов само поради силното настояване на Русия, без обаче да мисли да предприеме каквото и да било по-решително действие за нейното изпълнение.

По-нататък сама официална Русия не направи други по-енергични постъпки по българския въпрос. Това, както се разбра от публикувани-

те документи на епохата, между другото се дължи и на влиянието на руския министър на външните работи Н. К. Гирс, който макар и предпазливо, както това е налагало неговото положение на подчинен чиновник, е поддържал пред императора, че при съществуващите международни отношения твърде е опасно за сполучливото водене на руската външна политика руското правителство да се намеси по-настойчиво в българските работи, особено да не се идва до разрив със Запада, защото макар всички сили да не признават избора на Фердинанда, те са същевременно решително против всяка руска намеса във вътрешните работи на България.

И идваме до едно твърде интересно и донякъде парадоксално положение. Европа не признава Фердинанда за законен княз на България, но същевременно явно и открито тя сама не позволява никакво външно посегателство върху него и така го пази. Никоя от останалите пет Велики сили не желаела по никакъв начин да се меси във вътрешните работи на България, за да промени режима в нея. Не желаела това и Турция, въпреки лавиранията, които тя прави между Западните сили и Русия. А последната, макар и да желае, не може, понеже среща съпротивата на Запада.

Всичко това създава една международна обстановка благоприятна за софийските управници и те я използват най-широко, за да затвърдят своето положение в страната: Фердинанд като български владетел, а Стамболов като неограничен неин управник. И според едно съобщение до в. „Свобода“* от Цариград Портата била отговорила на Нелидова, че не се наема да окупира България и да поеме отговорност за усложненията, които могат да произтекат от подобна турска акция. Според същото съобщение руският посланик полагал големи усилия да накара Портата да се произнесе още веднъж, и то ясно и категорично против избора на Фердинанда и против неговото оставане в България. Той поддържал, че на това са съгласни Франция и Германия. Турският министерски съвет решава Портата да се въздържа от всякакви постъпки и заявления по българския въпрос, докато Австрия, Англия и Италия не се произнесат, а се знае, че те държат отрицателно поведение. Турците виждат, че Русия е изолирана. В Цариград се мисли с основание, че Фердинанд ще остане в София, дори ако и Европа единодушно се произнесе за незаконността на неговото положение. Затова трябва сила, а няма кой да я приложи. Турция не ще, Русия не може.

Официозът „Свобода“ продължава да се занимава със становището на Високата порта. В статия, поместена в броя му от 27.II.1888 г.,

* От 21 февруари 1888 г., бр. 127.

бр. 129, съобщава, че под натиск на Русия Турция се е съгласила да повтори своето съобщение, което бе направила още в началото на дохождането на Фердинанда... Портата заявила повторно на Стамболова, че тя счита стоенето на княза в София за несъгласно с Берлинския договор. Но нищо повече.

Естествено българското правителство посреща с гняв и враждебност това съобщение и се готви да го отбие със сила. Официозът продължава: „Българският народ ще си прибере силите, за да посрещне събитията с твърдост и непоколебимост. Ако Портата се реши да действува, тогава тя трябва да бъде готова да срещне решителния отпор на българския народ и правителството му и да смята, че не ще има вече храбрия български народ за приятел и съсед, защото неприятелските настроения предизвикват още по-неприятелски отговори. Турция да не забравя, че българският народ е решен да защищава своето дело от когото и да било. България също има войска, хранена и поддържана, за да брани отечеството си от неприятеля. Може би съдбата да е определила пък щото в тоя случай тая постъпка на Турция да стане причина за създаването на една велика и независима България!"

Странни заплашвания, защото мъчно може да се помисли, че България две години след войната със Сърбия би могла да се бие с Турция и да я победи, за да освободи Македония. Не се държеше сметка и за поведението на нашите съседи, които в никакъв случай не биха оставили да се създаде една нова Санстефанска България! Но в момент на смущения и възбуда не се държи точна сметка за думите. Съобщенията от Цариград обаче потвърждават, че Турция не е смятала да действува. Дори Великият везир и мнозинството от министрите били на мнение да не се правят вече никакви постъпки в София по руската нота,защото очевидно било, че България няма да послуша, както това тя направи на няколко пъти до сега, но султанът не одобрил това решение и настоял, за да се избави Турция от постоянния натиск на Русия, че трябва поне на вид да се направи нещо, което да не наскърби Русия. С други думи да се повтори пак съобщението от август 1887 г. до Стамболов, че стоенето на Фердинанд в България не е съгласно с Берлинския договор. Но посланиците на Англия, Австрия и Италия заявили, че те не одобряват това решение, като изказали убеждение, че българското правителство ще откаже да се вслуша в турското внушение, защото ако го приеме, ще хвърли страната в гибел. Портата била отговорила на посланиците на тия три сили, че правела постъпки само за формалност.

Тия съобщения успокояват българското правителство. Турция няма да действува, а Русия не може да действува. Австрийската и унгарската преса насърчават българите да се съпротивляват, а турците — да лави-

рат. Будапещенското списание „Ла ревю дьо л'Ориан" пише статия под заглавие: „Неудачата на панрусизма": „Голямата опасност за турската империя от руските постъпки е явна. Затова Портата не бива да слуша руските съвети, защото Русия е нейна наследствена неприятелка. Също така да не слуша съветите на Германия, ако тя действува в съгласие с русите, защото германците са тъй малко заинтересовани на Балканите, както и съветите на Франция, която гледа да угажда на Русия..." На друго място същото списание пише: „ Какво ще прави Турция, ако България откаже? Лондон, Рим и Виена не са съгласни с тая постъпка — смятат момента за зле избран за нея. Това значи, че няма единодушие в Европа." Английските вестници пишат: „Прилагането буквата на Берлинския договор има своето несъмнено значение, но запазването на общия мир важи много повече. Княз Фердинанд сега е единственото средство за поддържане на мира на изток и реда в България."

Това се пише не само в австрийския и английския печат; то става ръководна линия на голямата част от западния печат. Почти без изключение се поддържа от английските, австро-унгарските и италианските вестници. В Германия само Бисмарковите официози, начело с „Норд дойче алгемайне цайтунг" и някои френски вестници поддържат руското гледище за постъпки в България и дори за намеса. Царигадските вестници, които са под цензура, изобщо одобряват всички решения и мерки на своето правителство. Същото е и в Русия, но както ще видим по-късно, руската по-либерална преса все пак намира възможност да избегне червения молив на цензурата и да критикува някои постъпки в поведението на царигрaдското правителство по българския въпрос.

Естествено при тия условия българското правителство държи твърд и остър език. В броя си от 5 март 1888 г. вестник „Свобода", отговаряйки на опозиционните вестници „Народни права" и „Търновска конституция", пише:

„Ако поискат наложително изваждането на княза из България, това нека бъде известно на опозицията: правителството няма да го направи доброволно, защото е убедено, че то ще бъде краят на съществуването на България... Ако някоя от Силите, било Турция, било Русия, на основание на Берлинския договор, поискат да ни налагат работи, които не само не произтичат от духа на договора, но се стремят да турят ръка на България, тогаз нашето правителство ще се откаже да ги удовлетвори, па ще се откаже дори и от техните съвети и да им позволява да се бъркат в нашите работи. Тогаз по-смело ще прогласим независимостта на България..."

По-нататък „Свобода" обвинява „Народни права", орган на Радославовата фракция, който излиза някак по-свободно от Каравеловия „Тър-

новска конституция", в недобросъвестно разглеждане на външната политика на България и в липса на патриотизъм, понеже сеел интриги по тоя съдбоносен за българия въпрос.

Същият брой на официоза помества статия „Пред буря", написана от Захари Стоянов, един от редакторите на в. „Свобода". Статията издава нескриван песимизъм по повод нотата на Турция и главно по бъдещото поведение на Русия, която не се отказва от своето намерение да наложи на Кобургския принц да напусне България и да измени нейния вътрешен режим като постави начело на управлението у нас свои доверени хора. Захари полемизира с „Народни права" и с „Търновска конституция", особено с редактора на последната Иван Славейков, който бил твърдял, че князът е едно зло за България и добре ще бъде той да напусне страната. Не много след това Славейков бе арестуван и „Търновска конституция", която с малки прескачания излизаше от 1884 година, бе спряна за винаги, основания за това бе нейното русофилско поведение, несъгласно с русофобския курс на Стамболовата външна политика.

Русия и България

Както вече имахме случай да отбележим на друго място, отношенията между Русия и България започнаха особено рязко да се влошават след като двамата руски генерали Соболев и Каулбарс бяха принудени преждевременно да напуснат България. Повикани по настояването на самия княз Батенберг, дошли у нас с височайшето разрешение на император Александър III, както самите те, така и в петербургските правителствени среди смятаха, че идват в София, за да засилят руското влияние тук и да привържат още по-здраво княжеството към руската близкоизточна политика. По вътрешни и международни причини Батенберг прояви самостоятелност и влезе в конфликт с генералите. За да се освободи от тях, прие да се помири с либералите и да възстанови Конституцията, която сам бе суспендирал. Генералите бяха заставени да подадат оставка и да напуснат България. Александър III демонстративно ги прие, награди и похвали за тяхната служба в княжеството. Но княз Александър бе вече отречен от русите, особено от царя. В Петербург започнаха да говорят за него като за австрийски агент, чиято цел била да вреди на руските интереси. Пресилено обвинение, защото никой в България в него време не мислеше и не можеше да мисли да отиде против освободителката. Дори по-късно, когато Стамболов влезе в открита борба с Русия, по думите на неговия колега от

кабинета Салабашев, постоянно е повтарял, че тия неестествени отношения му тежат извънредно много. Как можеше да се допусне през 1884 г. някой български държавник да се реши да води противоруска политика? Дори Батенберг не би желал подобно нещо, не би могъл да намери у никого подкрепа за такава политика, особено когато начело на българската войска стояха руски офицери. Но по-късно, след 1885 г., ако се дойде до разрив, това се дължи главно на поведението на руското правителство и главно на Александър III. Това вече отбелязахме.

След победата при Сливница, заслугите за която народната маса, може би съвсем правилно приписа на княза, неговото изпъждане от България стана по-трудно. Но натискът от руска страна стана по-силен. Тя намери подкрепа в част от офицерството и у някои политици, главно от групата на Цанкова. Враждебното към княза поведение на Русия внесе смущение в самата управляваща Либерална партия и между някои от министрите, смущение засилено от настойчивите слухове за близко нападение от Сърбия, което при изолацията, в която се намираше България, можеше да бъде неминуем погром за младото княжество.

При тия условия стана превратът на 9/21 август 1886 г., последван от Пловдивския контрапреврат. Настъпи и пълният разрив между Русия и България. Русия не призна нито Регентството, нито княз Фердинанд. И българската криза става господстващият елемент на руската източна политика, но тя се насочи и против Австрия, която взима защитата на Стамболовия режим в България и поддържа фактически княз Фердинанда, а влошаването на австро-руските отношения, както видяхме, се отразява отрицателно и на дотогавашните сравнително добри германо-руски отношения. Главната причина за това си остава българската криза, преплетена с Египетския въпрос и с напрежението, което съществува постоянно във френско-германските отношения.

Намесата на руското правителство във вътрешните работи на България се извършва в няколко направления: настоявания пред Портата и Силите да не признават избора на княз Фердинанда и да вземат нужните мерки за неговото отстраняване от България. Особено енергично руското правителство настоява за това пред Портата. Също така от Петербург поддържат ония български партии, които бяха на руски позиции срещу Стамболова и Фердинанда. На трето място Русия поддържа българските емигранти. На четвърто място тя заплашва да действува направо в България, ако Силите и Портата не предприемат нищо против българските управници.

В тази си политика царят и неговите съветници търсеха сътрудничеството на някои сили, защото каквото и да се говори, българският

въпрос, от една страна, беше европейски въпрос, поставен под действието на един формален международен договор — Берлинския, за който всички трябваше да държат сметка, а от друга — въпрос за равновесие между Силите. За Русия Берлинският договор бе благоприятен, понеже бе пречка само някои Сили сами да признаят създаденото в България положение, защото, както видяхме, той искаше солидарни и единодушни решения на всички велики държави. По този начин Фердинанд оставаше непризнат от никоя сила. Същевременно обаче същият договор имаше и своите трудности за Русия, защото щом за всяко решение и действие се изискваха солидарни действия от всички Сили, формално отнемаше правото на руското правителство да действува само в България. Естествено при разделянето на Силите на противни лагери единодушие между тях не можеше да се постигне, никакви действия против България не можеха да се предприемат от една или две Сили, това позволяваше да се запазва статуквото в България и във вътрешно, и във външно отношение, а то гарантираше положението на Фердинанда в България.

Русия чувстваше своята изолация и това спъваше много нейните намерения. Най-после ако царят се решеше да действа, без оглед становището на всички Сили, би могъл да го направи. Но имаше страх от големи международни усложнения, които при тайните съюзи, които съществуваха между Силите, никой не бе в състояние да предвиди, докъде ще стигнат и в каква форма биха могли да се изразят и дали Русия няма да бъде изправена пред една коалиция, каквато тя имаше насреща си по време на Кримската война или на Берлинския конгрес. Особено се боеше внимателният, предпазлив и боязлив външен министър на Русия Гирс.

И в това лутане на руската външна политика Гирс намираше единствена опора и единствен изход само в тесния съюз с Германия. В това направление той бе поддържан от своя антураж във Външното министерство и от някои руски дипломати, преди всичко братята Петър и Павел Шувалови, единият руски посланик в Лондон, а другият — в Берлин. Косвено му помагаха и руските посланици в Цариград и Виена, Александър Нелидов и Лобанов-Ростовски. Те не държаха толкова за съюза с немците, но не бяха съвсем съгласни с твърде крайното становище на Александър III и някои от неговите приближени, както и с поведението на крайните славянофили от групата на Катков около вестник „Московские ведомости“ или с тая на професор Ламански.

Но при режима на самодържавието трябва добре да се разбере ролята на споменатите сановници на империята. Всички те бяха лични служители на царя и напълно зависеха от неговата воля. Не само те, а и всички служители в обширната руска земя, която всъщност се

управляваше от една бюрокрация, сервилна към монархията и твърде надменна към народните маси. Главно тази бюрокрация нямаше никаква своя воля, а се подчиняваше безусловно на волята на господаримператора. Често ръководителите на бюрокрацията бяха принудени да изпълняват инструкции, които не намираха за полезни и целесъобразни. В същото положение се намираше и самият министър. Например той винаги е поддържал нуждата от съюз между Германия и Русия, еднакво полезен за двете империи и за техните династии, защото при монархическите режими не можеше да се отдели династическият интерес от държавния. Нещо повече. Често династическият интерес доминираше над държавния. Според Гирс Германия и Русия трябва да бъдат във вечен съюз, да отбягват винаги острите конфликти помежду си. Само тази политика бе според него полезна и целесъобразна за двете империи и за техните династии. По тия свои схващания той бе против един съюз между Русия и Франция, защото би втикнал първата против Германия и би ускорил избухването на една европейска война. Въпреки тия свои схващания, като че ли по ирония на съдбата Гирс като руски външен министър бе принуден да даде първата благословия на сближението между Русия и Франция през 1892 г. Такива неблагоприятни роли често се падаха и на други руски държавници и дипломати. Сковани от бюрократическото подчинение, но ръководени и от лични съображения, не подаваха оставка, изпълняваха заповеди, които не одобряваха или предпочитаха да заемат помалко отговорно място, но да останат на служба. Например от поста министър на външните работи и държавен канцлер до отидат някъде на посолска дипломатическа служба.

Естествено това сковаваше всяка тяхна инициатива и не им позволяваше да взимат отговорни решения по някои отговорни въпроси.

Въпреки всички свои дипломатически игри и Бисмарк поддържаше становището на Гирс: съюз между Германия и Русия. Германският канцлер смяташе за твърде опасно за двете империи, ако влязат един ден в стълкновение помежду си. Една от причините за падането на Бисмарка от канцлерския пост през м. март 1890 г. бе обвинението, отправено против него от младия император Вилхелм II, че водел твърде подчертана русофилска политика. Сам Бисмарк потвърдил пред руския посланик в Берлин Павел Шувалов тая причина за неговата оставка: „Вярвате ли, казал Бисмарк на Шувалов, че императорът ме упрекна между другото в това, че моята политика по отношение на Русия била сляпа, че аз съм го държал в неведение относно сериозността на вашите (руските) военни мероприятия за последните години и техния застрашителен за Германия характер."

Императорът казал, че Бисмарк допускал истински „Ауфмарш" (настъпление) на Русия против Германия.

Падналият от власт германски канцлер нарекъл това „инсинуация".

По-нататък Бисмарк продължил: „От какво мога аз да се боя от страна на Русия? Ако ние по една фаталност се намираме заплетени във война с Франция, то в случай на наш успех Русия в известен момент би ни казала: „Стой!" и ние ще трябва да спрем. Между това Русия, без съмнение, би подновила своята дейност в Близкия изток. Какво ни засяга това? Ние признаваме вашите права в България и дори ако вие бихте стигнали до Цариград, това също не би ни засегнало. Това са принципите и идеите, от които аз досега съм се ръководил, по силата на които аз съм бил сторонник на едно приятелско споразумение с Русия."*

Разбира се, в тия изявления на Бисмарк, направени пред руския пратеник Павел Шувалов и предназначени да бъдат веднага съобщени на Александър III и на Гирс има нещо преувеличено и пресилено. Той се опитва да търси защита пред кайзера у русите и поради това се старае да подчертае своята крайна симпатия и привързаност към тяхната политика. Вярно е, че държеше за германо-руския съюз, но покрай това не винаги е защищавал руските интереси, например на Берлинския конгрес, когато можеше без всякакво съмнение да изиграе твърде полезна за русите роля, но не бе го сторил. Ако желаеше, след като задоволи Австрия със завземането от нея на Босна и Херцеговина, можеше да наложи било Македония да остане в границите на българското княжество, било то да получи едно автономно управление по подобие на Румелия, но не под австрийски, а под международен контрол, както това бе с румелийската автономия. Но Бисмарк не пожела това и се постави в конфликт с русите, които трудно понесоха удара и разочарованието на конгреса, който ги лиши от голяма част от техните придобивки от войната. Това пък става изходна точка на бъдещите германо-руски разногласия, които обаче на интервали се пресичат с подобряване взаимните отношения между двете империи.

Както казахме, част от руските дипломати държаха за тоя съюз. За тях едно руско-френско сближение изглежда съвсем невъзможно, дори и вредно. Някои от тях казваха: царят трябва да остане неутрален „даже и ако един пруски генерал бъде назначен за военен управител на Париж". Русите при това се блазнят от идеята, че с помощта на Германия ще могат да изменят в своя полза режима на Проливите. На 10 януари 1887 г. Бисмарк приготвя с братя Шувалови проектодоговор за ново споразумение

* Писмо от граф Шувалов от Берлин до Гирс от 6/18.III.1890 г. „Красный архив", „Центр. архив", Дневник В. Н. Ламсдорфа (1886-1890), Москва, 1926, стр. 276.

между Русия и Германия. Една от съществените точки е: Германия признава България и Румелия като сфера на руското влияние, както и да държи спрямо Русия благосклонен неутралитет по въпроса за Проливите. На книга се дава от Бисмарка пълно удовлетворение на руските претенции. Александър III приема твърде симпатично тоя проект, за който тъй много настояват не само Шувалови, но и Гирс. Царят дори подчертава: „Интимният съюз с Германия е основата на неговата политика".* Мъчнотиите идват от настояванията на Германия да се гарантира целостта на Австро-Унгария. Още една мъчнотия: германофобското настроение на част от руското обществено мнение, главно в славянофилските среди. Това заставя Александър III да се колебае, а в това отношение му влияе и императрицата, позната със своето германофобство.

Но в началото на м. март 1887 г. българската криза се усложнява. В Цариград съветниците на султана не се вслушват в настоятелните искания на руското правителство да се наложи руският кандидат за българския престол. Русия се чувства все повече изолирана. Гирс има нужда от подкрепата на Европа, преди всичко на мощната германска империя. И той настоява в Берлин германската дипломация да подкрепи руската акция пред Портата, но срещу това Бисмарк държи да се сключи проектираният таен руско-германски съюз и Русия да се откаже от всякаква мисъл за сближение с Франция.

Александър III при тия обстоятелства отстъпва и се съгласява на тайно споразумение с Германия, като Австрия се оставя настрана. Гирс и Павел Шувалов го уверяват, че споразумението ще осигури руската победа на Балканите чрез сътрудничеството на Германия. Бисмарк от своя страна приема да пази неутралитет в случай, че Русия поиска да се промени режима на Проливите — вечната грижа на руската царска дипломация.

При тия преговори германският канцлер, верен на своята природа да играе голяма дипломатическа игра, си задава за цел да примири цяла Европа без Франция, която естествено по германско схващане трябва да остане напълно изолирана. Предлага на Англия да я помири с Русия на следната база на разпределение на сфери на влияние: Египет на Англия, България и Румелия, оттук и Цариград — на Русия, Сърбия, оттук и Солун — на Австрия. В Лондон обаче посрещат съвсем хладно това германско внушение и тайните преговори се ограничават само между Германия и Русия. Тайният договор, наречен за презастраховка е подписан на 18 юни 1887 г. в Берлин. От него нас ни интересуват чл. 2 и тайният Допълнителен протокол. Член 2 разпорежда: Германия признава исто-

* Хаузер, I, стр. 279

рическите права, придобити от Русия на Балканския полуостров, „законността на нейното преобладаващо и решително влияние в България и в Източна Румелия. Двата двора се задължават да не допускат никакви промени на териториалното статукво в казания полуостров, без едно предварително съглашение между тях и евентуално да се противопоставят на всеки опит да се засегне това статукво и да бъде изменяно без тяхно съгласие".

Тайният Допълнителен протокол, неразделна част от договора, гласи:

„1. Германия ще даде, както в миналото, своето съдействие на Русия, за да се възстанови едно редовно и законно правителство в България. Тя обещава да не даде в никой случай своето съгласие за възстановяване на княз Батенберг. 2. В случай, когато... руският император се види в нужда да вземе сам грижата да отбранява входа на Черното море, Германия се задължава да има благосклонен неутралитет и да му даде своята морална подкрепа...*

Договорът е съставен преди избора на Фердинанда за български княз, който става от Великото народно събрание на 8 юли (н.с.) 1887 г, затова изрично се говори Германия в никой случай да не дава своето съгласие за възстановяването на княз Батенберг на българския престол. При вакантността на българския трон едно избиране на Батенберга за български княз не бе изключено. В самата България имаше лица и групи, които действуваха за това, макар Стамболов като Първи регент да не е одобрявал такава рискована постъпка, защото подобно решение от българска страна можеше да доведе Александър III до крайно възбуждение и той да изпълни своята закана към България „Пошлю бригаду!" В смисъл на възбуждане от подобно провокационно действие против Русия са давали съвети представителите на ония сили в София, които инак са били благосклонно разположени към българския режим: Англия, Австрия и Италия. Те са заявявали на българското правителство, че ако бъде преизбран Батенберг и Русия вземе репресивни мерки спрямо България едва ли би се намерила някоя Сила или Сили, които да се противопоставят с оръжие на подобна руска акция.

Становището на руския цар в това отношение е ясно и категорично. В писмо до германския император Вилхелм I той пише: „Ако княз Александър се върне на българския престол, аз бих се видял принуден въпреки всичкото ми желание да прибягна до една по-решителна акция." Настоява пред кайзера да употреби своето влияние да се предотврати такава евентуалност. Малко след това Германия пое подобно задължение в тайния договор от 18 юли 1887 г.

* Gr. Pol., т.V, стр. 252-255; Pribram, I, стр. 305.

Това разбира и самата английска дипломация, инак твърде благосклонна към княз Александра. Солсбъри, който е министър-председател и министър на външните работи на Великобритания на 1 април 1887 г. отправи чрез своя представител в София О'Конър телеграма до българското правителство, в която изрично го предупреждава:

„... Ако княз Александър би бил избран отново при тия обстоятелства, руското правителство сигурно би било принудено да прибегне към активен отпор, макар че инак то не беше разположено да се намесва. Освен това българското правителство не трябва да се надява, че някоя друга сила би се намесила в полза на България, когато султанът би действал само в границите на неговите безспорни и договорени права."*

Точно във времето, когато се дават тия внушителни съвети и от една сила тъй много разположена към българския режим, а в Берлин Бисмарк обещава своето съдействие на Русия ако тя се противопостави със сила на връщането на Батенберга, в София има среди в самото правителство, които на своя глава желаят да вършат политика, съвсем рискована, която можеше да доведе Александър III до крайно възбуждение. През май 1887 г., малко преди избора на Фердинанда, майор Христо Г. Попов, голям почитател на абдикиралия княз и един от най-активните дейци на контрапреврата след 9/21 август 1886 г., отива в Дармщат при Батенберга, занасяйки му едно писмо, подписано от министрите Радославов, Николаев и Тодор Иванчов с покана Батенберг да дойде в България и Великото народно събрание да го преизбере наново. Разбира се, това се върши без знанието и съгласието на регентите и на министъра на външните работи Начович. Една рискована и опасна игра, която можеше да има непредвидени последици за страната. Батенберг, пострадал вече твърде много в България и съобразявайки се с международните обстоятелства и нескритите закани на Александър III, решително отказал да се върне в България.**

Тогава и в. „Свобода" помести статията, която вече цитирахме за причините, които са наложили на Батенберг да отхвърли тази покана. Още след отказа на княз Валдемара Датски да приеме българския престол, някои по-крайни елементи подхвърлят идеята България да скъса с условностите на Берлинския договор, да се обяви за република и да се провъзгласи за независима държава. Тая идея особено смело подхвърля Захари Стоянов във в. „Славянин": щом не може да бъде княз, ще изберем нашия хаджия за председател на Българската република... (Ба-

* Английска синя книга, № 1(1887), I, 145

** П. Пешев. Спомени, стр. 276

тенберг през 1883 г., преди да замине за Русия за коронацията на Александър III, бе посетил Йерусалим и затова интимно го наричаха „нашият хаджия").

При това положение за българското правителство, което на всяка цена бе решило да ликвидира с безкняжието, се наложи да побърза с избора на Фердинанда, макар сведенията, които се дадоха от разни среди на Запад за неговата личност и за неговия характер да не бяха твърде благоприятни. Това се потвърди в последствие. Вестник „Свобода" още в броя си от 3.XII.1886 г. се обяви решително против идеята за република: „Не само републиката, се казваше там, не е полезна и спасителна за България, не само не ще прекрати съществуването на кризиса, но ще бъде положително вредна..." И това бе вярно, защото едно подобно решение би усложнило до неимоверност и без това трудното положение на Княжеството.

Поведението на руското правителство естествено се одобряваше от по-голямата част на руския печат и от най-влиятелните руски вестници тогава: „Новое время", „Гражданин", „Новости", „Московские ведомости", „Санктпетербургские ведомости", „Журнал дьо Санкт Петербург ", „Газет дьо ла политик", „Л'ест", „Норд", „Ориан експрес", „Кореспонданс дьо л'Ест", последните официозни органи на руското правителство. Само някои от по-либералните руски списания и вестници като „Вестник Европы", „Русские ведомости", „Русская мысль" държат сравнително по-независимо поведение по българската криза. Българският официоз „Свобода" продължава полемиката с руските официозни вестници, както това бе и по време на Регентството. Полемиките винаги се засилват, когато русите поставят на дневен ред пред Турция или пред Европа българския въпрос. Тогава „Свобода" повишава тона и напада с езика на Захари Стоянов и Димитър Петков цялата руска политика, самия вътрешен политически живот на голямата царска империя, нейното самодържавие и общоизвестно безправие. Напада остро и всички ония, които вътре у нас не одобряват крайната противоруска политика на Стамболова, обвинявайки ги в русофилство и наричайки ги руски оръдия, храненици на Азиатския департамент.

Разбира се, руската преса не остава длъжна и отговаря настъпателно, дори жлъчно. В броя си от 13.X.1887 г. в. „Свобода" отговаря на в. „Журнал дьо Санкт Петербург", който българският официоз нарича орган на Гирса, по повод на някои позиви, печатани в руския официоз от български опозиционери. Позивите на българската опозиция, във формата на протести, се печатат от името на „Тайний опозиционный комитет" в София и в тях се говори, че нямало свобода в изборите, които Стамболов бе произвел през септември 1887 г. за Петото обик-

новено народно събрание, не се позволява на опозицията да има свои вестници, навсякъде царува силен терор и пр. Захари Стоянов, без да оспори истинността на изнесеното в тоя брой на „Свобода", направо отговаря: „А в самата Русия има ли ги? Да се сърди „Тан" и „Таймс" разбираме, да се сърди органът на Сибир и Сахалин за бесилките и заточенията? Искат Русия да се намеси в България. Желаят да ни наложат нейните азиатски закони с робството, тиранията, шпионажа и заточенията."

Естествено, при всеки руски неуспех софийските правителствени вестници не скриват своето задоволство и злорадство.

Според „Журнал дьо Санкт Петербург" руското гледище по положението на българския княз се различава съществено от гледището, което поддържат някои от западните държавници. Русия никога не е признала законността на неговия избор от Великото народно събрание, защото самото то е излязло от едни незаконни и направени с насилие избори. По този въпрос няма и не може да има съгласие между Русия, от една страна, и някои западни правителства, които не оспорват законността на Великото народно събрание и избора, който то е направило в името на Кобургския принц — от друга. Петербургският вестник възразява както на становището, което зае австрийският министър на външните работи Калноки, така и на това на меродавния английски вестник „Таймс" по въпроса, който нас тук интересува. Калноки, както по-рано вече отбелязахме, отрече правото на Русия сама да се занимава с българския въпрос, който и по своето същество, и по договорите е европейски въпрос, въпрос на всички Сили. Нито една от тях не може да претендира тя сама да го разрешава или само тя да диктува неговото разрешаване. А „Таймс" пише: „Правителството на княз Кобург, което е прието от българите, ако почита международните трактати, заслужава да се търпи от Силите, ако е невъзможно да се признае. Англия винаги е застъпвала това становище."* А английският министър-председател Солсбъри на банкета на лондонския лорд-мер (кмет) изказва своята солидарност с гледището на Калноки и Криспи, които „допринасят за запазване и поддържане на свободата, равенството и мира".** А след изборите на 27.IX.1887 г. „Таймс" добавя: „Изборите се свършиха с голяма победа на Стамболова. От 300 депутати най-малко 260 са с правителството; приятелите на Цанкова наброяват едва 25 души. Силите трябва след тоя факт да признаят избора на Фердинанда, въпреки съпротивата на Русия. Не може да се чака това неопределено положение да се протака до безкрайност."

* Телеграма на агенция „Хавас" от 16/28.X.1887 г.

** Телеграма на същата агенция от 29.X.1887 г.

Но русите упрекваха и законността на тия избори, както бяха отрекли изборите за Велико народно събрание от 1886 г.

Естествено „Свобода" с възторг посреща тия изявления, а това дразни още повече русите и политиката между двете страни става още по-страстна. Софийският официоз в броя си от 29 ноември/11 декември 1887 г, бр. 105, публикува статия на френски език под заглавие: „Encore la politique Russe" („Още за руската политика"), в която съобщава, че според неговите последни съобщения от Цариград руското правителство било пратило големи суми на емигрантите със задача да вдигнат нови бунтове в България и Македония. Но някои от тях като Хаканов, Ив. Евст. Гешов, Дим. Стамболов отказали и се отделили от Цанков. Нелидов ги увещавал и заплашвал, но въпреки това пак отказали.

„Свобода" със задоволство предава статиите на известното независимо и либерално руско списание „Вестник Европы". Косвено списанието критикува официалната руска политика. В октомврийската си книжка от 1887 г. списанието пише: „Ние можем да мислим, че българските деятели са направили голяма грешка като са избрали за княжеския престол едно лице, което е австрийски поданик; щяха да сторят по-добре, ако бяха избрали принц от друга неутрална държава, която да няма особени интереси на Изток. Но това се оказа невъзможно."

„Колкото за обвинението, казва още списанието, че България нарушавала Берлинския договор, това не може да се поддържа, защото тя не го е подписала. Наистина нам е неудобен и нежелан княз Фердинанд, не само защото с идването си в България е нарушил Берлинския договор, а и за това, че той е австрийски кандидат, а Австрия е главната наша съперница и неприятелка на Балканите. Ето защо настаняването на княз Фердинанд в София се явява факт нежелан и неприятен за нашето национално самолюбие. Но това стана и поради редица наши грешки. Българите не щат руски комисар (Ернрот) или някой турски паша, защото това е турско вмешателство. Това руско поведение още повече отдели българите от Русия. На българите щеше да бъде предложен някой друг изпитан и надежден княз, свързан с народа, с неговите нужди и стремления, отколкото младия Фердинанд. То сега българите ще трябва да поддържат един чужд княз, за да запазят своята независимост. Когато у нас в Русия говорят за незаконните действия на Стамболова и Муткурова, забравят, че те се разпореждат в собственото си отечество пред очите на цялото население и че от българска гледна точка щеше да бъде по-лош и по-произволен чуждият режим, предлаган от дипломацията... Българите предпочитат своето управление пред всяко друго чуждо. Предлага се да се намеси Турция, но тя е държава, която сама не знае и няма никакъв ред и никакви закони в себе

си. И Турция, под ярема на която българите страдаха с векове, сега се яви като пазителка на реда и справедливостта в една област, която бе откъсната от нея. Турското правителство, за което произволът и беззаконието представляват обичната система на администрация, се заема да изпрати едного от своите паши за въдворяване законност сред тоя народ, който си има вече един ред и който се управлява така добре, както и други държави — това не може да бъде сериозно: да се изпрати да възстановява реда в България държава, която сама страда от болестта на хроническото безредие в делата на своето управление. И днес Турция изпраща ноти и предложения на запад и изказва безпокойство за съдбата на България, а самичка не може да се грижи за най-насъщните си вътрешни въпроси... Турция не е в състояние дори да плаща заплатите на своите чиновници. Наистина безполезна политика..."

„А за нарушение на Берлинския договор българите не можеха да се държат отговорни за него, защото не са го подписали и в него те играят ролята на материал, за който бяха създадени постановления, но те не се ползваха с правото на действуващи лица и не можеха да се държат отговорни за онова, което решаваха Великите сили... Ние искаме да променим целия вътрешен ред в България. Но Берлинският договор не позволява да се блокират българските пристанища. Ако искаме със сила да изпъдим „незаконния" княз, Силите непременно ще протестират за нарушаване на българската независимост..."

В разсъжденията на „Вестник Европы" има неща съвсем прави. Най-нещастната мисъл бе да се натовари Високата порта да въдворява ред в България, да пъди княза, да сменя правителството, да поставя друго правителство само девет години, след като българите се бяха освободили от турския гнет... Понеже българското правителство бе решило да окаже съпротива на всяка чужда войска, която би нахлула в българска земя, можеше да се дойде до това странно положение турските войски, с благословията на руския монархизъм, да нахлуват в Южна България и да я завладяват там, където през 1877 г. българи и руси я отбраняваха от ордите на Сюлейман паша! Право казва вестникът, какъв ред ще въвежда Турция в България, когато тя не е в състояние да въведе ред у себе си — доказателство е Македония. Колкото до задължителността на Берлинския договор за България, трябва да се забележи, че той, макар и неподписан от нея, има задължителна сила и за нея, защото нейното признаване от Силите при създаването ѝ като държава е станало въз основа на Берлинския договор и при непременното условие, че и тя ще го спазва, както ще го спазват и самите Велики държави. България в него момент сама имаше интерес да изтъква задължителната сила на договора, защото той бе гаранция, че никоя сила, рес-

пективно Русия, не можеше сама да предприеме каквото и да било действие против нас, защото както изтъкнахме по-рано, всички сили трябва да действуват по общо съгласие.

Във връзка с тая статия на „Вестник Европы", „Свобода" прави следната бележка:* „Не е вярно, че като не сме избрали за княз русин, руското национално самолюбие се било докачило. Русия предложи Мингрели и Ернрот, тогава България щяла да изчезне като независима държава. Но кой представлява Русия, за да се говори за национално самолюбие — двама, трима реакционери", заключава „Свобода".

Но инак трябва да се признае, че като се избра австро-унгарският поручик Фердинанд Кобургски за български княз, безспорно се даде надмощие на австрийското влияние в България. Не можеше един немски княз и австрийски офицер да бъде безпристрастен управник на България при растящото съперничество между немците и славяните. Руската дипломация не можеше да гледа хладнокръвно на големия блок, който се изграждаше срещу нея и който бе поставил под своя зависимост вече Сърбия и Румъния, а сега поставяше и България. От Петербург се опитваха да попречат на изолацията, която немците им готвеха. Куриозното е, че за да осуетят това, те прибягваха до Бисмарка, ръководителя на самата немска политика! От това се получаваше едно твърде голямо забъркване в ръководството на руската политика, което възбуждаше силно духовете и държеше в голямо напрежение всички европейски страни.

През месец февруари 1888 г., когато международното напрежение бе най-силно и когато някои предвиждаха приближаването на бурята, един от руските официози „Кореспонданс дьо л'Ест", бр. 46, с цел да повлияе на напрежението съобщи, че Русия се ограничава само до конфиденциално разменяне на мнения. Няма още да действува официално. Предварително трябва да се осигури Берлин и да се разбере какво ще бъде поведението на Виена и Рим. Вероятно Русия ще настоява за европейски мандат, даден на Турция, да възстанови реда в България, съгласно Берлинския договор. Тогава турските войски ще навлязат в България, предвождани от една международна комисия с руски комисар със задача да възстанови реда, както беше преди революцията (от 9/21.VIII.1886 г.) и да свика Народното събрание. Комисарите на другите сили ще контролират действията на руския комисар, който остава централната фигура на развиващата се българска драма. След възстановяването на реда комисарите ще се оттеглят. С други думи, предлага се старият руски план отпреди няколко месеца.

* В. „Свобода", бр. 99 от 7/19 ноември 1887 г.

Тия разсъждения, които чертаят теоретично един подробен план за действие, както вече споменахме, страдат от съществени недостатъци и несъобразности. Преди всичко Европа не бе единодушна: три от Великите сили — Англия, Австрия и Италия бяха против, а Германия и Франция едва ли биха се решили да изпращат свои комисари, щом три от шестте Сили отказват да сторят това. След това идва въпросът за съгласието на Портата, която не само ще прати комисар, но ще трябва да се натовари и с материалното провеждане на акцията като остави на разположение достатъчно военни сили. С други думи, това значеше една Турско-българска война. Колкото това внимание към турците да галеше тяхното самолюбие, то носеше и рискове и създаваше неприятности. Добиваше характера на нещо авантюристично. Това не бе никак по характера на султан Хамида, за когото при вътрешните трудности, които изпитваше, сега щяха да се прибавят и външни мъчнотии. Особено изострянето на турско-българските отношения. Знаеха се настроенията на българите, пък и тяхната храброст, проявена при Сливница, а българите бяха така близо до турската столица! Пък имаше и Македония! Всичко това заставяше турските управници, а и самия султан да бъдат крайно предпазливи и едва ли биха се решили да действуват, дори и ако имаха мандат, даден им от цяла Европа. Но тя, казахме вече, не бе единодушна и руските противници съветваха Портата да бъде предпазлива и да не се ангажира с подобни рисковани предприятия. Точно в това време унгарският официоз „Пещер лойд“ в броя си от 9/21.II.1888 г. писа:

„Истината е, че за силите, които са подписали Берлинския договор — с изключение на Русия, българската криза, строго взето, не съществува. Княжеството се намира в съвършено нормално и мирно положение и кабинетите не могат нищо да възразят против съществуващото там статукво. Князът е избран законно от Великото народно събрание и е приел избора... За Силите не съществува законна причина да откажат признаването на княза. Това се потвърди и от речта на Калноки пред унгарската делегация на 5 ноември 1887 година...“

Към това виенският вестник „Нойе фрайе пресе“ в броя си от 16/28.II.1888 г. пише: „Дипломатическият опит на Русия да раздвижи българския въпрос не успя, както това стана и с военните бунтове. Русия поиска от силите да настоят пред Портата, която като сюзеренна да обяви избора на Фердинанда за незаконен. Но само Германия и Франция се съгласиха с Русия, следователно колективната постъпка пропадна. Така че Европа като цяло не е поставена срещу Кобургския принц, а само Русия, Германия и Франция са против другите три сили. Дипломатическото предимство, което Русия целеше да извлече от единодушното приемане на нейното предложение пропадна с отказа на трите

сили. А Фердинанд, който бе поел риска да дойде без признаване в България, не ще се откаже от престола само поради турската нота. Русия знаеше това. Тя търсеше само възможност да покаже, че не е изолирана. Но тя не доби общо съгласие и естествено няма да има практически резултат..."

А „Ревю дьо л'Ориан" в края на февруари 1888 г. направо говори „за неудачата на панславизма". Изтъква голямата опасност за самата Турция от руските постъпки и съветва турците да не слушат руските съвети, тъй опасни за самите тях...

От своя страна „Свобода" от 27.II.1888 г., окуражен от онова, което писаха немските, маджарските и английските вестници, заплаши Портата, че ако тя реши да изпрати войски срещу България, трябва да знае, че ще срещне силен отпор, както това отбелязахме по-рано.

Заплашванията отиват в две направления: ако Турция се реши да действа, българското правителство да провъзгласи съединената на 6 септември 1885 г. България за независима държава и да отхвърли султанския сюзеренитет от княжеството с всички последици, които могат да произтекат от това: прекъсване на дипломатическите отношения, отказ от страна на България да изпълнява своите парични задължения към Портата и пр. На второ място — не само да повдигне Македонския въпрос, но очевидно да нахлуе с войските си в Македония и евентуално да си я присъедини.

Доколко Фердинанд и Стамболов биха се решили на подобна рискована акция, трудно би могло да се каже. Положителното обаче е, че ако турските войски биха се решили да минат границата и да настъпят към Пловдив и София, в България щяха да се повторят ноемврийските дни от 1885 г., когато крал Милан настъпи в България. Сигурно ентусиазмът сред българите при една война с Турция не би бил по-малък от тоя, който предизвика войната със Сърбия. Дали българите биха могли да запишат в своята история една нова Шипка и една нова Сливница, на това не може да се отговори априори. Но при първия успех срещу турците, Македонският въпрос се налагаше безусловно сам по себе си. Не се касаеше само до отношенията между Турция и България, а до крайно заплетените отношения между всички балкански държави, както това се разбра от по-късната балканска история. Макар че по онова време Сърбия и Гърция нямаха това значение, каквото придобиха няколко години по-късно, все пак те имаха интереса да не позволят прекомерното разрастване на България, което би ги поставило в съвсем незавидно положение при една възкръснала Санстефанска България. Същият интерес като Сърбия и Гърция имаше и Румъния. Така че нашата печална история от юни 1913 година можеше да бъде предшествана от друга катастрофа през 1888 г.

При това Австрия вече аспирираше за Македония и Солун. Естествено не би погледнала никак добре на едно разширение на България по двата бряга на Вардара, точно там, където минаваше пътят от Санджака и Митровица за Солун. Австрия сама бе подтикнала наново Сърбия, за да попречи на каквато и да било българска акция към Западните Балкани.

Като се има предвид, че България бе в лоши отношения с Русия, виждаше се в каква степен би било опасно за нас да повдигаме Македонския въпрос, а особено да се опитваме да го разрешим със сила. От българска страна това бяха само дипломатически ходове, които на практика много трудно и с големи рискове биха могли да се осъществят. При това тия заплашвания се правеха не от страна на правителството, а само от неговия официозен орган.

Впрочем подобни заплашвания можеха почти безнаказано да се правят, защото в София знаеха от сигурен дипломатически източник, че Турция изобщо не мисли да предприема никакви по-сериозни действия против България във връзка с признаването или непризнаването на Фердинанда. Вече отбелязахме, че турската постъпка в София, според една дописка от Цариград от 23.II.1888 г., печатана в същия брой на официоза е направена само да се даде удовлетворение на Русия, и то по настояването на султана, който винаги боязлив, не желае прекомерно да дразни царя като откаже да прави всякакви постъпки в София. Напротив, убеден, че България ще откаже да се вслуша в новите искания, това ще му послужи като предлог да се извини пред русите, че българите не слушат, а ако от Петербург настояват за действия, ще се извини с липсата на единодушие от страна на Европа, тъй като се знаеше, че от шест Велики сили само три одобряват постъпката, която се правеше в София, а три не я одобряват. При такива условия трудно може да се говори за принудителни действия, защото те можеха да запалят цяла Европа, а навсякъде на запад се слушаше един глас: не бива за Фердинанд Кобургски да се запали един европейски пожар. Още повече, че според същата цариградска дописка посланиците на Англия, Австрия и Италия заявили на Портата, че не одобряват това нейно решение и изказали убеждението, че българското правителство няма да тръгне по пътя, който му сочи Турция — да изпъди княза — защото ще хвърли България в нови сътресения.

По тоя начин оставането на Фердинанд в България става и в очите на някои правителства на Силите, и на голяма част от общественото мнение на Запад гаранция за запазване на мира и спокойствието в България и в Европа. Този негов избор, на който отначало се гледаше като на нещо съвсем несериозно и несигурно, постепенно придобива характера на нещо сравнително трайно, постоянно и дори неизменно. Така бе в очите

на значителна част от общественото мнение и на държавниците на някои от Силите. Стана афоризмът, който обичат да казват французите: Временното става постоянно*. Само в Петербург повтаряха своя заучен урок, че изборът на Фердинанд е незаконен, трябва да бъде унищожен и той да напусне България. Но колкото повече времето минаваше, толкова по-слаб отзвук намираше това руско заявление дори в Германия и Франция, които бяха подкрепили руското предложение пред Портата. И то постепенно заглъхна, погълнато от настъпващите нови международни събития.

На призивите на опозицията в България да се обърне по-голямо внимание на руските настоявания и на нотата на Високата порта, официозът „Свобода" от 5.III.1888 г., бр. 131, отговаря с остра бележка, отправена едновременно до турското правителство и до нашата опозиция. В нея вестникът пише:

„Ако поискат наложително изваждането на княза из България, това нека бъде известено на опозицията — правителството няма да го направи доброволно, защото е убедено, че то ще бъде краят на съществуването на България... Ако някоя от Силите, било то Турция, било Русия, на основание на Берлинския договор, поискат да ни налагат раздори, които не само че не произтичат от духа на договора, но се стремят да турят ръка на България, тогава нашето правителство ще се откаже да го удовлетвори, то ще се откаже да дири техните съвети и няма да им позволи да се бъркат в нашите работи. Тогаз по-смело ще провъзгласи независимостта на България."

Тая бележка носеше почти официален характер, защото бе озаглавена „Съобщение на Портата". С това отговорът на турската нота бе вече даден. Българското правителство заяви категорично, че за него въпросът е изчерпан, то дори атакува опозицията, която в своите вестници „Народни права" и „Търновска конституция" намираше това твърдение на правителството за прибързано, тъй като въпросът не е още разрешен и могат да се чакат изненади. Либералите на Радославова бяха обвинени от официоза в липсата на патриотизъм и в сеене на интриги по съдбоносен за България въпрос.

През март 1888 г. почина германският император Вилхелм I, който се бе доверил изцяло на Бисмарка при водене на имперската политика. Наследи го неговият син Фридрих III, женен за дъщерята на английската кралица Виктория. Поддържаше се, че новият император не споделя политиката на кокетиране с Русия, която водеше канцлерът княз Бисмарк, и която се одобряваше от покойния кайзер Вилхелм I, между дру-

* C'est le provisoire qui dure.

гото и поради близките родствени връзки с руския двор.* Предположението бе, че император Фридрих III, женен за английска принцеса, бил за едно английско-германско сближение като изостави политиката на Бисмарка по отношенията между Русия и Германия, ще ориентира германската политика към сближение с Англия и към отслабване на връзките с Русия. По този начин Германия би престанала да поддържа Русия по българския въпрос, а това би окуражило Портата да не слуша Русия по него. Тая мисъл изразява и официозът „Свобода" и в броя си от 16 март 1888 г., бр. 134, пише:

„Новата германска политика след смъртта на император Вилхелм I ще вземе едно направление не толкова благоприятно за Русия. Ще последва отслабване на руското влияние в Цариград. Великият везир смело и решително отказал на Нелидова Турция да предложи на Фердинанда да напусне България. Още един важен факт: трите Велики сили Англия, Австрия и Италия в Цариград настояли пред Великия везир да избягва за в бъдеще нови заплитания, да не предприема никакви нови постъпки по въпроса за българския княз, догдето не се добие единогласие и единодушие на Великите сили."

С това официозът смята, че българският въпрос е почти приключен за Европа и Турция. Няма вече никакви основания и поводи той да се повдига отново.

Опозиционните вестници „Народни права" и „Търновска конституция" наново оспорват твърдението на официоза и поддържат, че българският въпрос за Русия остава открит и според изменението на международните условия тя не ще се откаже да го повдига. Това твърдение на опозиционните вестници се потвърждава от едно рурско комюнике по нашия въпрос, издадено от руското правителство във връзка с постъпките, направени в Цариград пред Портата. Това комюнике гласи:

„България дължи своето съществувание на жертвите и труда на Русия, която поради това не може да не се интересува за свободата на България и със скръб да гледа на изпитанията, които тя понася. Русия желае само доброто на България и след отстраняването на узурпатора ще очаква първото свободно изявление на българския народ и да се забрави миналото и възстановят добрите отношения между Русия и България... Не ще се нащърбява с нищо свободата на България... Русия ще защищава интересите на българския народ. Ако българите

* Николай I бе женен за сестрата на Вилхелм I, така че Александър II и Фридрих бяха първи братовчеди, а както се знае, Александър III бе син на Александър II. Последният се отнасяше с особено уважение към своя вуйчо Вилхелм I и поддържаше особено сърдечни отношения с него.

разберат необходимостта да се откажат от личните стремежи и сметки, а съединят своите старания към една цел, ще се изключи всяка външна намеса."

Опозиционните български вестници подемат това руско комюнике и осъждат правителството на Стамболова, загдето гледа тъй лекомислено на тия така важни въпроси, които могат да поставят на карта съществуването на българската държава. „Свобода" влиза в полемика с тях като оспорва искреността на русите. Заявява, че България никога няма да отиде на поклонение в Петербург. Официозът пита опозиционните вестници дали те са съгласни с твърденията на русите, че Фердинанд е узурпатор на българския престол. „Народни права" и „Търновска конституция" предпочитат да не отговарят на този така щекотлив въпрос. Ако приемат, че е узурпатор, санкцията би била съд за правителството...

Но споровете продължават. Италианският министър-председател Криспи прави изложение в италианската камара като заявява, че Италия е разположена да оказва своята поддръжка на всеки народ, който се стреми да отстоява своята независимост, като има предвид България. Петербургският официоз, орган на руското Външно министерство „Журнал дьо Санкт Петербург" нервно отговаря на заявленията на Криспи: „Русия не е имала никога за цел да прави покушение на българската независимост."

Все повече „Свобода" разчита на едно изменение на германската политика спрямо Русия, а главно на отслабване на руското влияние в Цариград. В броя си от 19 март 1888 година дава сведения и руската преса, която и сама говори за възможното изменение на руско-германските отношения при новия германски император Фридрих. Цитира мнението на петербургския вестник „Гражданин", издаван от реакционера княз Мешчерски за новото веене, настъпило в германската политика. Също едно съобщение на вестник „Новое время", че руското влияние в Цариград е паднало и турското правителство играе Нелидова, без да изпълнява нещо. Турция отказала да прави нови постъпки по българския въпрос, който все повече заглъхва.

Но това бяха два вестника, които постоянно критикуваха ръководството на руската външна политика, по-специално нейния ръководител министър Гирс. Според спомените на граф Ламсдорф, Гирс постоянно се оплаквал от поведението както на тия два вестника, така и от вестника на Катков „Московские ведомости", които се стремят да злепоставят министъра пред императора, ако е възможно да наложат неговата оставка, обвинявайки го в дипломатическа слабост и нерешителност и в прекалено прекланяне пред Германия.

Но фактът бе, че руската политика в течение на по-малко от две години бе претърпяла редица неуспехи по българския въпрос. Естествено това окуражава българските управници и „Свобода“ в броя си от 28 март 1888 г. отговаря на опозицията:

„Опозиционните вестници издават възклицание: „Да отстъпим! Да отстъпим!“, но какво да отстъпим? „Търновска конституция“ настоява да отстъпим, за да излязат от нелегалното от точка зрение на трактатите създадено положение в България, положение, което засяга българската корона. Това е предметът на турската нота. Но кой създаде това положение? — пита „Свобода“. — България ли? Не. Създадоха го русите със съдействието на тези, които ни съветват сега да отстъпваме — (опозицията). Но защо да отстъпваме? Има ли за това решение на Европа? Не. Защото, освен русите и техните мекерета в България — опозицията, иска ли някой друг отстъпки от България? Никой, защото декларацията на Турция беше един акт, с който не се искаше нищо, а само съобщаваше... Акт, с който не се иска да се предизвикат някои последици, а просто акт на една вежливост. Турция го направи, след това го забрави. Ето вече месец време, а взе ли Турция нови мерки? Нищо подобно. Тя разбра добре своя интерес. И ясно е, че желанията на Русия са ощетени и България е гарантирана, защото, за да се вземат мерки против България, иска се единодушно решение на Европа, а такова няма и не е възможно да се вземе. Русия няма поддръжката на Европа, за да се окупира България.“

В това време (април 1888 г.) в Румъния избухват селски бунтове, каквито се повтарят там периодически. Знае се, че причината беше тежкият и експлоататорски чокойски режим там. Селското население бе жестоко експлоатирано от богатите земевладелци. То живееше постоянно в мизерия и глад, докато едрите земевладелци живееха в разкош и разточителство, пръскайки лесно спечелените пари по увеселителни заведения и игрални домове на Запад. Там в Румъния селяните почти нямаха своя земя и работеха господарските земи като арендатори или като земеделски работници. И в социално, и в правно отношение те бяха почти безправни. Това бе един реакционен и ретроградeн режим, който там трая до края на Втората световна война.

Следователно причините за тия бунтове, които с особена сила се повториха и през 1907 г. се знаеха много добре от всички. Но румънските управляващи класи, срещу господството на които бяха насочени тия бунтове, имаха всичкия интерес да прикрият истинските причини. И те се опитаха да ги представят като причинени от външни подстрекатели. Понеже Румъния бе в съюз с немските империи и враждуваше с Русия, естествено бунтовете бяха приписани на подстрекателството на руските агенти.

Вестник „Свобода“, жаден по всеки повод да атакува русите, веднага се възползва от румънските обвинения срещу Русия и в уводна статия от 19 април 1888 г. (бр. 147), пише:

„Старанията на русите са да произведат вълнения в Румъния и Македония. В Румъния Русия прави опити да свали краля. Хитрово* действува енергично, поддържан от румънската опозиция. Руски агенти подстрекават селяните да избият чокоите, да агитират, че княз Куза щял за дойде с руски войски. Тогава избухнаха селските движения, които правителството бе принудено да потуши със сила.

Същото става и в Македония. Там русите подбуждат по-видни гърци да вдигнат въстание, обещавайки им руска помощ. Явили са се в Македония вече гръцки чети. И там турското правителство, подобно на румънското е принудено да вземе енергически мерки срещу смутителите на реда...“

Целта на статията е очевидна. Да се представи Русия пред общественото мнение на Запад като смутителка на Балканите, където тя търси да предизвиква размирици, които да оправдаят една нейна намеса там, след като местната власт се намери в затруднение да се справи с причинителите на размириците. Заключението е ясно: Русия успя да предизвика размирици в България и да оправдае своята намеса там. Сега търси да направи това в Румъния и Македония. Интригата засяга едновременно и турското, и румънското правителство; засяга и Австро-Унгария, която се готви да стане владетелка на Македония, както бе вече станала на Босна и Херцеговина. Статията твърди, че в Румъния ще се върне княз Куза, поддържан от Русия, който бе изгонен в 1866 година от румънските чокои, защото искаше да прокарва социална земеделска реформа, чрез която да отнеме част от чокойските земи, които да предаде на селяните.

Същото се твърди в една дописка от Цариград с дата 12 април, печатана във в. „Свобода“ от 14 с. м. В дописката се поддържа, че панславистите събирали силите си да предизвикат смущения в Македония. Положението е натегнато. Нелидов посещава Атина и подстрекава гърците да вдигнат въстание в Македония. Трикупис (гръцки министър-председател) се оплаква напоследък усилено против действията на турците в Македония спрямо гърците. Там се засилва и борбата между куцовласите и гърците, а разбойнически банди вилнеят навсякъде и причиняват големи страдания на местното население, особено на християнското.

---

* М. А. Хитрово — руски дипломат, агент в Букурещ.

В друга дописка пак от Цариград „Свобода“ пише, че отношенията между Турция и Гърция са натегнати, разбира се пак благодарение подстрекателството на русите.

Официозът търси намесата на русите да подклаждат враждите на Балканите не само в България, Македония, Румъния, но и в Сърбия. Руските интриги там бяха изплашили по едно време Милана и той бе принуден да се помири с радикалите, които винаги са водили там русофилска политика и да ги повика на власт като смени най-напред напредняшкия кабинет на Гарашанин, който води войната с България, но после и кабинета на либералите и го замести с радикалисткия кабинет на Сава Грусос. Но това не продължи дълго, последва нова смяна. Новият кабинет, съставен от Никола Христич като министър-председател включва Чедомир Миятович, дотогава сръбски пълномощен министър в Лондон, който поема портфейла на Външното министерство. И двамата са доверени лица на княз Милана и върли противници на радикалите и на тяхната русофилска политика. „Христич, пише „Свобода“ в броя си от 16 април 1888 г., потуши бунта на сръбските радикали, а сега сръбските радикали са изгонени от Милана като русофили. Това повдигна жлъчката на петербургските управници, затова руските управници яростно атакуват сръбския крал за тая правителствена промяна.“

И вестник „Свобода“ е много доволен, че руското влияние търпи крах и поражение навсякъде на Изток: Турция, България, Румъния, Сърбия. Всички следват усилено своята антируска политика във външната политика. И четирите държави повече или по-малко се ориентират към държавите от Тройния съюз. Милан е васал на Австрия, която го поддържа и издържа; Карол и Фердинанд са немски князе и никога няма да отидат против немските интереси. Окуражен е и Абдул Хамид, който все по-решително се обявява против руските домогвания на Балканите. Засега само Гърция е под руско влияние, но нейното значение на Изток е минимално.

Германската политика при император Фридрих III

Настъпва влошаване на положението на Русия и в отношенията с Великите сили. Новият германски император Фридрих III е зет на английската кралица Виктория. В началото на месец май 1888 г. тя посещава своя зет и своята дъщеря в Берлин. Мотивът е кралицата да посети император Фридрих, който е болен. Но най-влиятелните германски и австрийски вестници доста положително заявяват, че това посещение на английската кралица е потвърдило мнението, което се бе създало от известно време, че съществуват общи възгледи и цели между лондонския кабинет и Тройния

съюз и доказателство за политическата солидарност между тия четири сили. Дори някои от тия вестници твърдят, че скоро ще последва формалното присъединение на Англия към Тройния съюз.

Наистина това посещение на Виктория предизвика голям интерес във всички политически среди в Европа; за разлика от това, което е днес Англия, тогава тя бе център на световната политика. Дори Съединените щати, затворени в доктрината на Мънро не водеха световна експанзивна политика. Нямаше нито Япония, нито Китай, нито Индия. Водеше я тогава Англия и всички държаха сметка за нейното положение.

Кралица Виктория не само посети Берлин, но преди това на път за германската столица последователно се срещна с италианския крал в Торино и с австрийския император в Инсбрук. Следователно с държавните глави на трите сили, които образуваха Тройния съюз. Това именно даде основание да се заговори, че Великобритания ще се присъедини към този съюз. Сам органът на княз Бисмарк „Норддойче алгемайне цайтунг" писа, че личните свиждания на кралица Виктория с Бисмарк ще имат за следствие ако не присъединението на Англия към Тройния съюз, то сигурно нейното приближаване към него.

Такова бе убеждението в Русия. Най-влиятелните руски вестници начело с „Новое время", „Санктпетербургские ведомости", „Московские ведомости", „Гражданин", „Новости" и пр. отправиха силни критики главно към поведението на Германия, която, както се знае, бе съюзница на Русия по договора за презастраховка от 1887 г. В петербургската и московската преса се засилиха агитациите да се търси сближение с Франция. Мисълта беше, че и двете тези Сили са изолирани и изправени срещу един блок от държавите на Тройния съюз, към който сега се приближава и основният враг на Русия и в Европа, и в Азия — Великобритания. Все повече в руските среди се налагаше становището на покойния генерал Скобелев, героят на Плевен и на славянофилите — скъсване с Германия и сближаване с Франция.

Всичко това не можеше да не се отрази наново върху германо-руските отношения. В средата на м. май 1888 г. австрийският официоз, изразител на виенското Външно министерство „Фремденблат" отбелязва настъпването на нова обтегнатост не вече в австро-руските отношения, които никога не бяха подобрени след Берлинския конгрес, но вече в отношенията между Германия и Русия, които като че ли се бяха подобрили към края на живота на кайзер Вилхелм I. В отговор на атаките, които руските вестници отправиха срещу Германия и нейната политика, най-меродавните германски вестници като „Кьолнише цайтунг", „Фосише цайтунг", „Берлинер тагеблат" констатираха това влошаване на отношенията между двете империи, забелязвайки, че панс-

лавизмът, който бе обявен, че подстрекава неприятелската кампания против Германия и против немците е по-силен от руския цар, защото последният се показа слаб да спре тези влошаващи се отношения между двете империи.

Виенските вестници „Нойе фрайе пресе", „Нойес винер тагеблат", „Нойес винер журнал" и др. смятат, че след всичко станало Бисмарк трябва да се е убедил в безполезността на всичките си опити да примири и задържи Русия в орбитата на германо-руското приятелство и за в бъдеще ще трябва по-малко да се унижава да угажда на русите, а да гледа и да защищава само интересите на Германия и на нейните съюзници. Към това пещенският вестник „Пещер лойд" добавя:

„Положението в Европа е Гордиев възел, единият край на който е в Лондон, а другият — в Петербург. И че войната между цивилизацията и варваризма трябва да стане. И то не само поради българския въпрос, а поради по-големия въпрос: дали ще се позволи на една само сила — Русия да насили волята на Европа и да иска права, които не само че са лишени от каквато и да е основа, но са и противоречащи на съществуващите договори. Въпросът дали Русия сама, без другите европейски сили е свободна да следва своите незаконни и опасни цели чрез произвеждане на революции в съседните страни и в подкопаването на установения ред."

Имат се предвид България, Румъния и Сърбия, където австро-германската преса обвинява Русия, че се опитва да създава смутове и да се меси в техните вътрешни работи; държави, които австро-германската дипломация бе взела под свое покровителство, а Англия ги покровителствуваше по линията на своята антагонистична политика спрямо Русия. В. „Свобода" в броя си от 5 май 1888 г., бр. 152, съобщава по сведения от Цариград, че султанът приел английския посланик Уайт, с когото е разговарял дълго. След това Уайт се среща с германския посланик, а покъсно и с австрийския. Чувствало се озлоблението на руския печат против Германия. Официозът свързва тия разговори с положението на Балканите. Разбира се, това предположение не е сигурно, защото между Силите е имало толкова много общи или спорни въпроси, че тези дипломатически срещи могат да имат за предмет най-различни теми. Така в оная епоха на дневен ред за европейската дипломация и за европейските кабинети бе не българският въпрос, който някак все повече заглъхваше, а египетският, защото предстоеше да се подпише през 1888 г. конвенцията за Суецкия канал, от чието положение бяха заинтересовани всички западни сили, тъй като през тоя канал минаваше голяма част от все позасилващата се европейска търговия с Индия, Китай, Индонезия, страните около Персийски залив, Океания и др.

Но ако положението на Балканите и в Египет вървеше към успокоение, създаваше се опасност от нов конфликт между Франция и Германия. Във Франция това бе патриотичното движение на генерал Буланже, което държа в трепет в продължение на няколко месеца цялата европейска политика, макар сам генералът да заявяваше, че не е за една война за реванш с Германия, но неговите шовинистични агитации така разпалваха реваншистките страсти на френската младеж, че страшният призрак на войната почти не изчезваше от политическия хоризонт на Западна Европа, въпреки че от двете страни се появяваха успокоителни изявления. Така според агенция „Хавас" от 15 май (н. с.) на един банкет във Валансиен Буланже потвърдил своята преданост към отечеството, но същевременно и протестирал против обвиненията, че се стремял към диктатура, „че желаел нападателна война, за каквато, довършил генералът, може да мисли само един безумец". В същия си бюлетин „Хавас" предава едно изявление на германския канцлер княз Бисмарк пред дописника на парижкия вестник „Тан" в смисъл, че канцлерът вярва, че мирът няма да бъде нарушен и че царят няма да позволи на панславистите да влияят върху руската външна политика. Германия не отдава голямо значение на движението на генерал Буланже във Франция и малко се интересува от него. Както ще видим по-нататък, въпреки тези успокоителни заявления, движението на Буланже продължи да се развива и да взима форми и размери, опасни за мира на Запад. Обратно, на Изток спокойствието все повече се затвърдяваше.

Това дава повод „Свобода" да напише в броя си от 4 юни 1888 г. твърде оптимистична и успокоителна за българското правителство статия. В нея, между другото, се казва:

„Повечето от силите, освен Русия и Франция, са наклонни да признаят българското дело за свършено и да утвърдят княза; обаче Русия все още не престава със своите претенции. Полуофициозните и официозни вестници там продължават да наричат княза „узурпатор", да сипят върху него цял ред хули и ругатни и да искат, без друго, изваждането му из България. Без това те не допущат, че е възможно едно спогаждане между Силите. Но от друга страна, Австрия не може да приеме тия претенции на русите, защото тя знае, че целта и намеренията на Русия са да преобърнат Балканския полуостров на една своя провинция, а подобно нещо е във вреда както на австрийските интереси, тъй и на интересите на другите Сили. А с Австрия е без съмнение и Германия, защото интересите им са тъждествени. Спогаждането и изглаждането на тия несъвместими интереси мъчно може да се мисли без война, защото Европа няма да допусне по никой начин Русия да владее Балканите. В Европа не забравят и друго едно обстоятелство: решението на българите да бранят своята независимост и да запазят

своя избраник. България няма да отстъпи. Следователно, за да я принудят насилствено, предварително силите трябва да се решат да воюват помежду си. А това те се старят да отбягнат."

Разбира се, при наличните условия тоя оптимизъм бе твърде прекалён. Вярно е, че Европа се стремеше на всяка цена да избегне войната, но до признаване на княза, както това допуска „Свобода", не можеше лесно да се дойде. Всички Сили твърдяха, че са за спазване на Берлинския договор, а видяхме, че той допускаше само колективно, а не единично признаване по българските работи. Следователно докато Русия не дадеше своето съгласие, признаването на Фердинанд не можеше да стане. Сам „Свобода" в броя си от 4 юни 1888 г. предава едно съобщение на румънския вестник „Телеграфул", че всички руски шпиони са се събрали в Браила и работят неуморно за да предизвикат смущения в България. Готвят провокации до българската войска, за да въстане.

Наистина в тия съобщения имаше голяма доза от интриги. Въпреки това положителният факт си оставаше упорството на Русия да отказва да признае избора на княза. Официозът на Стамболова също така се лъжеше като допускаше, че Бисмарк се е отказал вече да поддържа руското становище по българския въпрос. Дипломатическата игра на германския канцлер е била винаги твърде потайна и твърде сложна, за да може лесно да се разбере. Никоя сила не можеше безусловно да се довери на онова, което той казва или обещава. Нито Русия, нито България.

Безспорен е фактът, че Бисмарк въпреки всичко нямаше никакво желание, още по-малко никакво намерение, да скъсва с Русия. Той, който заедно с руския посланик в Берлин Павел Шувалов бе един от авторите на тайния германо-руски договор за презастраховка, не би имал желание да се откаже от него. Според германския канцлер това бе единственият залог да се осуети едно сближение между Русия и Франция, което би поставило Германия между два огъня: от запад и от изток. В София си правеха твърде големи илюзии, че ще спечелят германската дипломация за своята кауза, докато тя оставаше да се ръководи от Бисмарка. Така че всяко предположение, че може лесно и скоро да се дойде до международно признаване на княза, беше съвсем произволно и пресилено. Но от друга страна, нямаше изгледи Турция или Русия да положат усилия, за да изгонят Фердинанда от България. Турция не желаеше, Русия не можеше поради съпротивата на Европа, а това бе достатъчно да успокои софийските управници. Наистина това бе едно положение недостатъчно ясно и сигурно, но то бе всъщност единствено възможното при създадените условия. Най-важното бе, че Русия оставаше изолирана по българския въпрос и поради това не можеше да се реши на никаква по-смела акция. Оставаше изолирана и от подкрепата на Германия, която ставаше

все по-съмнителна. И немският вестник „Алгемайне цайтунг“ пишеше:

„Най-важното нещо е, че германският канцлер по никой начин не можеше да бъде наклонен да отстъпи на русите Цариград или да им помага в това направление. Той знае много добре каква опасност застрашава Европа, ако русите влязат в Цариград. Още Фридрих Велики е сравнявал напредването на тая страшна сила с напредването на хуните и е предлагал коалиция против тях. А Наполеон отговорил в Тилзит на Александър I на искането на последния да вземе Цариград: „Как? Цариград? Никога! Това би било световната империя! Русия на Босфора и Дарданелите, ние бихме почувствали нейния натиск и в Мемел, и в Данциг, и в Познан.“

И наистина, за сравнително дълго време българският въпрос остава в това неопределено положение. Все още излизащите опозиционни вестници „Търновска конституция“ и „Народни права“, макар твърде много стеснявани от режима, не преставаха да критикуват правителствената политика срещу Русия. Обвиняват Стамболова и неговото правителство, че държат сурово и предизвикателно поведение спрямо руската дипломация и на всяка стъпка осъждат не само нейната външна политика по отношение на България, но и нейните вътрешни работи, и нейния абсолютически режим. „Свобода“ рязко отговаря с твърде известния и никак невъздържан език на Захари Стоянов и Димитър Петков, редактори на официоза. Не се колебаят да засягат и личността и поведението на царя и на неговия режим спрямо руския народ. Най-малкото революционно или бунтарско движение в обширната руска земя се отбелязва и коментира най-обширно, често най-злъчно в правителствения вестник. Особено системата на погромите и на заточенията. Захари Стоянов особено остро пише против заточенията. Постоянно той пита руските управници каква е вината на хилядите млади руски хора, интелигенти или работници, които се задигат от техните жилища и занаяти и се изпращат на заточение по сухо, през Урал и Сибир или с параходи през Босфора, Средиземно море, Индийския и Тихия океан на остров Сахалин или в приморската област на Владивосток. И отговаря: защото са се осмелили да искат повече въздух, свобода и хляб за руския народ...

Нови спорове за новата 1889 година

Новата 1889 година започва с изострени спорове между австро-унгарските и българските вестници, от една страна, и руските — от друга. Поводи за тия спорове се намират тъй много, между другото и по т. н. владишки въпрос — разгонването на членовете на Синода от правителството, станало в навечерието на православната Нова година. В един глас

руският печат протестира против вандалското дело на Стамболова. Пишат не само руските вестници, но и вестници и списания, които се издават в Русия или вън от нея на френски език. „Журнал дьо Санкт Петербург", „Норд", „Кореспонданс дьо л'Ест". „Московские ведомости" пише: „Ако княз Фердинанд стои в България още две години, ние трябва да се простим с нашите православни братя българи. Всички ще станат католици." Същата мисъл изказва и вестник „Гражданин". Обажда се и парижкият вестник „Тан", и то в една тъй малко въздържана статия. Цанков от своето емигрантско гнездо в Русия се обръща с открито писмо до приятели и съмишленици в България, в което като им съобщава за своята аудиенция при императора, предава им разговора с него.* Между другото Александър III му бил казал: „Със скръб на душата се научих за опасността, при която сега у вас е поставена православната църква, а също за преследваното от Кобургския принц православно духовенство. Защитата и на православната църква, и на православното духовенство, продължил царят, ще бъде една от най-главните грижи на моето правителство. Аз очаквам, че българите сами ще се откажат от незаконния си княз и тогава те ще намерят винаги в мен защитник, макар че по имеющите се сведения Кобургският принц взима мерки да се задържи в страната продължително време..."

Цанков се осмелил да обърне вниманието на императора, че е желателно, щото пребиваването на принц Фердинанд в България да не се протака по-продължително време, защото то ще бъде във вреда на престижа на Русия и на благото на България. И Цанков добавя: „Н. И. Величество всемилостиво благоволи да се съгласи с тая мисъл."

Освен това царят добавил: „Аз твърдо вярвам, че българите искрено любят Русия и всякога съм бил на мнение, че заблудените сега няколко българи ще се осъзнаят." Цанков потвърдил, че наистина има няколко българи, забъркани в интересите на враговете на Русия, но това явление е временно и случайно. Че „тези заблудени синове на моето отечество ще бъдат вразумени от Бога и ще останат също такива добри българи, както всичкия български народ".

Разбира се, всички тия предвиждания и опасения бяха, и впоследствие действително се оказаха твърде преувеличени. Никаква опасност нямаше и няма, че българите ще станат католици. Борбата между правителството и православните владици се оказа буря в чаша вода: видяхме вече, че след няколко месеца конфликтът бе уреден.** Пресилено и не-

* Цанков напечатал своето писмо в „Кореспонданс дьо л' Ест", задграничен лист, близък до руското Външно министерство.

** Виж „Българската вътрешна политика при управлението на Стамболов".

точно е твърдението на Цанков, което споделял Александър III, че само едно малцинство от заблудени българи поддържат правителството в неговата противоруска политика. Истината беше по-друга. Поради грешките и непримиримото поведение на руското правителство, или по-точно на императора и неговата агентура в България се бе създало не едно общо антируско настроение, а настроение против ръководителите на руската политика. Грешки, които се разбират не само от свободолюбивата руска интелигенция, но и от средите на самото руско Външно министерство, както това отбелязахме многократно.

И колкото повече се засилваше упорството на руската дипломация по българския въпрос, толкова повече се засилваше опозиционното против Русия настроение в България. Печатната борба се водеше главно от правителствения официоз „Свобода", нему слабо отговаряше почти единственият опозиционен вестник „Народни права", орган на Радославовата фракция.

Чуждестранната преса, разбира се, старателно се занимаваше с българските работи, които от четири години бяха станали „притча в езицех". В една дописка от Цариград до виенската „Политише кореспонденц" се съобщаваше, през м. февруари 1889 г., че екзархът, след като Стамболов бе разгонил Синода, предписал на владиците да останат по местата си и да си гледат работата. Въпросът заинтересувал и Високата порта. Но след като Екзарх Йосиф обяснил на Великия везир причините, по които синодалните архиереи отказаха да се представят на княза, турското правителство одобрило тяхното поведение, защото и за него князът не бе признат. Дописката добавя, че турското правителство не отдало особено значение на спора, понеже знаело, че населението не симпатизира на висшето духовенство. Сам екзархът не направил нови постъпки, защото не искал да дразни правителството на Стамболова, от субсидиите на когото зависела издръжката на Екзархията: същевременно не желаел да осъди и поведението на владиците, за да не дразни Русия, която ги поддържала.

Западният печат на особено място се спира на аудиенцията, която царят бе дал на Цанков. Според една дописка от Петербург до виенския вестник „Национал цайтунг", коментирана в официоза на австрийското Външно министерство „Фремденблат" от 3/15 март 1889 г., дадената от царя аудиенция на Цанкова се преценявала от дипломатическите среди в руската столица като указание, че Русия имала намерение наново да активизира своята политика по българския въпрос. Особено внимание се обръщало на насърчителните думи, които царят казал на шефа на българската русофилска опозиция. Очевидно руското правителство търси нов кандидат за българския престол.

В дописка пък от София до берлинския вестник „Пройсише цайтунг“ в броя от 16/28 февруари 1889 г., се съобщава, че Цанков, след като бил приет от царя, заминал, придружен от няколко емигранти с някаква мисия за Букурещ. Това тук, се казва в дописката, предизвиква твърде малко тревога. Русите не успяха при Каулбарс при изборите в 1886 година, макар да пръснаха много рубли. В София напомнят на емигрантите съдбата на Узунов, Панов, Набоков. Дописката опровергава разпространените слухове за оставка на Стамболов и за съставяне на правителството Начович-Радославов из средите на опозицията.

Пещенският вастник „Пещер лойд“ от 8/21 март 1889 г. пише: „Цанков предрича, че владичеството на Фердинанд скоро ще свърши. Цанков, който на няколко пъти е променял вярата си, сега е станал защитник на православието. Но той е човек, който умее да се ползва от обстоятелствата. Ту шеф на католическата пропаганда, ту защитник на православието, ту министър, ту изгнаник. Сега пък е пристигнал в Белград, където радикалите са на власт, след като Милан абдикира и където Пашич е вече амнистиран. Царят е против Фердинанда, но не казва кой княз иска, той е против Стамболова, но не казва кой ще го замести.“

Английският вестник „Стандарт“ пише в същия дух: „Царят окуражил Цанкова и му разрешил да публикува един адрес към българите, които се подканват да работят за изпъждането на княза. Но според нашия виенски кореспондент тоя адрес не е направил никакво впечатление. Промяната обаче която стана в Белград, има силно влияние в София и в Пловдив.“

Според друга кореспонденция от Виена до английския „Таймс“ „виенските вестници с учудване коментирали думите, казани от царя на Цанкова касателно княз Фердинанда. Руският император явно подбужда българите към въстание...“

В дописка от София до „Политише кореспонденц“, писана от български източник се твърди: „Нашият княз нито прави католическа пропаганда, нито преследва православната църква. Фердинанд е набожен и по-скоро поддържа православието... Българите не мразят Русия. Ценят жертвите, които тя е направила за освобождението им, но искат да запазят самостоятелността си и не желаят участта на поляците и на малорусите. Българските либерали не желаят да бъдат третирани като роби от руския сатрап. Русия сама ни даде либералната Търновска конституция и сега нито Цанков или Каравелов, или Радославов не ще приемат България да се управлява от Русия.“

Очевидно дописката изказва настроението на софийските официални среди, чиято теза по българския въпрос беше, че княжеството не може да се откаже от своята пълна независимост и самостоятелност, а тех-

ният външен израз е признаването избора на княза като условие за помирение с Русия.

Наред с печата и общественото мнение и официална Австрия не преставаше да се изказва в полза на режима установен в България след 9 август 1886 г. На 12/24 юни 1889 г. при откриване сесията на Делегациите, австро-унгарският император заяви: „В България владее ред и тишина и с удоволствие се констатира напредъкът, който не престава да прави тая страна, въпреки мъчнотиите на положението.“*

Наистина императорът не отива по-нататък и не прави никаква по-категорична декларация за международното признаване на софийския режим, но все пак казаните думи в тронната реч на монарха имаха съществено значение за тоя режим. Това благосклонно отнасяне към него от страна на правителството на една от ония Велики сили, които бяха най-близко и най-непосредствено заинтересовани на Балканите имаше значението на едно потвърждаване на признаването де факто, което някои от Силите, на първо място Австро-Унгария, бяха дали на софийското правителство.

Този израз на симпатия от страна на монархията към софийските управници може да се обясни и с обстоятелството, че в същото време отношенията ѝ със Сърбия бяха влошени. Императорът изрично изрази в същата си реч скръбта на неговото правителство за решението на крал Милан да се откаже от престола. Видяхме, че последиците на това бяха връщането на руското влияние там, изразители на което бяха двете враждебни на Милана сръбски партии, на либералите и на радикалите, които се бяха настанили начело на управлението.

Същото становище взе в своите речи и Калноки пред Делегациите. По-специално пред унгарската делегация той подчерта: „Думите в тронното слово, с които се констатираше, че в България царува мир и ред произведоха навсякъде извънредно задоволство. За българите заслужава да се вземе акт от доказателствата, които те дадоха в разстояние на няколко години, че притежават във висока степен качества, които са нужни за една порядъчна и многообещаваща държава. Доверието, което се имаше в благоразумието и патриотизма на българите се оправда чрез дела... те със спокойствие и постоянство ще постигнат целта си, за да намерят изход от трудното положение, в което бяха вмъкнати не по своя вина. Ние сме готови да признаем румелийския въпрос** и международното положение на България, достатъчно е за това да се съгласят всички Сили...“

---

* Съобщение на агенция „Хавас“ от Виена от 13/25 юни 1889 г.

** Под „румелийски въпрос“ в оная епоха се разбира да се променят някои от клаузите на Топханенското споразумение, в смисъл да се признае правото на Българското

Австро-унгарският и английският печат единодушно се присъединиха към мислите, изказани за България от императора и неговия министър на външните дела. Виенските вестници „Дойче цайтунг“ и „Фремденблат“ подчертават думите, казани по отношение на България: „Тия благосклонни думи в словото на императора, пише „Дойче цайтунг“, са най-важната част от тая реч.“ А унгарските вестници „Пещер лойд“ и „Пещи напло“ изтъкват, че „австро-унгарският император подава за първи път царствената си ръка на България. От тоя жест на императора се заключава, че на българския престол не седи авантюрист-узурпатор, както твърди Русия, а законен княз“.

Към това меродавният навремето си виенски вестник „Нойе фрайе пресе“ добавя: „Думите, казани за България са от голяма важност, защото те значат едно признаване на Фердинанда, ако не формално, то фактически. Не може той да се счита за узурпатор...“

Английският вестник „Дейли нюз“ отбелязва, че за първи път Австрия, чрез речта на императора прави аналогия за България и то в твърде ласкателни изрази. Това се счита като едно предупреждение към Русия, ако тя продължава със своите интриги в Сърбия. Австрия, от своя страна, ще се старае да установи здрава основа в България и ще премести оста на своите действия на ориенталската си политика от Белград в София... Днес митрополит Михаил, познат по своето русофилство е най-влиятелното лице в Сърбия и руският пратеник нему е направил първото посещение...

Италианският вестник „Реформа“, който се спира върху новото развитие на австро-българските отношения, във връзка с речите на австрийския император и неговия външен министър подчертава: „Австро-Унгария няма причини да не признава настоящето българско правителство, но се въздържа от едностранна постъпка.“

Но официозът на руското Външно министерство „Журнал дьо Санкт Петербург“, по повод казаното в Австро-Унгария за България, категорично заяви, че каквото и да се говори за тая нещастна страна, руското правителство си има начертан план и няма да отстъпи от него — следователно от горното се вижда, че Русия ще продължава да упорства за непризнаването на Фердинанда. В тоя момент (пролетта на 1889 г.) тя разчита на спечелването на Сърбия. В своето донесение до Гирс руският дипломатически агент в Белград Персиани пише в началото на м. март: „Имам чест да поздравя Ваше високопревъзходителство с този нов ус-

---

княжество да разшири своята юридическа власт и върху Южна България, която според същото споразумение бе оставена временно на българския княз да я управлява по свое усмотрение. Това временно управление трябваше да се замести с постоянно.

пех." (отричането на Милан от престола). И Ламсдорф, като отбелязва значението на този факт за руската политика, добавя: „... Ясно е колко отстраняването на крал Милана е за нас благоприятно и доколко в Сърбия се чувства вече обрат в наша полза..."*

По отношение на България руското правителство не се отказва даже през 1890 г. да търси нов кандидат за българския престол, който да замести Фердинанда, когото Русия смята все като узурпатор и се надява скоро да го застави да напусне България. Обмисля се една или друга кандидатура. В края на 1889 г. се има предвид да се избере Сакс-ваймарския княз, който да се ожени за една велика руска княгиня.

През м. юни с. г. в. „Свобода" се занимава твърде много с речите, произнесени в Австро-Унгария за България. И в броя си от 24 юни 1889 г. софийският официоз пише:

„След отстраняването на княз Александра, първи път е сега, гдето България чу две благи и насърчителни думи, след като Силите отказаха да признаят Фердинанда, а Турция го покани да напусне София. Това насърчаваше неприятелите на България и те действуваха българите да изпъдят княза си и да свалят правителството... Но мирът и тишината в България, които се възстановиха с идването на княза и добросъвестното изпълнение на международните задължения, сполучиха да обърнат вниманието на Силите и те да признаят най-подир, че България заслужава да бъде третирана по-добре — доказателство: думите на император Франц Йосифа. А той има за съюзници две велики сили: Германия и Италия, докато Александър III има само един съюзник — черногорския княз..."

По-нататък „Свобода", след тая ирония, предава думите на виенския вестник „Ди пресе", който пише: „Австро-Унгария и нейните съюзници са готови да помогнат морално на България в границите на Берлинския договор..."

На 1 ноември 1889 г. в разискванията по отговора на тронното слово, Стамболов заявява, в отговор на опозиционните изказвания в Народното събрание: „Да искаме да се мирим с Русия ние нямаме причини, защото ние нищо не сме ѝ направили. Тя иска да се откажем от сами себе си, от княза си, от отечеството си — подобно нещо аз никога няма да направя. Предпочитам да умра, отколкото да видя страната си опозорена..."

В това време Нелидов от Цариград донася на Гирс (21.XI/3.XII.1889 г.) следното: „Гадбан ефенди, бившият турски комисар в София, който по заповед на султана следи за развитието на българските

*Ламсдорф. Дневник, 6 март, 1890 г.

работи, е подел наново мисълта да се създаде в Княжеството какъвто и да било орган на властта, чието предназначение да бъде сам да застане начело на управлението, готов в бъдеще да стори това, щом престолът се окаже вакантен. Такъв орган, според мисълта на Гадбан може да бъде един съвет или нещо като събрание на видни лица, съставено от всички бивши министри, председатели на Събранието, на касационния съд и свещеноначалниците (епископите). Самата Конституция постановява, че за регенти се назначават лица от първите две категории. По този начин съставът на Регентството и на Събранието, както и изборът на княза да не бъде израз на волята само на една партия..." Царят написал на телеграмата: „Нека се опита и това, но ние няма защо да се намесваме." Царят е съгласен само да се потърси съгласието на Австрия и Германия, както и на влиятелни българи да се избере за български княз Сакс-ваймарския принц.*

Тая постъпка на Портата на пръв поглед изглежда съвсем неочаквана, дори в София се смятало, че това са шиканѝ от страна на Гадбана, който бе отзован от България по настояване на българското правителство поради интригите му и недоброто му разположение към българските управници. Но на 1/13 декември с. г. турският посланик в Петербург Хюсни паша се явил пред Гирс и му заявил, че има да му направи едно конфиденциално съобщение от страна на Великия везир, за което не знаят нито турският министър на външните работи, нито Нелидов. Съобщението се отнасяло до българските работи. То гласи: „Начинът, по който действувало българското правителство, което не държи сметка за никого, се струва вече в очите на турците „съвсем опасен". Сега султанът поръчал на Великия везир да сондира у Гирс почвата за едно споразумение между двете правителства по българския въпрос. Според изказването на турския посланик най-главното затруднение в настоящия момент се явява отсъствието на посочен кандидат, който в случай на настъпване на подходящи обстоятелства да замести Кобурга. Възможно е даже султанът да има предвид такъв кандидат, но Негово Величество (султанът) би желал предварително да се споразумее (с царя) въобще по българския въпрос и Великият везир внушава да се изпрати (от руска страна) някое лице в Цариград, което да се установи там в качеството на частно лице, турист и то да влезе във връзка с везира, без това да знае руското посолство. Той (везирът) добавя, че всякакви преговори с последното биват веднага забелязвани, коментират се и възбуждат съревнование тогава, когато би трябвало изходът от българските затруднения да се обсъди и приготви под най-дълбока тайна.

*Ламсдорф. Дневник, 29 ноември 1889 г.

На тия изявления на турския посланик Гирс отговорил, че не може да даде никакъв определен отговор, докато не поговори с императора и не добие неговото съгласие. Турчинът попитал дали не може Гирс да види царя по-рано от вторник (разговорът ставал на 1/13 декември 1889 г., в събота).

Сам Гирс бил учуден от това бързане и от така предложената от посланика комбинация по българския въпрос. И се мъчи пред Ламсдорфа да си го обясни по следния начин: 1. В Цариград не обичат Нелидова и поради това се стремят да го изключат от преговорите; 2. Не се ли дължи тая турска инициатива на внушение, дадено на везира от страна на Германия? Възможно е, Бисмарк, който е свързан с Австрия и на когото са омръзнали тия български усложнения, да е подел мисълта да подготви изхода по инициатива на турците.

Александър III се отнесъл доста съчувствено към турското предложение, но се изказал против изпращането на специален руски пратеник в Цариград, който да води преговори с везира, както за това настоява последният. По-добре би било, ако турците се съгласят преговорите да се водят в Петербург при посредничеството на техния посланик в тоя град.*

Но по-нататък от тия първи разговори не последвало нищо особено. Само руският пълномощен министър в Букурещ Хитрово донесъл, с дата 9 декември 1889 година, че „в България в близко бъдеще се готвят повидимо важни събития". Срещу които думи царят направил бележка: „Желая от душа пълен успех". Но това се отнася не до турското предложение, което изглежда докрай си остава само една теория и дори мистификация, а сигурно до превратa, който се подготвяше от Паница и неговите съучастници.

Има само едно донесение от Нелидова на 12/24 декември 1889 г., в което се съобщава, че Гадбан предлагал великите държави да заставят с общо решение Фердинанд и Стамболов да се съгласят с тях. Нелидов обаче добавил: „По моето мнение по тоя път работата става още помалко изпълнима." Срещу тия думи царят поставил само едно „Да".

При разговора си с везира, последният се оплакал на руския посланик, че според турските сведения от София и Пловдив българите имали намерение да завземат цялата ориенталска железница от Белово до Мустафа паша (Свиленград), т. е. цялото парче, което е на територията на Източна Румелия. Срещу това Александър III отбелязал: „Дали впоследствие на тоя разговор Великият везир не се обърна с предложението на своя посланик у нас?"

* В. „Дневник", 5 декември 1889 г.

Но това си остана само предположение. По-скоро може да се допусне, че това са обикновени турски игри. В Цариград много добре знаеха, че българският въпрос не е само турско-руски, а на цяла Европа и трудно би се решил той само с едно турско-руско споразумение, което някои сили бяха без другото отхвърлили. Но дали да допуснем, че Турция и Русия биха се съгласили върху един нов кандидат за български княз вместо Фердинанда и че Европа, разделена на лагери по въпроса, не би могла да се противопостави. Как би могло подобно решение да се изпълни, когато от българска страна бе решено да се окаже въоръжена съпротива, ако някой се осмели да действува против България? Можеха ли в Петербург да допуснат мисълта, че българите, които едва преди 10 години бяха освободени от турците щяха да ги допуснат без бой да заемат цяла Южна България? Не беше ли пресен в ума на всички ни споменът за съпротивата, която цяла Южна България оказа на международната комисия, натоварена да изработи Органическия устав на Румелийската автономия, както и възбуждението у всички българи там срещу постановлението на Берлинския договор, което позволяваше на султана да държи свои гарнизони в някои пунктове на областта и на Балкана, граница между последната и Княжеството? И ако българите бяха готови да се възпротивят на въоръжените турски сили, тогава, когато нямаха ни войска, ни пари, ни национална организация, как биха се отказали да се съпротивляват 10 години по-късно, когато всичко това бе налице, както и една победоносна война със сърбите, водена единствено за защита на Съединението и на националната независимост?

Желаеше ли Турция война с България? Многократно отбелязахме, че от която и страна да се погледне на тоя въпрос, отговорът можеше да бъде само отрицателен. Султанът нямаше нито желание, нито интерес това да стане. Но верен на своята политика да хитрува между двете противни страни, опитваше се да залъгва и едната, и другата. Без да има намерение да предприеме каквото и да било, той даваше обещания на всички, които обещания никога не мислеше да изпълни. Това се потвърди от по-късните събития, които съпътстваха развитието на българската криза и от външната политика на Високата порта. Това ще видим подобре впоследствие.

Интересно е, че въпреки очевидността на лавиранията на турското правителство, в Петербург в средите около императора не са преставали да дават кредит на турското обещание и на техните политически интриги. Това продължава до 1892 г., когато султанът, въпреки протестите на Русия, прие българския министър-председател Стамболов и изказа своето разположение към България и нейния режим. Едва тогава в някои, но не руски среди започва да назрява мисълта, че руският интерес,

при създалите се международни обстоятелства, диктува да се признае съществуващият у нас режим *тел-кел* (такъв, какъвто е — фр.). Но тая мисъл е все още чужда за императора. Няма доказателства, че у него нещо се е променило, въпреки че някои въздействия върху него в полза на Фердинанда са правени от разни среди.

И това, въпреки новите сведения, които дава Нелидов за мнението на Великия везир, който заявил на посланика, че смята за съвсем невъзможно да се направи нещо за отстраняването на Кобурга и за възстановяване на законния ред в България, ако за това не се прибегне до помощта и услугите на Стамболов, който се явява господар на положението. Императорът и Гирс сметнали за възможно да се приеме това внушение на везира и в тоя смисъл руското Външно министерство уведомило Нелидова, макар и да се знаеше от сведенията, които даваха от София и от всички изявления на Стамболова, че първото условие за помирение с Русия е тя да признае за законен избора на княза, и че без това условие е невъзможно помирение само със Стамболова.

Ето още признаци за нереалността на политиката, която се води от управляващите среди в Петербург, която политика вече от 4-5 години не довежда до никакви положителни резултати. Русия не дава съгласие за признаване законността на избора на Фердинанда; Европа е съгласна с руското становище, че според чл. 3 на Берлинския договор признаването трябва да бъде направено, само когато за това се добие единодушното съгласие на шестте Велики сили. Без наличността на такова общо съгласие султанът не може да утвърди тоя избор.* Но въпросът си остава замръзнал на това място. Турция не продължи започнатите уж разговори. Разбира се, нямаше и никакво желание да стори това. Все пак турците добре играеха своята игра между двете страни. В Петербург като че ли въпреки всичката очевидност даваха повече кредит на турските обещания и маневри, отколкото те заслужаваха това.

В това време — март-май 1890 г. вниманието на руската дипломация все повече се поглъщаше от събитията в Германия: оставката на Бисмарк и отказът кайзер Вилхелм II да продължи договора за презастраховка от 1887 г. Българският въпрос остана някак по-настрана. В Петербург се безпокояха за поведението, което кайзерът ще държи в бъдеще по германо-руските отношения. На 5 декември 1890 г. Ламсдорф отбелязва онова, което напоследък му бил говорил началникът на Азиатския департамент Зиновиев, който се занимава и с Балканите и частно с България, че положението в тая страна е такова, че не дава никаква надежда да бъде променено в най-близко време: „Русия не може

* Ламсдорф. Дневник, 4.IV.1890 г.

безкрайно да се сърди, казал Зиновиев, защото това би означавало да играе твърде неблагодарна роля и да се покаже смешна."

Това признаване на известни безспорни факти от страна на видни представители на руското Външно министерство, каквито бяха Зиновиев и Ламсдорф, мисъл от която не беше далеч и Гирс, все пак представляват нещо забележително в ръководството на руската външна политика, макар че, както вече отбелязахме, тя не се ръководеше от министерството, а от Двореца и от среди около него.

На всяка стъпка в. „Свобода" търси да уязви Русия, нейната политика и нейното управление. Всичко, каквото се пише неблагоприятно за нея в чуждия печат, периодичен или литература, софийският официоз не пропуска да отбележи. На особено място се спира на книгата на американеца Джордж Кенан „Сибир и заточението в Русия"*, която наскоро след това бе преведена и на български. За онова, което американецът е видял в Сибир и изнася в своите пътни бележки и впечатления, „Свобода" пише: „Кенан е влизал в тъмниците, разговарял с губернатори и с руски чиновници и интелигенти, мъже, жени, които живеят на заточение в Сибир. Разпитвал ги обстойно и внимателно, старайки се да узнае истината. Влизал е в рудниците, където разговарял с мъчениците-заточеници, които с тежки железа на краката и на кръста са заставяни да работят като скотове цял ден и да издъхват на местата си. В Русия човек е нищо, а чиновниците и офицерите са всичко — да бият и убиват без отговорност. Мотиви: непокорство, бягство, дига ръце да ме убие, неприятел на царя и пр."

И това поведение на софийския официоз естествено дразни руската дипломация, възбужда руския печат и копае по-голяма пропаст.

Руската политика и процесът против майор Паница

Точно по това време става разкритието на заговора на майор Паница**. Правителството на Стамболова полага всички усилия да заплете руската дипломация, по-специално руския пълномощен министър в Букурещ Хитрово в него. Според обвинителния акт против Паница и неговите съучастници, изготвен от военният прокурор пор. Д. Марков (същият, който бе обвинител по процеса срещу офицерите, подсъдими по Русенския бунт от 19 февруари 1887 г.), заговорът бил подготвен с учас-

* В. „Свобода", 15 февруари 1890 г.

** Подробности за процеса против майор Паница вижте в том XII — Вътрешната политика при управлението на Стамболова.

тието на русите. Паница бил влязъл в сношение с руския поданик Колобков, който го поставил във връзка със секретаря на руската делегация в Букурещ Вилямов, който пък действувал по нареждане на Хитрово. Срещата между Паница и Вилямов станала още през 1887 г. в Гюргево. След това връзките били подновени през м. ноември 1888 г. Водят се тайни и шифровани преговори между букурещката руска легация и Паница чрез Колобков. Кореспонденцията е уж за търговски работи, но е условна и иносказателна. И обвинителят предава Паница на военен съд, защото между другото е влязъл в преговори с иностранна и враждебно настроена против княза и правителството държава (Русия) с цел да ѝ достави средства за да осъществи неприятелските си намерения.*

Пред военния съд Паница признава, че се подготвял преврат за промяна на режима, но отказва да е водил преговори и преписка с чужда държава, както и да е получавал пари и други средства от подобни източници.**

При съдебното дирене Паница и столичният комендант Кисов признават, че през м. септември 1889 г. се срещнали с руския княз Долгоруков, който в това време бил пристигнал в София. Те искали да узнаят от него дали идването му в България е свързано с някоя политическа мисия и каква. От разговора с княз Долгоруков Паница останал с впечатлението, че той пътува с някаква мисия. Русинът обаче заявил, че пътува като турист, значи няма никаква политическа задача. Все пак в разговор той казал, че княз Фердинанд, който бил заминал на Запад не щял да се върне в България. По едно, може би съвсем случайно съвпадение, пристигането на княз Долгоруков в София ставало точно когато княз Фердинанд отпътувал за Виена. Твърде лековерно било свързано едното с другото: Долгоруков пристига, а Фердинанд си отива, сигурно завинаги. Още повече, че Долгоруков бе набелязан от Александра III да дойде с извънредна мисия в България след детронирането на Батенберга, но царят оттеглил тая мисия след като последният се завърна в България подир контрапреврата.

По случай пребиваването на кн. Долгоруков в София вестниците „Македония“ и „Струма“, които вестник „Свобода“ нарича приятелски раз-

* Документите на Якобсон малко говорят по заговора на Паница. Има едно съобщение от 8.XI.1889 г., в което се говори за пристигането на Др. Цанков в Белград, който изразил недоверие към Паница и неговите приготовления за свалянето на Стамболова и Фердинанда, както и за назначаването на ген. Доментович за императорски комисар в България (Документ във в. „Свобода“ от 21 април 1893 г.). Също за арестуването на Колобков на 22.I.1890 г. („Свобода“ от 28.IV.1893 г.). Но възможно е тия „документи“ да са подправени от Якобсон, за да се оправдае поведението на Стамболов по въпроса с Паница.

** Вестник „Народни права“ от 4 май 1890 г.; в. „Свобода“ от 3 и 4 май 1890 г.

положени към русите, изказаха известни надежди, че това посещение на руския дипломат може да открие пътя за едно разбирателство с Русия. На това правителственият вестник отговаря: „Не може да става въпрос даже за нещо като подобрение докато русите не се примирят с мисълта, че княз Фердинанд си е княз на България, че той трябва да царува в тая страна по волята на българския народ, а не по руско желание.“*

Мисията на Долгоруков действително не е била политическа, защото той не се е срещнал с никой отговорен български държавник и не е водил политически разговори, нито се вижда нещо подобно да е съобщил в руския печат. Изглежда, че е дошъл у нас само да добие лични впечатления за вътрешния ред и за силата на режима, който се бе установил от 2-3 години в България. Ако е бил изпратен от някои среди в Русия, той е докладвал на тях онова, което е могъл да констатира в него момент в нашата страна.

Военният съд обаче приема, че заговорът е бил действителен, готвен със сътрудничеството на руската дипломация, и Паница, видяхме на друго място, бе осъден и разстрелян. Руската преса реагира енергично срещу обвиненията, хвърлени против руската дипломация в тоя заговор. Истината изглежда е по средата: Паница бе по характер авантюрист: през 1887 г. е най-ярък привърженик на Регентството и на правителството, уличен в терор и насилие срещу опозиционните шефове, главно срещу Каравелова, обвинявани в крайно русофилство. Две години по-късно той конспирира против режима на Фердинанда и Стамболова в името на една политика, поддържана от руската дипломация. През 1887 г. той е почитател и привърженик на абдикиралия княз Батенберг, докато през 1889 г. е на руски позиции, а знае се, че русите отричаха по абсолютен начин Батенбергския принц. Нищо чудно, че авантюристът Паница бе минал от една крайност в друга. Връзките му обаче с русите не се установява да са били много солидни, нито пък заговорът, който той готвел е бил тъй сериозен, тъй напреднал и всестранно организиран, не е установено да е получил начало на изпълнение, че да заслужи за това смъртно наказание. Стамболов обаче мнителен и подозрителен, намира удобен случай да се освободи завинаги от един опасен авантюрист, който го плаши със своята смелост, решителност, неустрашимост и широки връзки с войската. Намесването на името на Русия в процеса по всичко изглежда като че ли е твърде пресилено, но това дава повод да се оправдае смъртната присъда, а има за последица да се влошат още повече руско-българските отношения. Все пак не е изключено Паница да е имал връзки с някои руски агенти в Русе и в Букурещ.

* В. „Свобода“ от 7.X.1889 г.

Посещението на Татишчев в София

Малко по-късно, през лятото на 1890 г., твърде голям шум предизвика посещението, което руският публицист и историк Татишчев направи в София. Той не само посети българската столица и има няколко срещи и разговори с тогавашните ръководители на българската политика Стамболов, Муткуров, Живков и Тончев, но като че ли сондираше отдалече почвата за един обрат в руско-българските отношения. Пътуването на Татишчев не остана скрито или полускрито, както бе пътуването на княз Долгоруков. Татишчев изнесе онова, което бе видял и чул в София в петербургския тогава широко известен вестник „Новое время", чийто кореспондент е бил той. А Татишчев навремето бе известен историк и публицист, който специално се занимаваше с дипломатически въпроси. Неговата книга „Из прошлого русской дипломатии" бе широко известна тогава, а и сега представлява интерес, когато искаме да се запознаем с дейността на някогашната царска дипломация. Старае се да бъде обективен при преценките на лицата и събитията. Разбира се, като направим резервата, че той трябваше да пише в една автократическа страна, особено при управлението на Александра III, при когото и малкият либерализъм, с който се ползваха по-рано писателите и публицистите бе почти изцяло задушен. При тая резерва трябва да преценяваме и неговите статии, които се появиха в колоните на „Новое время" по срещите му и разговорите му в София.

Идването си в София Татишчев подготвя внимателно и отдалеч. Още от м. февруари 1890 г. той помества статии за България главно във вестник „Русский вестник". Първата си статия започва като напомня думите на Бисмарка за международната политика: „Мислите за наказание, награда и отмъщение са съвършено изключени от политиката; да се съобразява човек с тях е равносилно на изопачаването на самия ѝ смисъл... Напротив, трябва да се пита: в какво се състои благото на моята държава? По какъв начин може да се постигне най-голяма полза за моето отечество? Задачата на политиката не е да отмъщава за миналото, а да се грижи за това да не би то да се повтори и възобнови."

Ясно е, че руският публицист цитира тия думи във връзка с тогавашните руско-български отношения. По-точно той визира поведението на руската дипломация към българското княжество. Официозът в. „Свобода" отбелязва тия статии на Татишчева, без да ги коментира, докато правеше обратното с някои други статии, взети из либералните руски вестници; тях той винаги коментираше благоприятно.*

* В. „Свобода", 17 февруари 1890 г.

В една по-късна статия, пак по българския въпрос, Татишчев признава, че правителството на Стамболов се обляга върху политическото болшинство на българския народ, действува съобразно определени политически задачи, от които няма да се отклони и това му придава известна здравина и устойчивост. „Първият въпрос за българите е, продължава Татишчев, да запазят своята независимост, своята свобода и държавна цялост. Ние русите, казва Татишчев, ще гарантираме всичко това, но и вие, българите трябва да се доверите на нас. Русия ще гарантира на България Санстефанските граници, а българите ще подпомогнат русите да осъществят свои големи национални аспирации. (Недвусмислено се касае до Проливите и Цариград). За това необходимо е българската армия да бъде органически свързана с русите и българите да отстъпят бургаското пристанище и залив на разположение на руския флот, очевидно като база за действие срещу Цариград и Босфора. В политиката, продължава Татишчев, винаги трябва да се заобикаля въпросът за личностите, без да се опълчваме решително против тях, но и без да им се доверяваме безусловно. От това гледище, продължава той, за нас (русите) Стамболов е по-приемлив, нежели такъв съмнителен русофил като Цанкова, ту католик, ту православен, който е станал наш (руски) приятел, само защото му е станало това по-изгодно. Обществените деятели трябва да се ценят по идеите на техните партии, а с партиите, или по-вярно с идеите им, които увличат масата, ние трябва да имаме работа, защото само тогава ще имаме пред нас не отделни личности, а самия народ, когото ние търсим в България.“ — завършва Татишчев.

Вестник „Свобода“ като спира в тоя случай своето внимание върху статиите на Татишчева и писмата му за България, сам бележи, че всичко, което той пише, е написано безпристрастно, в доброжелателен дух и съчувствено към българския народ. Татишчев не крие, че в разногласията между Русия и България по-голяма отговорност има руската дипломация — всички руски агенти в България са били хора неспособни, които действували без такт и умение. Руската дипломация никога не е могла да разбере истинските национални стремежи на българския народ, неговия дух, неговите желания.*

Тая преценка за руската дипломация се споделя и в самата Русия, и то както в по-либералните среди, така и в правителствените кръгове, особено около руското Външно министерство. Така либералното списание „Вестник Европы“ в книжката си за м. юни 1890 г. подчертава, че самата руска дипломация изстуди България от Русия, не я изстуди ни

* В. „Свобода“ от 29 септември 1890 г.

Европа, ни Австрия. „Не бяха ли това царските претенции, които доведоха работите до там, където се намират те днес? Ако продължим същото поведение, сигурно ще обърнем българите във втори поляци. Да не обръщаме България в Полша, а да оставим времето да заличи горчивините и сами по себе си да се възстановят добрите чувства." — завършва „Вестник Европы".

Още по-интересно е настроението, което е съществувало в кръга около министъра на външните работи Гирс по нашия въпрос. Това се вижда от документите, публикувани в издадения от руското правителство „Красный архив". Така бившият руски министър на външните работи граф Ламсдорф, по време на събитията, които ни занимават близък сътрудник на Гирса и негово доверено лице, пише в своя дневник от 5 декември 1890 г. по повод на една бележка на в. „Новое время", който цитира заявлението на органа на Стамболова „Свобода", че българският народ, който по-рано питаел най-дълбоки чувства на преданост към Русия, сега бил принуден да гледа на нея като на враг и напомня за онова, което преди няколко дена говорили с началника на Азиатския департамент Зиновиев. Последният не бил далече от мисълта, че е крайно време да се намери начин, при който, без да се накърни руското достойнство, да се признае изборът на Фердинанд Кобургски и да се подновят нормалните отношения с Княжеството. И Ламсдорф бележи: „Аз мисля, че разбира се, би било желателно да проявяваме по-голяма логика в нашите отношения към освободения с руска кръв народ и по един или друг начин да върнем България към Русия, защото нейното изгонване от руското влияние довежда до възторг руските противници. Разбира се, за това има големи трудности, но все пак нещо може да се направи. Например Кобургският принц да встъпи в брак с някоя православна принцеса, например една от дъщерите на черногорския княз, но той и старата негова майка Клементина нелесно ще се съгласят да отстъпят от своите ултракатолически убеждения. Това е едно безизходие. Не бях ли аз хиляди пъти прав, когато мислех, че изгонването на Батенбергския принц, което ние с ярост се стараехме за постигнем, бе непростима грешка? Тая грешка е още повече неизвинителна, защото ние не съумяхме дори своевременно да излезем от това положение, когато все още беше лесно да сторим това. Защо се противихме на законния и тъй благоприятен избор на княз Валдемара Датски? Това бе крайно благоприятен момент, за да върнем пак в България нашите агенти и те да встъпят в своите права или по-скоро да не отиват по оня лъжлив път, по който ние вървим досега и да добием по-правилно и по-рационално влияние в България.

Нашият генерален консул в Одрин Лишин — продължава Ламсдорф — като се представил в министерството, казал на господин Гирс, че сега

в България съществува образцов ред, че страната процъфтява. Мирният, трудолюбив и погълнат изключително от своите материални интереси народ се пита защо Русия толкова много се противи на режима (в България), който тъй много се погрижи за благосъстоянието на българите. Князът и цялото правителство са изцяло в ръцете на Стамболова, първокласен администратор. Стамболов се бои в случай на помирение с Русия да не пострада неговата кожа, а това, разбира се, той не желае, но той обладава голямо предимство пред своите съотечественици, които могат да бъдат негови приемници: той е патриот. Бидейки добър политик, той умее да се ползва от разногласията между Великите сили, за да може всяка от тях да получи колкото се може повече за своята родина. Той взима всичко, каквото може. Лично той сам е милионер,* но не е продавал и не е бил способен да продава независимостта на своята родина или да се откаже от онова, което е смятал, че е свързано с нейните интереси. Тези, които биха го заместили, вероятно ще се поставят в услуга на тогова, който даде повече..."**

Но в царския дворец не споделяли това мнение. Никога Александър III не даде знак до края на живота си (починал през октомври 1894 г. след падането на Стамболова), че е наклонен да промени своето становище по българския въпрос и да признае Фердинанда. Разбира се, нищо не излезе и от посещението на Татишчев в София.

Той пристига у нас на 30 юли/12 август 1890 г. Има среща със Стамболова и други министри. Според дописките, които той даде във в. „Новое время" говорил и на Стамболов, и на Тончев, и на Муткуров да се потърси някакъв изход за разрешение на българската криза. Но между онова, което е изнесъл Татишчев в руската преса и онова, което твърдят Стамболов и неговите другари по тия разговори се появи значителна разлика. В. „Свобода" в броевете си от 29 септември, 3 и 11 октомври и 7 и 24 ноември (ст. ст.) 1890 г. отговаря нервно както на дописките на Татишчев, така и на писмото, което известният у нас през 1886 г. ген. Каулбарс писал на самия Татишчев по повод на неговите дописки от София.

Татишчев твърди, че сам бил потърсен за среща от Стамболова. Последният възразява, че той не е търсил руския дописник, а срещата станала случайно. Татишчев отседнал в хотел „България", където живеели министрите Живков и Тончев, а Стамболов идвал да се храни с тях в

---

* Това се поддържа и в „История на дипломацията" от Потемкин, че Стамболов бил милионер. Разбира се, наследствен милионер не е бил, а сиромах. Може би се говори за неговото донякъде забогатяване в края на управлението му, но и това бе преувеличено.

** Дневник на Ламсдорф, понеделник, 8/20 декември 1890 г., стр. 356.

гостилницата на хотела, където дошъл и Татишчев и там се срещнали. Впрочем Стамболов дошъл, когато русинът разговарял с Живкова и Тончева. „Не е вярно, пише „Свобода", че българските министри го търсили. Обратно, той потърсил Муткурова, Тончева и Живкова."

Дописките на Татишчева във в. „Новое время" са написани с категоричен и твърд тон, като се опитват да защитят руската дипломация. В. „Свобода" от 3 октомври твърди, че е държал в София съвсем скромен език пред министрите. Всичките му отговори били съпровождани с пълно одобрение на негодуванията, които изказали българите против руската дипломация. „Свобода" продължава: „Той сам с г.г. министрите осъждаше всички руски дипломати, обвиняваше ги в „неведение", „невежество" и в „неразбиране" взаимността на интересите." Единственото му оправдание е било, че Русия ни е освободила. „Да господа, ведь Россия же вас освободила!" На Русия ще ѝ бъде мъчно, казвал Татишчев, да види България да се присъедини към Тройния съюз, където са враговете на Русия.

Според „Свобода" Муткуров отговорил на Татишчева: „България ще брани своята независимост, ако дойде работата да се пази тази самостоятелност с оръжие против руските домогвания, то няма защо да се учудва нито Татишчев, нито царят, че българската войска ще се присъедини към враговете на Русия."*

Не по-малко категоричен от Муткурова е и Стамболов, който заявил на руския публицист: „Не е вината у нас, ако отношенията между Русия и България са така натегнати; ние не сме хората да се откажем от помирение с Русия, което би запазило достойнството на княза ни и на отечеството и този ден на помирение ще бъде най-щастливият в моя живот. Аз съм политик от 15 години и не желая България да бъде в недобри отношения с която и да било държава, а още повече с Русия и с удоволствие бих посрещнал осъществяването на едно примирение. Но българският народ, продължил Стамболов, не може да се отрече от своето минало, от своето народно дело и да пожертва княза си и своя политически живот. Това аз няма да направя никога. Предпочитам българският народ да падне в една борба за защитата на своята самостоятелност, отколкото сам да си туря ярема на врата. Вярвайте ми, това не са думи, а самата

* Според сведенията, които дава в. „Свобода", чийто редактор Димитър Петков също се е срещнал с Татишчева, последният бил казал на Стамболова, че е дошъл в София със знанието на руското правителство, дори на императора със задача да види дали не ще бъде възможно да се постигне едно спогаждане... време било да се тури край на недоразуменията. „Ако България, бил добавил Татишчев, отиде с руските врагове, тогава и Русия щяла да въоръжи гърци и сърби против България; Австрия пък искала да дели полуострова с Русия." (В. „Свобода" от 11.X.1890 г.).

истина. Но да се приближи денят за помирението, това не зависи от мене. Регентството направи всичко за да избегне разрива, но не успя. Малко вярвам примирието да стане лесно, защото твърде много станаха помежду ни недоразуменията, предубежденията, жлъчките и ядовете. Много ни клеветиха и лесно не се забравя..."

Стамболов разказва на Татишчева историята с Кояндера, който отказал да приеме адреса до царя, с който последният бил молен да вземе Съединението под свое покровителство, по който случай Стамболов казал на Кояндера: „Вие не ни приемете адреса и ни пъдите сега. Добре! Ще дойде време ще ни викате, ще ни молите, но няма да стъпим тук. Каулбарс замина и разруши всички мостове."

По главния въпрос за признаването на Фердинанда се явиха също различия между онова, което поддържа Татишчев и онова, което казва Стамболов. В своите дописки във в. „Новое время" Татишчев твърди, че заявил на Стамболова, че никога и под никакви условия руският дворец не ще признае Фердинанда, а Стамболов твърди във в. „Свобода", че руският публицист бил казал, че руското правителство е готово не само да признае Фердинанда, но и да помогне на България да стане независима и да се разшири в пределите на Станстефанска България, но трябва да има гаранция, че тя ще бъде с Русия. Стамболов запитал какви са гаранциите. Татишчев отговорил: „Да предаде началството на българските войски в руски ръце, да се отстъпи Бургас на русите и руското правителство да направлява българската външна политика." Стамболов отговорил, че не само той, но и Цанков и Каравелов не могат да дадат подобни гаранции, нито те, нито дори последният циганин в България."

Накрая Татишчев казал, че ще доложи всичко на царя, а Стамболов ще направи същото на княза.

Доколко Татишчев е дошъл със знанието и съгласието на руското правителство, респ. на руското Външно министерство, не може положително да се каже. Също малко е вероятно да е дошъл със знанието на царя с определена мисия. Защото средите до Външното министерство, както отбелязахме по дневника на Ламсдорфа, са смятали конфликта с България за съвсем неполезен за руските интереси. Александър III, както ще видим след малко, за същото това време постоянно настоява за изгонването на Фердинанда и търси непрекъснато негов заместник. Но все пак не е изключено Татишчев да е пратен да разузнае какво става в София.

Колкото за условията по помирението, които според Татишчев трябва да бъдат налице, или така наречените гаранции, които България трябва да даде, може да се забележи, че това са били условия,

каквито русите са поставяли винаги, щом стане дума за съюзен договор между двете държави или за паралелна политика между тях. Някои от тия условия, както ще видим, са писани във военния отбранителен договор от 1902 г. и в съюзния проектодоговор от 1910 г., който никога не се реализира.* Но когато през 1895 г. стана помирението с Русия, руското правителство не постави такива условия, а даде инструкции на своя новоназначен през 1896 г. дипломатически агент Чариков да се държи напълно лоялно към българското правителство и да отбягва всяко действие, което би било изтълкувано като намеса във вътрешните български работи. Изглежда обаче, че до тая констатация руската дипломация идва по-късно при новия император Николай II и неговия външен министър Лобанов-Ростовски. Разбира се, без Русия да се отказва от някои гаранции, които България трябваше да даде, но последната ги даде сама по своя воля, когато потърси руския съюз, както казахме, и това ще видим по-обстойно, когато се спрем на споменатите два договора. Това обаче става безшумно в тайни договори и без унижение за България, впрочем останали без ефект, защото Фердинанд, недоверчив към Русия, осуети изпълненията и на единия, и на другия договор.

Но през 1889-1890 г. Александър III не само не желаел да чуе за признаването на Фердинанд, но постоянно настоявал за неговото махане и за заместване с друг княз. Ламсдорф в своя дневник с дата 7 януари (ст. ст.) 1890 г. изказва една мисъл, която обаче Гирс не споделя: руската дипломация да се помири с Батенберга и да го върне в България на мястото на Кобургския принц, който трябвало да си отиде. Ламсдорф намира Батенберга за безспорно по-ловък и за най-популярен човек в България, човек по отношение на когото, признава той, „ние (русите) не сме били съвсем безупречни, понеже ние например направихме невъзможно неговото съществуване в това Княжество, където сами бяхме го настанили. Господарят (царят) би могъл да го повика тук по случай загубата, която той бе понесъл напоследък — смъртта на неговия баща, княз Александър Хесенски — и откровено и основателно с него да се обясни, да се сговорят, царят да го прости, да го изпрати в България, откъдето малкият Фердинанд би бил изгонен, както това той е заслужил."

Но Гирс се възпротивил на една такава политика по мотиви, че царят едва ли би се съгласил с подобно разрешаване на българската криза, но все пак добре би било, ако може да се дойде до съгласие с

* Вижте том XVII — „Външната политика на България при кабинетите на Личния режим от 1894-1918 година".

княз Александър и да се отстрани Кобургът, чиито работи вървели все по-зле поради разногласията със Стамболова, разправиите с владиците (насилственото закриване на Синода и изпращането на неговите членове по техните епархии в началото на 1889 г.), като се настоява за избирането на един нов княз, който русите биха посочили, например Ваймарския херцог.

Все във връзка със слуховете за едно възможно помирение между царя и княз Батенберга, Гирс съобщил на Ламсдорф, че Игнатиев и Цанков му казали, че българският въпрос не може да бъде разрешен дотогава, докато не бъде посочен кандидатът, който ще замести Кобурга. Нелидов от Цариград бърза да съобщи с дата 13/25 януари 1889 г., че там се говорело, че в Петербург се правели опити за помирение на руския двор с Батенберга и за евентуалното заместване на Кобурга с последния. Разбира се, тия слухове, проникнали и в западния печат, са били неоснователни и на Нелидовата телеграма Александър III написал: „Откуда идут подобные нелепые толки?!" А Ламсдорф завършва своята бележка с думите: „И така от тая страна (от царя), малко шансове за помирение."*

Във време на тия разговори Гирс забелязал, че в тайния германоруски договор (за презастраховка от 1887 г.), по настояване на посланика Шувалов е била вписана една клауза, съществуваща и досега, според която двете държави се задължават да не допускат връщането на Батенберга на българския престол, на което Ламсдорф възразил, че понеже тая клауза е вписана по настояването на Русия, правителството ѝ може винаги да поиска нейното премахване, напр. през 1890 г., когато договорът за презастраховка ще трябва да бъде подновен.

Разбира се, тия планове бяха съвсем мъчно осъществими, защото те не можеха да намерят действително приложение, ако България окаже съпротивление, а Европа, както винаги е било, се окаже разединена. Малко по-късно през 1890 г., както отбелязахме, Стамболов заяви на Татишчев, че българското правителство държи за княз Фердинанда и отхвърля всяка мисъл за неговото отстраняване, а зад самия Фердинанд стояха някои Сили и влиятелни западни държавници, които не биха се съгласили да бъде отстранен насилствено от България, за да се даде с това удовлетворение на Русия.

Сам Ламсдорф се бои, че австрийците биха могли да използват княз Александър, за да укрепят положението на Кобурга и чрез него да запазят едно положение тъй благоприятно за Австрия в България. Знаеше се, че Фердинанд бе дошъл у нас най-малко с мълчаливото съгласие на авст-

* В. „Дневник", 15 януари 1889 г.

рийското Министерство на външните работи и на австрийския двор и те не биха допуснали да бъде лесно махнат от София. Сигурно той бе поел известни ангажименти към австрийците и те имаха всичкия интерес да остане на българския престол, за да може да изпълни тези ангажименти, когато дойде съответният момент. Затова винаги държаха за него. И това той направи на два пъти, и двата пъти със злокобни за България последици: на 16/29 юни 1913 г., когато разкъса сключения под егидата на Русия Балкански съюз, и през октомври 1915 г., когато хвърли България в нов пожар — Първата световна война. При това поведение на Австрия би било твърде смела мисъл да се допуска, че Фердинанд би могъл лесно да бъде заставен през 1891 г. да напусне България, и то по настояванията на Русия, на която нито той, нито Стамболов се доверяваха. Подкрепени от австрийската дипломация те биха се докрай съпротивлявали.

И след тоя неуспешен опит, не толкова за пълно разбирателство, колкото за смекчаване на обтегнатите отношения като начало за тяхното по-късно подобряване, не настъпи никаква промяна във взаимните връзки между двете страни. Липсваше онова, без което при никакви обстоятелства никакво съгласие в международния живот не е възможно — липсваше им взаимно доверие, както това е и днес (1957 г.) в отношенията между Изтока и Запада.

Българският въпрос продължава да се обсъжда в руските официални среди не с желание да се дойде до разбирателство като се признае князът, а само с оглед на едно изменение на режима в София. На 12 януари 1889 г. Гирс посетил граф Игнатиева. Последният изразил уверението, че падането на Кобурга е предстоящо. Гирс решил да приеме Цанкова, който потвърдил думите на Игнатиева за близкото падане на Фердинанда като посочил за причина на това разногласията с духовенството. Цанков настоявал пред руския външен министър, чрез екзарха в Цариград, да се окаже морална и материална помощ на българските духовни лица, главно на владиците, очевидно за да се насърчат те в борбата им срещу софийския режим. Цанков добавил, че възнамерява да отиде в Букурещ и да се опита да се споразумее със Стамболова.*

Очевидно в много от тия съждения имаше голяма доза преувеличения и нереалност. Борбата с владиците я водеше не Фердинанд, а Стамболов. Нисшето духовенство оставаше твърде апатично към тая борба и нямаше никакво желание да влезе в конфликт с правителството, особено да се постави начело на едно бунтарско движение, както това допускаше Цанков. Екзарх Йосиф, винаги хитър и предпазлив, също отбягваше да влезе в борба със софийското правителство, между другото защото издръжката

*Ламсдорф. Дневник, 12 януари 1889 г., стр. 92.

на Екзархията зависеше от това правителство. Впрочем целият спор между владиците и правителството се оказа, както вече споменахме, буря в чаша вода. След няколко месеца, както това е разяснено в тома за вътрешната политика, при посредничеството на русенския митрополит Григорий, улеснен и от Екзархията, въпросът бе в някаква форма ликвидиран. При отношенията, които съществуваха между българското правителство и емигрантите не можеше да се допусне и някакво споразумение между Цанкова и Стамболова, особено като се знае, че последният държеше за Фердинанда и не доверяваше нито на емигрантите, нито на русите.*

Гирс, наопаки, изнесъл впечатлението от самите си разговори с Игнатиева и Цанкова, че въпросът в България не е още назрял за да се мисли за отстраняването на Фердинанда и за смяна на режима. Сам Цанков признал пред него, че българската армия е разделена на два лагера и че главният щаб и по-добрата част от нея е за Кобурга, всъщност поддържа режима на Стамболова. Без да окуражава Стамболова, Гирс му напомня за умерената и строго легална политическа програма, която следва Русия по българския въпрос. Само му обещал да се даде известна материална поддръжка на преданите на Русия българи емигранти... И с това се свършило в момента.**

Но руското правителство, респективно руското Министерство на външните работи не престава да търси подходящ кандидат за българския престол, който да замести Фердинанда. Граф Игнатиев сочи отначало великия княз Михаил Михайлович, като намира, че той може да се откаже от достойнството си на велик княз, за да вземе българския трон, а Ламсдорф добавя — и като се ожени за младата дъщеря на Игнатиева и при това условие да заеме българския престол; други сочат младия княз Олденбургски. Гирс дори се съгласил, все във връзка с тоя въпрос, Цанков да получи аудиенция от императора.***

---

*Ламсдорф. Дневник, 12 януари 1889 г., стр. 93.

** А ето какво съобщава Вазов за настроенията, които съществували тогава към България: „На едно вечерно събрание у княза Васильчикова, гдето присъствуваше и генерал Анучин, аз чух обаче с учудване от устата на последния големи хвалби за Стамболова. Анучин се изрази, че неговата (на Стамболова) политика е много правилна и че той действува като добър български патриот... Впрочем аз забелязах, че в Петербург не всички одобряват поведението на тогавашната руска дипломация, която според тях била малтретирала България.„ Също в Петербург... „констатирах вече с досада, че симпатиите на славянофилите за Сърбия са много по-големи, отколкото за България. Една обща, зле прикрита хладина владееше изобщо към българите, благодарение на тогавашната българска политика...“ Това става малко преди Вазов да се завърне в България през лятото на 1889 г. (Съч., т. XIX, стр. 106).

*** Ламсдорф. Дневник, 16 януари 1889 г., стр. 97.

Но Гирс след едно второ виждане с Цанкова е твърде разочарован. Не е скрил и заявил на Ламсдорфа, че по неговата преценка в България почвата за сериозна промяна е съвсем неподготвена и всички молби на Цанкова и на другите емигранти всякога се свършват с искане на пари. Цанков изглежда желае да получи милиони, за да плаща на българското духовенство и на опозицията, без да е в състояние да даде някакви по-сериозни обещания.*

Но Александър III, след като изслушал доклада на Гирса за възможните кандидати за българския престол, не одобрил ни един от тях: Михаил Михайлович, „нищожен и зад него ще действува Игнатиев"; Олденбургският княз е също отхвърлен, както и кандидатурата на Ваймарския херцог, последният по мотиви, че е немец. И въпросът така си остава открит. Александър III приел Цанкова, но Гирс не позволил Цанков да публикува беседата, която бе имал с царя, а само разрешил да съобщи на своите поддръжници в България за великодушните намерения и пълните с доброжелателство думи на императора за българския народ. Нищо повече министърът не позволил да се съобщи по тая аудиенция. И в печата, въпреки настояванията на граф Игнатиев и на редактора на „Славянские известия" Комаров; все пак Гирс е съвсем разочарован от срещата си с Цанкова, която имала една цел: да получи колкото се може повече материални изгоди за колкото се може по-дълго време.**

Поведението на Австрия

В Петербург разбраха, че главната поддръжка на Фердинанда идва от Австрия и че при нейното противодействие Русия е безсилна да наложи изгонването му от България. Наистина Бисмарк и при новия император Вилхелм II заявяваше, че следва руската политика на Балканите, но русите не му вярваха, виждайки неговите постоянни игри. В Петербург бяха уверени, че при един възможен конфликт между Русия и Австрия, Германия ще вземе страната на последната. Гирс прави опити да постигне споразумение направо с австро-унгарския министър на външните работи граф Калноки.

Но с писмо от 15/27 февруари 1889 г. руският посланик във Виена княз Лобанов съобщава, че „в настоящия момент не е възможно никакво споразумение с виенското правителство по българския въпрос. „Във

*Ламсдорф, Дневник, 18.I.1889 г., стр.. 89.

** Ламсдорф, Дневник, 4.II.1889 г., стр. 117.

Виена, казва Лобанов, имат всичките основания да бъдат доволни от положението на работите в София." По преценката на руския посланик Австрия се придържала към политиката на въздържане в българските работи, поне така му заявявал Калноки. Срещу тия думи в писмото на Лобанов Александър III написал: „Этому я не верю".

В депеша от 16/28 февруари 1889 г. Лобанов съобщава, че Калноки изразил неодобрение към поведението на българското правителство, което бе разгонило владиците; към това руският посланик добавил: „За забелязване е, че този конфликт не ще има такива последици, каквито би могло да се очакват. Масата от населението (българското) се отнесло към въпроса съвсем равнодушно и това е ново доказателство, че влиянието на духовенството в България е нищожно."

Срещу това Александър III отбелязал: „За велика наша скръб това е вярно".*

Абдикацията на сръбския крал Милан от престола предизвиква известно безпокойство в Австрия и в България, докато в Русия се надяват да върнат своето влияние в Сърбия, което бе изчезнало там във време на управлението на Милана. Но все пак отдават значение на факта, че Австрия граничи направо с Балканския полуостров, като Русия е отделена от него с Румъния и България, и двете сега под австрийско влияние.

Правителството на Стамболова прибягва до сключването на първия български външен заем. Разбира се, той ще се котира на австро-унгарската борса. Заемът наистина е малък, около 30 милиона зл. лева, но това не е важно. Важен е самият прецедент. Надеждите на русите са, че България, с течение на времето ще изпита големи финансови мъчнотии и въгрешно ще се разстрои, но те се оправдават: тя очевидно намира финансова подкрепа в Австрия. Русия се опитва да попречи на това котиране на заема. И Гирс натоварва княз Лобанов да уведоми австрийския министър на външните работи, че руското правителство смята разрешението да се котира българският заем на Виенската борса като ново нарушение на Берлинския договор и в противоречие с често повтаряните уверения на Калноки, че неговият стремеж е насочен към засилване на все по-тесните връзки с Русия.

Разбира се, във Виена не обърнаха никакво внимание на тия руски постъпки и заемът бе котиран на Виенската борса, и то както този, така и друг, много по-голям, от 142 млн. зл. лева през 1892 г., въпреки че Гирс бе приел на 29 ноември 1889 г. австрийския посланик граф Валкенщайн и му говорил рязко по котирането на българския заем и по

*Ламсдорф, Дневник, 21 февруари 1889 г., стр. 148.

австрийските демонстрации в полза на незаконното княжеско правителство.

В отговор на руските постъпки по котирането на този заем Калноки заявил на Лобанов (съобщение на последния от 7/19 декември 1889 г.): „В началния период на българските усложнения руското правителство само беше на мнение, че държавите би следвало да поддържат сношения с фактически съществуващото в София правителство; след това Русия промени своето отношение по тоя въпрос, докато нашето (австрийското) остана на старото, без промяна и аз не мога да видя ни пряко, ни косвено несъответствие с Берлинския договор в сключването на заема и неговото котиране на борсата."

На това Лобанов отговорил, че каквито и аргументи да навежда Калноки, те (русите) не могат да изменят руското отношение към България и за самата Австрия най-важното би било да се стреми със своите действия да не създава неприятно впечатление в Русия, а да се стреми да засили своите отношения с нея, основани на взаимно доверие. Това за Австрия би било по-важно отколкото отношението ѝ към България.*

Но това бе само руско мнение, несподеляно във Виена.

В своите постъпки по българския заем Русия остана, както в много други случаи, изолирана. Постъпките ѝ бяха най-малко пресилени. Поподходящо бе те да бъдат направени от Турция като сюзеренна на княжеството, но тя не предприе никакви постъпки, което показва, че действията на руското правителство по такъв дребен въпрос като заем от 30 милиона зл. лева бяха още по-неподходящи. Те не само насърчиха българската опозиция да се бори против заема, най-вече народния представител Т. Китанчев, който влезе по тоя повод в резки пререкания със Стамболов, а по-късно тая неприязън на диктатора коства осъждането на Китанчева по процеса за убийството на Белчев.

В самата България известията, които има руското правителство не са никак благоприятни за него. Гирс съобщи на Ламсдорфа,** че по сведения, които добил от самия Цанков разногласията между Кобурга и Стамболова били измама. Привържениците на помирението с Русия падат духом... В страната е невъзможна никаква сериозна агитация, а особено докато няма посочен никакъв подходящ кандидат, който да замени Фердинанда. Гирс казал тогава на Цанкова, че в дадения момент Русия не може да посочи такъв кандидат и че българите трябва сами да се постараят да въведат ред в своята страна.

*Ламсдорф, Дневник, 12 декември 1889 г., стр. 241.

**Ламсдорф, Дневник, 24 ноември 1889 година.

Това значи сами да се справят със Стамболова и Фердинанда. В момента тая задача е неизпълнима. Очевидно руското Външно министерство желае да се освободи за момент от неприятния за него български въпрос. Все пак Гирс мислел да посочи за нов кандидат за българския престол като заместник на Фердинанда, който трябвало да бъде отстранен, пак Саксваймарския херцог, който да се ожени за една руска велика княгиня. Като немец той би бил по-приемлив за Европа. Но подобно предложение Русия трябваше да направи преди избора на Фердинанда, когато българите биха приели кандидатурата на Саксваймарския княз, щом това било желанието на Русия и като условие за едно помирение. Сега обаче, две години след като Фердинанд бе дошъл в България, подобна задача ставаше почти неразрешима. Още повече, че в същност Кобургът беше австрийски емисар в България и, както вече посочихме, виенското правителство по никой начин не би се съгласило един негов агент да бъде изгонен от България, където той имаше за мисия да служи на австро-немските интереси на Балканите.

Руската дипломация се обръщаше на всички страни да търси съюзници или съучастници по българския въпрос. След нейния неуспех пред австрийското правителство да забрани котирането на българския 30-милионен заем на Виенската и на Пещенската борса, тя се обръща ту към Турция, ту към Германия. Сега в услуга на русите е бившият турски комисар в България Габдан ефенди. В донесение на Нелидова от Цариград от 12/24 декември 1889 г. се говори за едно предложение, поскоро внушение от страна на Габдана да се организира обща акция на всички Сили. Да заставят Фердинанда и Стамболова да изпълнят тяхната воля, т. е. Кобургският принц да напусне България. Но Нелидов веднага песимистично добавя: „По моето мнение работата изглежда по тоя път още по-малко изпълнима." Срещу които думи Александър III написал „Да".

Нови постъпки на Русия в Цариград за отстраняването на Фердинанда

Нелидов, въпреки всички дотогавашни неуспехи, продължава да настоява пред Портата за по-голяма активност от нейна страна по българския въпрос. В едно свое донесение от началото на м. март 1890 г. той съобщава за нова своя беседа с Великия везир. При тоя разговор руският посланик констатирал, че везирът се отнесъл съчувствено към руското предложение по повод избирането на нов български княз, но същевременно турският сановник добавил, че той счита съвсем невъз-

можно да се дойде до отстраняването на Кобурга и до възстановяването на законния ред, без да се прибегне до услугите на Стамболова, който всъщност е господар на положението в България. Руското правителство, което е твърде амбицирано да изгони Фердинанда по настояване на императора, телеграфира на Нелидова, че то не намира никакви пречки Портата да прибегне до тая мярка, ако тя я смята за най-възможна.

Тия разменени сведения между руското и турското правителство стават непосредствено преди Татишчев да излезе със своите статии в руския печат по българския въпрос, след което той предприе и пътуването си до София и се срещна със Стамболова. Връзката между тия факти като че ли става по-безспорна. И вероятно, като погледнем въпроса от тая страна, руският публицист е бил искрен, като е казал на Стамболова, че той пътува и идва в София със знанието и съгласието на руското правителство, дори на императора. Като че ли и мисията на Татишчев бе в същото направление: да сондира почвата дали е възможно едно споразумение със Стамболова за сметка на Фердинанда. Видяхме вече, че Стамболов отказва пред Татишчев всяка подобна възможност. Помирението трябва да стане като се признае изборът на Фердинанда. Тогава Татишчев заговори за гаранциите, които България трябва да даде на Русия, за да стане помирението.

По същото време (м. март 1890 г.) Гирс казал на Ламсдорф, че при последния му доклад царят му съобщил под най-голям секрет, че генерал Черевин му докладвал за някакво постигнато съглашение между младия Карагеоргиевич, който служил в Гвардейския кавалерийски полк (в Русия) и Стамболов, който бил готов да съдействува за качването на Петра Карагеоргиевича на княжеския престол в България щом царят би се съгласил за подобно разрешаване на българския княжески въпрос. Последният заявил, че няма нищо против това.

Гирс и Ламсдорф не споделят тази възможност. Последният пише в своя „Дневник"*: „Възможно е това да е само опит да се играе политическа роля, към която близкостоящите до нашия господар генерали като Рихтер и Черевин често са се стремели, а може би и Стамболов е встъпил косвено в преговори с княз П. Карагеоргиевич, като с това е искал да ни компрометира в очите на Австрия и Турция, или пък за да засили своето влияние в страната по пътя на застрашаването ѝ от руските интриги. Предполагам, че преди да допусне каквато и да е промяна на днешния режим и да даде съгласие за свалянето на Кобурга, Стамболов, разбира се, ще иска да обезпечи за себе си, доколкото това е въз-

* Ламсдорф. Дневник, 8 март същата 1890 г.

можно, повече във формата на безопасност и гаранция от страна на новия княз, но силно се съмнявам, че той е мислил именно за Карагеоргиевича. Следователно тук би трябвало да се прояви най-голяма осторожност и да се държим съвсем настрана или да се възпротивим на тая кандидатура..."

Съжденията на Ламсдорф са общо взето прави. Впрочем Стамболов не е мислил никога за подобна кандидатура, дори и през време на безкняжието. Целият въпрос изглежда е монтаж от руските генерали, които имат амбиции да играят някаква политическо роля, за каквато нямат никакви данни, както това допуска и сам Ламсдорф.

Всичко това става точно по времето, когато пада Бисмарк. Оставката на т. н. Железен канцлер на Германия се посреща с радост и надежди в София и със значителна тревога и страх в Петербург. В София се изказва уверението, че император Вилхелм II и новият канцлер Каприви ще се откажат от политиката, която водеше Бисмарк към Русия, политика, както казваха новите управници в Берлин, водеща до послушност, дори до унижение. Отзив на това става и официозът „Свобода", който в няколко броя наред печата статии и съобщения в тоя смисъл. Правителствените среди в София изказват уверението, че щом Германия промени своето становище по българския въпрос и го приближи до гледището на другите три Сили: Австрия, Англия и Италия, Русия ще се почувства съвсем изолирана, Портата ще престане да се плаши от заканите на руската дипломация и няма повече да безпокои софийските управници. Ще се дойде до едно фактическо, а по-късно може би и до юридическо признаване на Фердинанда, признаци за каквото имаше вече от страна на ония държави, които бяха дали инструкции на своите агенти да не отбягват всякакъв контакт с българския княз. Но Германия при Бисмарка не бе в това число. Почти единствена тя отказа да открие свое дипломатическо агентство в София, а откри само генерално консулство, за да подчертае зависимото от Портата положение на Българското княжество. Наистина това тя направи не с оглед на избора на Фердинанда, а по-рано, при Батенберга, при установяване връзки с току-що създаденото княжество, но у нас се чувстваше винаги това като желание България, ако не да бъде унижена, то сигурно да бъде пренебрегната от Берлин.

Една част от тия предположения се сбъднаха, други — не. Германо-руските отношения действително охладняха, макар че те не бяха вече така близки и сърдечни още след Берлинския конгрес, както бяха преди него, по-точно до 1875 г., когато в Берлин подозряха, че при един нов френско-германски конфликт Русия не ще остане неутрална, както бе през войната от 1870-1871 г. и може да се намеси против Германия, в

името на застрашеното европейско равновесие. Но по българския въпрос и при новия канцлер граф Каприви германското правителство не промени своето поведение, даже и когато руско-германският договор за презастраховка загуби своето значение. Германският генерален консул в София Вангенхайм продължи да представлява и защитава руските интереси пред българското правителство. По-специално и при канцлерството на Каприви Германия не промени своето становище по въпроса за признаването на Фердинанда. Според инструкциите, които имаше, Вангенхайм се срещаше с българския министър на външните работи, но никога с Двореца или дори като частно лице не поддържаше връзки с него.

Ако все пак българският въпрос загуби своята острота, която имаше при Регентството и в първите години на Фердинанда, това се дължеше не на промяна на германската политика, а общата промяна в отношенията между Силите. На всички бе дотегнало това напрегнато положение на Балканите и никоя Сила, с изключение на Русия не желаеше никакви нови промени там, защото всяко ново разбутване можеше да доведе до нови усложнения и опасност от война, а такава никой не желаеше. Всички други Сили желаеха запазването на мира и статуквото.

Падането на Бисмарка и Русия

Колкото се отнася до впечатлението, което бе направила оставката на Бисмарка в Петербург, по дипломатическите документи и изложения от онова време се вижда, че тя е предизвикала там изненада, възбуждение и недоволство. Може би затова е допринесъл и самият Бисмарк, който в момента на своята разправия с император Вилхелм II повикал руския посланик в Берлин Павел Шувалов, комуто съобщил, че неговата оставка се дължи главно на разногласия с кайзера по външната политика, специално по въпроса за германо-руските отношения. „Вярвате ли, казал на руския посланик излизащият в оставка канцлер, че императорът ме упреква между другото и за това, че моята политика по отношение на Русия е била сляпа, че аз съм го държал в неведение за сериозните Ваши военни мерки през последните години и техния заплашителен за Германия характер."

„Императорът казал, продължава своето донесение Шувалов по думите на Бисмарка, че последният със своята политика е допуснал истински „Aufmarsch" (настъпление) на Русия против Германия."

По-нататък Бисмарк продължава да излага на посланика своето гле-

дище по отношения на Русия и целите, които е преследвал при сключването на Тройния съюз.

„Наистина, казва той, аз се отклоних от моята дотогавашна линия на поведение, когато в 1879 г. Горчаков зае заплашителна спрямо Германия позиция, което се потвърждаваше от цяла редица писма и съобщения, които тогава получавах от разни източници. При тия условия наистина, аз пристъпих до сключването на договора с Австрия, а покъсно и с Италия. Но какво гарантираха тия договори на казаните две държави? Тяхното запазване, тяхното съществуване и нищо повече. По същество те бяха чисто отбранителни. Аз не си правя никакви илюзии по тия договори, при които цялата тежест на съюза лежи върху Германия, тъй като само тя беше достатъчно силна да посрещне всякакви възможни изненади. Италия, — Вие сами знаете какво става там. Съществуващият ред може всеки ден да бъде съборен от една революция. Австрия, съединена с Русия и с Германия — ето комбинацията, в полза на която, както и Вие знаете, аз винаги съм работил. Съюз на трите монархии, които да образуват преграда против надигащите се сили на социализма и революцията, които от всички страни заплашват Европа... От какво мога да се боя аз от страна на Русия? Какво ни интересува нас дейността на русите в Близкия изток? Ние признаваме вашите права в България и дори ако вие отидете до Цариград, това също не ни засяга. Това са принципите и идеите, от които досега съм се ръководил и които са били винаги в основата на моята политика за приятелско споразумение с Русия."

Настроението в Петербург, предизвикано от неочакваното оттегляне на Бисмарка не се променя и от изричното заявление на Вилхелм II пред руския посланик, че това се е наложило поради разклатеното здраве на канцлера и че промяната в нищо не ще се отрази на германо-руските отношения. На това в Петроград малко вярват.

Но германо-руските отношения отново се влошават два месеца покъсно, когато Вилхелм II и неговият нов канцлер генерал Каприви отказват да възобновят сключения между Германия и Русия таен договор от 6/18 юни 1887 г., наречен договор за презастраховка, в който имаше изрично задължение от страна на германското правителство да съдейства на Русия, за да не се позволи връщането на княз Батенберга на българския престол и се признава законността на руското влияние в България. В Петербург не могат да си обяснят това странно противоречие между думите и делата на германския император: през м. март, след оттеглянето на Бисмарка, той бе заявил на посланика Шувалов, че тая промяна на канцлера няма да окаже никакво влияние върху германо-руските отношения, а сега изведнъж унищожава германо-руския договор от

1887 г., който бе всъщност основата на европейската руска политика. Без него Русия се изправяше пред твърде мъчната задача: или да остане изолирана, или да търси нов съюз, респективно с Франция, към чиито републикански и демократически институции суровият и строг монархист, идеологът на самодържавието Александър III чувстваше почти органическа омраза.

Според изказването на Ламсдорфа* в средите около императора или руското Външното министерство намират, че мотивите на германците за отказа да продължат съюзния договор са така слабо убедителни и даваните обяснения така неудовлетворителни, че произвеждат крайно неприятно впечатление. Главният мотив за това, изнесен от Каприви пред Шувалов бил, че германците не желаят да се мисли, че чрез тоя съюз правят заговор с Русия против Европа. На което Шувалов твърде сполучливо отговорил: „Но като сключите съюзи с другите държави,** не се ли боите, че правите заговор против Русия?"

Последиците от тая нова германска политика бяха охлаждане на германо-руските отношения, докато отношенията между Виена и Берлин стават все по интимни, както и Тройният съюз става по-солиден. Не помогна да се подобрят отношенията между Германия и Русия и срещата на Вилхелма II с Александра III в Нарва през лятото на 1890 г.

Без съмнение това охлаждане между двете мощни империи се посрещна с особено доволство в София. „Свобода" още в броя си от 10 март 1890 г., непосредствено след оставката на Бисмарк самодоволно пише: „Император Вилхелм II не желае опекунството на Бисмарка, а иска сам да управлява... Сигурно германската политика към Русия ще се промени. Бисмарк бе единственият германски политик, който държеше за Русия. Сега той си отиде. Сигурно отношенията между Русия и Германия ще станат по-натегнати. Руските вестници изразяват нескрито своето недоволство от Вилхелма II."

Но надеждите на официоза не се оправдаха поне така, както той ги очакваше. Фердинанд не получи признаване, на каквото се надяваха в София. При опозицията на руското правителство никоя сила не се реши да даде пълно признаване на неговия избор, дори когато за известно време Русия остана изолирана. Тая опозиция се засили след посещението на Татишчев в София, понеже от него не се получиха никакви резултати или поне изгледи за едно възможно нормализиране на руско-българските отношения. Все пак забеляза се едно постепенно общо отслабване на напрежението по българския въпрос. Западните кабинети все

* Ламсдорф. Дневник, 23 май 1890 г., стр 313.

** Съюзът с Австрия от 1879 г. и Тройният съюз от 1882 г.

по-малко се занимават с него, доволни, че правителството на Стамболова успя да запази реда в страната и с това не даде никакъв повод за намеса отвън, което би предизвикало неминуеми усложнения, от които всички Сили се бояха тъй много.

Руско-българските отношения по въпроса за руските емигранти в България

В Петербург обаче не престават да се занимават с България. Там сега обвиняват правителството на Стамболова, че е отворило широко вратата на Княжеството за руските имигранти анархисти, които готвят комплоти против руските управници начело с царя. Тия имигранти, наричани от руските официални лица „престъпници" били, според руски източници, пропагандисти на терора, получавали заплати и възнаграждения от българското правителство. Един такъв руски имигрант бил назначен за учител по химия и като такъв работел с часове в химическия кабинет без всякакъв контрол с материали, които му се доставят от правителството. Според едно съобщение на руското Външно министерство, правителството на Стамболова само поощрявало тая тяхна дейност, недопустима даже в Швейцария и Франция. Запитан по тоя въпрос, Стамболов бил отговорил, че смъртта на Александра III би могла да бъде само желателна за България, защото той се явява единствена причина за ненормалното положение в нея. След това иронично бил добавил, че широкото гостоприемство, което Русия дава на българските емигранти задължава Княжеството от благодарност да отвори широко своите врати пък за руските имигранти.* Твърдения, които не могат да се потвърдят.

Към края на 1890 г. руското правителство е отправило до българското правителство чрез германското консулство в София, което защитава руските интереси у нас поради скъсването на дипломатическите отношения с Русия, специална нота по горния въпрос, дипломатически подкрепена от Германия и Австрия, които също водят борба против анархизма.

Официозът в. „Свобода" в броя си от 17 януари 1891 г. пише уводна статия, в която между другото казва: „Всички руски емигранти у нас са напълно коректни. Нека Русия предостави сигурни доказателства за тяхната вина (че били вършели терористични действия или подготвяли такива), тогава те ще бъдат съдени от българските съдилища и ако бъдат

*Ламсдорф. Дневник, 8 декември 1890 г., стр. 303

осъдени, ще бъдат предадени на руското правителство съгласно капитулациите. Но ако такива доказателства не бъдат представени, то българското правителство не ще преследва тия бежанци." По-нататък статията изтъква, че представената листа от руската тайна полиция с имената на руските имигранти у нас е невярна, защото „на държавна служба се намира единствено професор Драгоманов, известен учен мъж, престъплението на когото в Русия се състояло в това, че бил написал няколко книжки на малоруски (украински) език."

И статията на „Свобода", написана с езика на Д. Петков, завършва: „Русия пак иска да мъти водата и да обвинява българското правителство, а Русия у нас се обяви против Съединението, направи съзаклятие против Батенберга, прави бунтове... Русия не гони българското правителство или княза, които за нея са всъщност безразлични, а тя е неприятелка на българската държавна независимост и на българската национална политика. Оттук противоположните интереси между Русия и България. Татишчев поиска Бургас и подчинение на българската армия. Русия иска нашето поробване..."

В същия дух друга статия на „Свобода" от 18 януари 1891 г. пише между другото: „Руската нота... обидни думи без факти и документи, поменуват се личности без конкретни деяния и без доказателства, от които да се види, че те са нихилисти."

Подадената руска нота се подема и от западния печат. Германският вестник „Берлинер тагеблат" се учудва, че „Германия и Австрия са могли да подкрепят едно обвинение против българското правителство, което собствено се отнася срещу Русия, за която от години се знае, че прави интриги и компрометира мира на Балканите. Какво ще предприемат Германия и Австрия, ако българското правителство им предложи да направят заявление в Петербург относно българските съзаклятници, които в Русия се държат на служба и награждават богато."

Виенският „Фремденблат" също пише: „Трябва да се има пълно доверие към високото качество на българското правителство. Да не се отдава никакво значение на руската нота. България няма никога да служи на чужди политически цели и ще действува както ѝ диктуват собствените интереси и както ѝ диктува собственото правно съзнание и юридически възгледи. Българското правителство е гаранция за сигурността и порядъка в Европа..."

Същото становище взима и друг виенски вестник, твърде меродавен на своето време — „Нойе фрайе пресе". Той казва: „Всъщност с нотата си руското правителство за първи път от много години се обръща към българското правителство и му дава доверие; заедно с него търси да вземе общи мерки за сигурност..."

Английският вестник „Таймс“ също критикува руската нота. Едно високопоставено българско лице заявило пред неговия кореспондент: „Чудно е това руско искане. Русия осъжда България, че защитава политически престъпници, а Бендерев, Груев, Цанков са на руска служба...“

В руската преса също се срещат неодобрения за подадената нота. В. „Санктпетербургские ведомости“ смята, че грешката на руското правителство е: 1. В България нотата може да бъде изтълкувана като стъпка за сближение; 2. Правят се представяния и искания пред едно непризнато правителство.

В своята вербална нота, отговор на руската нота, българският министър на външните работи поддържа*: „Драгоманов, професор по история в Киевския университет, уволнен от министър Толстой**, защото критикувал неговата училищна политика в Украйна. Напуска Русия и заминава за чужбина, откъдето идва в България. У нас се е предал на изучаване историята и филологията и не принадлежи на никакви тайни дружества и не си е навлякъл друг укор, освен укора да е украински сепаратист...“

„Баламезов от Бесарабия е от български произход, добил българско гражданство. Бил е учител в Русия, после изпратен в Сибир. Откакто е в България, никакво подозрение в нихилизъм...“

Също и за другите лица, набелязани в руската нота, някои от които отдавна напуснали България, други, които никога не са били в нея. Най-после в нотата се прави следната бележка към руската дипломация: „Вместо да се отнася до Великите сили за колективна постъпка и да го прави международен въпрос, желателно би било руското правителство да се отнесе направо до княжеското правителство.“

Но министърът на външните работи Греков не се задоволява само с това, а припомня: „Свалянето на Батенберга, метежите в Русе и Силистра, нахлуването на четата на Набокова, комплота на Паница-Колобков. В Русия се приемат български емигранти, които правят комплоти, докато в България се намират само мирни руски емигранти...“

В същия дух е статията във в. „Свобода“ от 13.II.1891 г. В нея между другото четем: „Татишчев през миналата година удиви света с плана си да разреши българския въпрос чрез частично споразумение между Русия и България. Сам разбра и призна огромната грешка на руската дипломация, която скъса с България. България не падна в анархия, а заякна и стана елемент на общоевропейски интерес и равновесие. Не успяха

---

* В. „Свобода“ от 10.II.1891 година.

** Руски министър на просвещението, убеден реакционер, гонител на всяка руска свободна мисъл и на руската напредничава интелигенция.

бунтовете — това бе нейна друга грешка. Сега Татишчев разказва за сключването на тайния австро-германски съюз от 1879 година. Тогава още той научил за него и в Баден-Баден съобщил това на Горчакова. Горчаков обаче посрещнал това съобщение съвсем спокойно и хладнокръвно. Той вярвал твърде много на германския император Вилхелм I. Вилхелм I е крайно любезен с Александър II, а в това време Бисмарк сключва съюз с Австрия, чието острие е насочено срещу Русия. Тогава Бисмарк бил казал във Виена, че Германия има нужда от един съюзник. Тя трябва да избира: или Русия, или Австрия. И германският канцлер предпочете Австрия против Русия. Явно Германия ще защитава Австрия против Русия.

Очевидно с тая статия се цели да се изтъкне голямото значение на австро-германския съюз, на който се стреми да се опре Фердинанд и правителството на Стамболова в европейската политика. Това естествено се разбира твърде добре в Петербург и там то дразни официалните среди, особено тия около царя, около славянофилите и общественото мнение. И все повече там започват да говорят „о том злосчастном Санстефанском договоре“.*

И Ламсдорф на същото място бележи:

„И ако ние вместо това да сантименталничим на почвата на шовинизма и да разиграваме в угода на някакви славянофилски утопии ролята на безкористни дейци, действахме в сферата на истинските руски интереси, ние трябваше добре да размислим преди започването на войната от 1877 г. Би следвало, когато като създадохме България, да поделим Румъния между Австрия и нас. Тогава подобно съглашение с виенския кабинет при поддръжката на Германия бе възможно. Бог знае дали някой друг път ще се удаде подобна възможност. Санстефанският договор отдаде Добруджа на Румъния и ни отдели от освободената с наша кръв България, а това бе истинско предателство към Русия... Наистина би било голямо късогледство и простодушие до глупост да смяташ, че можеш да основеш своята власт и своето влияние единствено на връзките на благодарността.

И то каква благодарност! Опитайте се да убедите когото и да е в това, че Русия е водила тая разорителна война, която ѝ струва живота на 100 000 нейни синове, само за да освободи тия нещастни братушки, които 10 години след това ѝ показаха какви са. Очевидно Русия се стремеше, до колкото е възможно, да засили своето влияние на Балканския полуостров, но както това винаги става с всяка не напълно законна и добросъвестна постъпка, то трябваше по фатален начин да ни заведе до

* Ламсдорф. Дневник, 8 декември 1890 г., стр. 303

една безизходица. Казваше се, че ние лъжем Австрия, но при това ние не бяхме обезпечили за себе си никаква поддръжка, дори не бяхме подготвили достатъчно средства. Колкото се отнася до народите, които населяват полуострова, ние оскърбихме гърците и сърбите като държахме само страната на българите, а след това отблъснахме от себе си последните като им дадохме добре да разберат, че ние не ги освободихме за техните черни очи, а да ги използваме за нашите интереси. И чакайте след това тяхната благодарност и разчитайте на нея като на главен, едва ли не единствен начин да им оказвате влияние."

И това са разсъждения, които се правят от най-близкото и най-довереното лице на министъра на външните работи на Велика Русия! Без съмнение тия мисли се изказват в най-интимните среди на руското Външно министерство. Изказва ги Ламсдорф, който десет години по-късно сам пое ръководството на руската външна политика като титуляр на Външното министерство. Тая политика той води в един от най-сериозните моменти в последните години на руския царизъм: Руско-японската война и най-изостреното положение на Балканите по време и след Илинденското въстание през 1903 г.

В тоя случай разсъжденията му според нас не са прави. Не така лесно Европа би допуснала раздялата на Румъния през 1878 г., както това пледира Ламсдорф. Не така лесно би се съгласила на такава подялба и Австрия, особено маджарите, които не желаеха да се увеличава числото на немаджарския елемент (славянски и румънски) в тяхната половина на двойната монархия, защото в Будапеща желаеха да бъдат пълни господари в своята част и да споделят властта там с други народности. Във Виена в никой случай не биха се съгласили като се подели Румъния да направят чрез България Русия господарка на полуострова.

Ламсдорф издава и отрицателното отнасяне на средите около руското Министерство на външните работи към Освободителната война, към Санстефанския договор и създадената от него голяма България. И не само там, а и в много други руски среди са се отнасяли критично и отрицателно към политиката на Александра II по войната от 1877-1878 г. Има данни да се поддържа, че в това число е бил и тогавашният руски престолонаследник, по-късно цар Александър III.

Руският генерал Анучин, участник в Освободителната война, разказва в своите спомени (Берлинский конгресс), че на коронния съвет, който се състоял в румънския град Плоещ под председателството на Александра II през м. май 1877 г., се разисквал въпросът, дали да се започне Освободителната война, или да се приеме едно предложение, което английското правителство се надявало да наложи на Турция, именно да се създаде автономна българска област, или дори едно автономно

българско княжество само от земите между Дунава и Балкана, в какъвто случай Русия да се откаже да воюва с Турция. Мнозина от участниците в съвета, главно помощник-министърът на външните работи барон Жомини настоявал да се приеме това предложение. По някои сведения на това мнение бил и престолонаследникът Александър Александрович, бъдещият цар Александър III. Граф Игнатиев и някои други от участниците се изказали обаче против приемането на английското предложение, защото то оставяше на Турция Тракия и Македония, които влизаха в границите, начертани от Цариградската конференция от 1876-1877 г., за двете автономни български области. Царят усвоил последното становище и войната била започната.

Г. Иванов, бивш окръжен управител на Свищов разказваше (чувал съм го лично), че нему в Свищов финландецът Йохан Динерс, който бил прислужник на Александра II разказвал, че във време на войната в Горна Студена престолонаследникът заявил на граф Игнатиев: „Вие с баща ми ще отговаряте пред Бога за многото невинно пролята кръв... Кого сме дошли да освобождаваме: българите от турците или турците от българите? Где у нашия мужик такива села, ниви, добитък и чисти и големи къщи..."

Това отбелязва П. Пешев в своите спомени (стр. 366).

След дипломатическия неуспех на Русия на Берлинския конгрес това схващане, че Освободителната война е била грешка за руската дипломация се засилва още повече. А когато отношенията между Русия и България се прекъсват, естествено това схващане преобладава и в Русия. Дори през 1896 г., по време на арменските кланета, когато се повдига въпросът за създаване на една автономна Армения в Кавказ, мнозина руси се противопоставят със заявлението: не ни трябва да създаваме втора България.

Княз Мешчерски, който в своя в. „Гражданин" постепенно критикуваше поведението на руската дипломация и не винаги обективно сочеше нейните грешки и несполуки, обвиняваше руските дипломати, че не могли да разберат хитростите на Германия и са се повлекли подире ѝ. Руско-турската война през 1877-1878 г. била „немецкое изобретение славянского вопроса"; „Бисмарк нарочно, казва Мешчерски, вмъкна Русия в тая каша с цел да я отслаби вътрешно и да я разори финансово; от Берлин нарочно бутаха Русия да воюва заради България и нарочно я тикаха на Балканския полуостров, за да развалят „Славянското дело".*

В твърденията на в. „Гражданин" все пак има нещо твърде вярно: Германия имаше интерес да заплете Русия в един конфликт на Изток, а след това да я изостави на Берлинския конгрес като се скри зад неотс-

* В. „Свобода", 1.IV.1889 г.

тъпчивостта на Англия и Австро-Унгария. Ако Бисмарк желаеше, можеше, както сме казвали на друго място, да направи нещо от своя страна за да излезе руската дипломация с повече чест от конгреса. А в същност последният се ограничи в своите решения само в рамките, начертани в споразумението между Англия и Русия от 30 май 1878 г., но то засягаше Проливите и Егейското крайбрежие, не и долината на Вардара — Македония. Но там Бисмарк взе решение изцяло на страната на Австрия, която аспирираше за Солун и не направи нищо да се даде по-голямо удовлетворение на Русия, респективно на българския народ чрез една автономна Македония.

Към казаното нека да добавим и онова, което руският посланик в Цариград Зиновиев е казал в средата на 1903 г., малко преди Илинденското въстание на управляващия германското посолство в Цариград барон Вангенхайм: „Ние (т. е. русите) днес можем да бъдем благодарни на Германия, че по време на Берлинския конгрес не бяха запазени разпоредбите на Санстефанския договор, защото след това ние разбрахме, че българите не желаят да слушат Русия, но искаха да бъдат независим народ с определени стремежи и за сметка на другите да образуват голяма държава. Но една Велика България никак не схожда с руските интереси. Тя би си присвоила хегемонията над други балкански държави, би обърнала Солун във военноморско пристанище и би се споразумяла с Англия. По-далечните цели на великобългарската политика биха били завладяването на Цариград. Понеже по вътрешни и външни причини България не можа да бъде присъединена към Русия, то затова трябва своевременно да се попречи на една българска експанзивна политика. Македония в никой случай не може да бъде българска, нито да бъде присъединена към някоя друга Сила (разбирай Австрия). Също не може засега да става дума за автономия, защото това би предизвикало гражданска война, ето защо има само едно разрешение на Македонския въпрос: там да се запази турската власт.“* Това се прие и в Мюрцщег.

Като приемете, че управляващият германското посолство предава точно мислите, изказани пред него от Зиновиев, имаме да направим още тук следната бележка: тия мисли изразяват становището на руската дипломация при управлението на Александра III, когато Външното министерство се ръководеше от Гирс, комуто Зиновиев бе един от главните помощници като началник на Азиатския департамент. Това бе външната руска политика до Руско-японската война, заварена от граф Ламсдорф. Но както ще видим това становище бе изоставено от Изволски през

* Gr. Politik, XVIII, стр. 310-311. Донесение на Вангенхайм до германското Външно министерство, м. юни 1903 г.

1910 г., когато се уговаряше руско-българският съюз, според чийто договор Русия се съгласяваше да възстанови Санстефанска България със Солун и Одрин. Но в случая може да се предположи: през 1910 г. във времето на Изволски-Сазонов, когато руската външна експанзия се насочи пак към Близкия изток, преобладаващото мнение в руските ръководни среди бе, че борбата на Русия за завладяване на Проливите и Цариград трудно би се удала, ако не бъде подпомогната от българските въоръжени сили. България бе до Одрин и над Проливите, и над Цариград и едно нейно съвместно действие с руските сили би улеснило руската задача. Трябваше следователно да се спечели на всяка цена България като съюзница и затова ѝ се правеха от руска страна съблазнителни предложения за възстановяване на Санстефанска България с цяла Македония, със Солун, а евентуално и с Одрин. На всеки случай това бе едно отклонение от отрицателното становище, което господстваше в Русия във времето на Александра III към целите на Освободителната война от 1877-1878 г. и към крайния неин резултат, създаването на Санстефанска България. На друго място отбелязваме мнението на белгийския генерал Бриалмонд, изказано пред турците, че най-добрата защита на Проливите е един турско-български съюз.

Но това настроение в Русия против Санстефанска България се засилва още повече след изостряне то на руско-българските отношения подир Съединението и детронацията на Батенберга. Изостряне то на отношенията достигна своя връх във време на управлението на Регентството и през цялото 7-годишно управление на Стамболова след идването на Фердинанда в България.

Върху причините на тия тъй неприятни, а в някои случаи и тъй опасни и за двете страни болезнени отношения, ние се вече спряхме на няколко пъти. Ако искаме да резюмираме още веднъж тия причини, трябва да подчертаем, че отговорност за това има и в двете страни, но обективно погледнато, по-голямата отговорност остава главно за сметка на руската дипломация. Ако тя би действала по-внимателно, по-тактично и донякъде по-снизходително за България, не би се дошло до това съвсем ненормално отношение, до каквото тъй рядко идват държавите във време на мир. Грешката на руската политика бе дето отрече Съединението, гдето нервно започна да гони Батенберга, когото не можеше да търпи, но и след като той напусна България, тя не промени своето отношение към нашата страна и отказа да допусне кандидатурата на Владимира Датски за български княз, чийто избор, ако би бил приет от Александър III можеше да послужи за основа на едно помирение, както и гдето и след това руското правителство не посочи един по-подходящ канидадат за българския престол освен Мингрелийския княз, когото в

България не желаеха да приемат. Главно това се дължеше на личната политика на Александър III.

След това вече взаимните атаки между двете страни се засилиха до невъзможност. Не се държеше никаква сметка за последиците от тая засилена враждебност. Със своето твърдо държане Русия не позволи на другите Сили да признаят Фердинанда, докато тя не даде своето съгласие през 1895 г. след падането на Стамболова и след неговото убийство. Но от факта, че Фердинанд остана непризнат повече от 8 години, Русия не спечели нищо и бе принудена в края на краищата да го признае при условия, каквито Александър III отричаше: призна законността на неговия избор от Великото народно събрание през 1887 г. и препоръча пълна ненамеса във вътрешните работи на България. Ако Александър III беше възприел същото становище още от началото на избора на Фердинанда, или дори след абдикацията на Батенберга, не би се дошло до скъсване на руско-българските отношения и до тази тежка борба, която не донесе полза ни на едната, ни на другата страна. Обстоятелство, както видяхме, което добре се е съзнавало в средите около Гирса, но той е бил слаб да направи каквото и да е против волята на Александър III.

Вината от българска страна пада главно върху княз Александър Батенберг. Цялата негова политическа дейност е верига от противоречия, непоследователности и парадокси. Това се отдава главно на неговото лекомислие и изменчивост в неговия характер. Идва в България с предвзети мисли и превратни предубеждения, които го тласкат от първия ден по един авантюристичен и опасен път, който не му вещае никакъв добър край. Най-напред той влезе в конфликт с българското обществено мнение, представлявано от Либералната партия и първите нейни хора. На два пъти, за да засили своята борба срещу либералите, той прибягна до услугите на русите като използва престижа на техните офицери и името на руския цар: във време на генерал Ернрот за превратa от 27 април 1891 г. и във време на генерал Соболев, за да засили режима на пълномощията. Но когато му дотегна руското опекунство, той се раздели брутално с русите и изкопа първата яма между царя и себе си, между Русия и България. При подготовката на Съединението води по отношение на Русия твърде двулична политика; от една страна обявява на Гирса и Кояндера, че въпросът за Съединението не е узрял и то няма да стане, а от друга — дава съгласие и дори настоява пред подполковник Николаев да го направи. Оттук вече започна големият разрив с царя и Русия, който завърши се детронацията на княза.

Подозренията против него от руска страна вървяха едно след друго. Направо подозираха, че отива с руските неприятели — австрийците. Това подозрение изглежда е пресилено. Като немец безсъмнено той не може-

ше да не симпатизира на немската култура и да се не радва на немските успехи. Но да отиде дотам, че да започне да служи на руските противници против Русия — това не би могло да се поддържа. На подобна политика, дори ако Батенберг би желал да я следва, пречеха две сериозни обстоятелства: положението, което заемаше Русия в България чрез своя военен министър и чрез руските офицери, които командваха българската войска и настроението на българите, които в нея епоха бяха тъй много предани на русите. Политиката на Александър III компрометира и двете тия положения.

И в началото на 1891 г. отношенията с Русия остават непроменени. Затова от руска страна обвиняват българите, респективно правителството на Стамболова; обратно от българска страна вината се търси в поведението на руската дипломация, която остава непримирима към българското правителство и към българския княз. На 18.I.1891 г. „Свобода" пише* : „Казвали сме много пъти, че нито българският народ, нито неговите водители никога не са питаели някои неприятни чувства спрямо Русия, а напротив, с най-голяма скръб са гледали на появилите се раздори, предизвикани от грубите атентати на руското правителство против наши жизнени блага. Но щом Русия един път дойде до съзнанието, както меланхолично замечава и Каулбарс в писмата си, че „българите все пак себе си обичат повече от Русия", щом тя се убеди, че възстановяването на каквито и да било нейни привилегии у нас от „генералската епоха" са вече немислими — това ще бъде една първа крачка за сближение. След което ще дойде признаването на княза и на народа ни. Ние все се надяваме, че тоя велик за нас ден може да настъпи, защото в политиката думата „никога" на съществува..."

Инак в София си остават все подозрителни към всяко изказване и действие на руските дипломати. Органът на Екзархията в. „Новини", който излиза в Цариград, съобщава, че руският посланик в този град, Нелидов, посетил екзарха, без да прави каквито и да са алюзии за причините на това посещение или за темата на техния разговор. Но подозрителният и вечно мнителен софийски официоз „Свобода" веднага възклицава по тоя повод: „Пак подмятания, пак обещания и заплашвания".** Колкото екзарх Йосиф да се опитваше да държи коректно поведение към софийските управници, и през 1889 г. не взе решително становище против тях по разгонването на синодалните архиереи, кръговете около Стамболова не пропускат случай да се обявят против всяко негово по-самостоятелно

* По повод писмата на Татишчев от София по българския въпрос, печатани във в. „Новое время".

** В. „Свобода" от 22 януари 1891 г.

държане. Следят всяка негова стъпка, всяко негово действие. Особено връзките му със среди, близки до руското посолство, или със самия посланик. Вечното подозрение и обвинение против екзарха е в русофилство. По-рано го обвиняваха, че прибирал в Екзархията българи-емигранти, избягали от България поради режима на Стамболова, но през 1891 г. почти всички емигранти бяха напуснали Цариград: едни бяха се завърнали в отечеството, други бяха заминали за Русия. Това не пречеше на в. „Свобода" да напомня за тези връзки на екзарх Йосифа и пак с обвинение в русофилство.

Също така „Свобода" (12 февруари 1891 г.) остро реагира против обвиненията на руския печат, че България водела австрофилска и русофобска политика. Вестникът пише: „...Не Австрия се стреми да завладее балканските народи... Напротив, истина е, че през 1886 и 1887 година България избегна руския хомот само благодарение поддръжката на Австрия. Австрия помогна и за разрешаването на българския въпрос в Македония, и то против волята на Нелидова. Австрийските агенти в Македония защитаваха българските училища."

Разбира се, австрийската дипломация преследваше своите практически цели на Балканите и в Македония. Нейната цел бе да раздухва руско-българската вражда. Понеже руската дипломация, поради обтегнатите руско-български отношения бе наклонна да поддържа стремежите на сърби и гърци там, Австрия, по пътя на своя вечен антагонизъм против Русия поддържа, или си дава вид, че поддържа българите в Македония. Но австрийската цел бе вече ясно определена — да раздухва племенните борби там и сред възможните размирици на всяка цена да настани своето влияние в тая, смятана тогава изобщо за българска област.

Но колкото времето минава и положението някак си уляга и в Русия, дори в някои славянофилски среди си пробива път убеждението, че в разприте с България се е отишло твърде далеч и ако е възможно да се направи някакъв завой. Интересното е, че сигнал за това дава органът на славянското благотворително дружество „Славянски известия". В една статия, поместена в началото на м. февруари 1891 г. в него, между другото се казва: „Не трябва да крием в Русия настоящето положение на работите в България. Фактите трябва да се осветляват така, както са в действителност. Всички тия комплоти и бунтове няма да докарат до нищо добро за България, освен окончателно да деморализират народа и армията и да разорят страната икономически." По-нататък славянофилският орган хвали княза, че не само не преследва православието, както се е вярвало отначало, че ще върши това, а напротив го е покровителствал; кани руската дипломация да гледа на княза с по-меко око, за да може с него да възстанови загубеното за Русия в България. По-нататък

„Славянски известия“ пише: „Фердинанд иска да бъде княз на България. За това той рискува главата си... А ако един хубав ден този същият Фердинанд помисли да изгони от властта всички тези негодяи, които скараха България с Русия и се обърне за съдействие към Русия, то тогава как би се погледнало на него в България и Русия? А Фердинанд е толкова немец, колкото и френец. Отгде да знае, че френският му произход, с който той така открито се гордее, не му внушава по-големи симпатии към славянството, отколкото към тевтоните?“

В. „Свобода“ е твърде озадачен от съдържанието на тая статия и като я коментира в броя си от 13 февруари 1891 г., от една страна, казва: „Ако това се съзнаваше в Русия преди 4 години работите не щяха да дойдат дотам, че българите да гледат на север като на източник на всякакви пакости за отечеството им. Временните недоразумения можеха да се забравят и изгладят, а не както сега братска кръв да стои пролята между руси и българи“, а от друга страна, енергично възразява: „... значи всичката вина лежи в Стамболова и съмишлиниците му като причина за скарването с Русия. А целият свят знае, че руската дипломация преди Стамболов да управлява развали руско-българските отношения — обяви се против Съединението и против княз Александър. Но ако това е причината за продължаващите се влошени отношения, днешният премиерминистър няма да стои и два часа на поста си. Той никога не е аспирирал за тоя пост, а само извънредните обстоятелства, при които се намираше отечеството, го извикаха начело на управлението...“

И заключението на „Свобода“ е, че в статията на „Славянски известия“ се чете неискреност и коварство, хитра и лукава дипломатическа игра, повтаряна често и при предишния княз. Политика на „разделяй и владей“. И софийският официоз вижда едно ясно желание у руската политика: при невъзможността да свали и изгони своевременно и Фердинанда, и Стамболова, изменя своето становище: стреми се да запази единия, като пожертва другия.

При истинските или въображаеми мисии на княз Долгоруков и Татишчев тенденцията е да се махне Фердинанд и да се постигне разбирателство със Стамболова. При статията в „Славянски известия“ тенденцията е обратна: Да се щади Фердинанд и да се пожертват Стамболов и неговата партия. Тая тенденция бе по-реалистична, защото щом Стамболов останеше в управлението, той трудно би могъл да измени курса на своята политика, макар и при друг княз; обратно, ако той би бил принуден да напусне властта, Фердинанд би се заобиколил с хора, разположени да следват една по-благоприятна за Русия линия в българската политика, както това действително стана три години по-късно, през 1894 г. Но през 1891 г. бе все още рано за такава промяна, както бе още

по-трудно това да станеше през декември 1888 година. След оставките на Стоилов и Начович от кабинета на Стамболова, оставки, които на своето време са били свързани с възможността да настъпи някаква политическа промяна в ръководството на българската политика. През 1891 г. Стамболов бе още силен, опозицията — разнебитена, а главно Фердинанд не бе стъпил добре на краката си, за да може да се раздели със своя всемогъщ в момента първи министър и с неговата партия.

Промяна в руската политика към България

Но по това време постепенно се забеляза една промяна в становището на руската дипломация: както вече казахме, все по-малко се говори за отстраняването на Фердинанда, а повече за смяната на Стамболова. Докато статията в „Славянски известия" дава отражение на променени настроения, в руските отговорни среди това не може да се каже с положителност. Руските официални и неофициални документи от него време не говорят за някакви промени в настроенията на императора: Александър III настоява за пълна промяна на режима в България: Фердинанд да си отиде, Стамболов да падне и в българското управление да дойдат нови хора по указанията на Русия или по нейно одобрение. Видяхме в дневника на Ламсдорф, че в руското Външно министерство тая радикална политика по българския въпрос не се споделяла напълно, защото практически се смята мъчно осъществима. Но политиката на царска Русия не се водеше от министерството, а от двореца, лично от Александър III.

И петербургският в. „Новости" във време на тия разисквания напомни, че Русия никога няма да признае княз Фердинанда. Наопаки, ако българите се съгласят да го изпъдят, царското правителство щяло да поиска от Силите да признаят Съединението, щяло да остави пълна самостоятелност във вътрешното управление на княжеството, дори не щяло да се противи на провъзгласяване на българската независимост, но при едно условие: при война да върви с Русия. „Свобода"* реагира твърде енергично: Русия обещава много нещо на думи, а на дело нищо не изпълнява. При абдикацията на Батенберга, управляващият руското агентство Богданов получи от Петербург инструкция, че руското императорско правителство ще поддържа всяко българско правителство, което запази реда и спокойствието в страната. След тоя отговор се реши абдикацията на Батенберг. Царят уверяваше, че гарантира свободата и независимостта на България, а изпрати Каулбарса да подбужда Турция след бун-

* В. „Свобода", 12 януари 1891 г.

товете да окупира България. Могат ли след всичко това българите да се подведат по акъла на руските дипломати?“ — пита „Свобода“.

Единственият опозиционен вестник „Народни права“, орган на Радославовата фракция, се опитва да полемизира със „Свобода“, оспорва правилността на българската политика спрямо Русия. По въпроса за руската нота до българското правителство за руските нихилисти в България, „Народни права“ осъжда българското правителство, дето е прибързало и изгонило някои от тях, а същевременно прави намек, че то е било тъй много снизходително с тях, а това дразни Русия и влошава още повече руско-българските отношения.* Наистина това поведение на българското правителство дразни управляващите фактори в Петербург и изстудяваше още повече руско-българските отношения, но в София не можеха да постъпят другояче с тях, щом тези руски бежанци не даваха със своите действия никакъв повод да бъдат гонени или съдебно преследвани.

През месец април 1891 г. изтичаше петгодишният срок от назначаването през 1886 г. на българския княз за главен управител на Източна Румелия според утвърденото от Силите Топханенско споразумение, постигнато между Турция и България по възлагане управлението на областта на българския владетел. С приближаването на датата 6 април (25 март ст. ст.), както отбелязахме, руската преса повдигна въпроса отново. Руските вестници „Новости“, „Новое время“, „Санктпетербургские ведомости“ и други настояваха Портата да не продължава мандата на българския княз, а да възстанови статуквото в Румелия във формата, в каквато беше то преди 6/18 септември 1885 г., денят на Съединението. „Санктпетербургские ведомости“ пише, че въпреки всички протести и очаквания от руска страна, денят 6 април минал на Запад съвсем спокойно. Никой не повдигнал въпрос, нито Турция, нито някои от западните държави да се ревизира положението в Източна Румелия и да се отнеме мандата на княз Фердинанда, който я управляваше незаконно. Вестникът пише: „Не само тоя ден мина спокойно, но Фердинанд го прекара в Пловдив, очевидно да демонстрира своето незачитане на Берлинския договор. Ясно, продължава руският вестник, че Фердинанд и Стамболов искат да подчертаят с делата си, че те не хранят никакво уважение към тоя договор и към Европа, която го е създала, както и спрямо законните искания на Русия...“

„Свобода“ веднага реагира: „Ние не желаем да уважаваме трактатите, които ни готвят чужд хомот. Ако интересите на Европа изискват, щото в България да настъпи желаната от Русия анархия, нека заиграе по Московската свирня...“**

* В. „Народни права“ от 16 януари 1891 г.

** В. „Свобода“ от 2 април 1891 г.

И като взима повод от това ново поведение на руското правителство и твърдейки, че то е замесено в убийството на министъра на финансите Белчев, убит по погрешка вместо самия Стамболов, официозът в броя си от 8 април същата година размахва плаща на руската опасност пред очите на всички балкански държави. „Свобода" пише: „Не един път сме казвали, че завоевателната политика на Русия не е насочена само спрямо българите, но че тя се отнася еднакво спрямо всички балкански народи: румъни, сърби и българи. С нас действува открито като васал и с всички средства; с Румъния и Сърбия — по-предпазливо. С усмивки и рубли накараха сърбите да станат робски подражатели на руските прищевки и да забравят, че спасението лежи в приятелството им с други балкански държави и от Белград отхвърлиха нашата ръка и викат сега, че българският княз бил незаконно избран. В Румъния обаче е по-трудно за русите, защото там всички партии са за независима Румъния и против всякаква външна намеса. Русия се обяви там против Йон Братиано. Но и новото правителство на Катарджи води същата независима политика. През 1887 и 1888 г. русите се опитваха да правят смутове и въстания в Румъния, а сега наричат крал Карола немски агент..."

По този начин софийският официоз се мъчи да създаде антируски настроения във всички балкански държави, плашейки ги с руско завладяване. За Сърбия това е времето след абдикацията на Милана, когато управлението на кралството мина в ръцете на либералите, начело с Милан Ристич като регент, а министерството — на радикалите, начело с Груич и Пашич. В различие от политиката на Милана, който бе изцяло предан на австрийците до положението да бъде австрийски сателит и да играе ролята на австрийски агент, новите управници на Сърбия откриха пътя на руското влияние. Но туй продължи сравнително кратко време: през 1893 г. младият крал свали регентството и радикалското правителство, повика баща си в Сърбия и двамата подновиха правителствената политика на австрийския курс.

В Румъния от времето на Берлинския конгрес, поради отнемането на Южна Бесарабия се бе създало силно антируско настроение, което се поддържаше и от двете съществуващи там партии. Но руското правителство бе особено зле настроено против крал Карл Хохенцолерн, когото подозираше в провеждането на прогерманска политика, и против Братиано, който през 1883 г. бе подписал съюзен договор с Германия. През 1887-1888 г. правителството на Братиано изпадна в голямо затруднение поради редицата селски бунтове, които там ставаха периодически и се дължаха не на руски интриги, а на тежкото положение на румънския селянин, зле подтискан и експлоатиран от румънските чокои. Русите обаче използваха влошеното положение на румънското пра-

вителство и предизвикаха неговата оставка. Братиано падна, но неговият приемник от противната партия — на консерваторите, Ласкар Катарджи почти не промени курса на румънската външна политика. Съюзът между Румъния и немските императори се запази, а положението на краля не бе разклатено.

Общо казано руската политика в оная епоха не отбеляза никакъв успех на Балканите. Турция все повече се изплъзваше от руското влияние; дори тъй боязливият Абдул Хамид придоби смелост и все по-малко се вслушваше в руските внушения. Нелидов загуби твърде много от своето по-раншно влияние пред Портата и според бележките на Ламсдорфа в руското Външно министерство е бил обсъждан сериозно въпросът да бъде преведен на друг дипломатически пост. Румъния и България оставаха затвърдени на своите противоруски позиции. В Сърбия с връщането на Милана завърши либерално-радикалският флирт с русите.

Но, разбира се, най-изострени си оставаха пак руско-българските отношения. На 15/27 март 1891 г. падна убит българският министър на финансите Христо Белчев. Куршумите на убийците целели не него, а Стамболова. Двамата вървели един до друг и по погрешка убийците или убиецът стреляли вместо в министър-председателя върху неговия министър на финансите. Веднага на следствието се дава антируски характер. Последва арестуването, а по-късно и съденето на няколко десетки граждани, познати като русофили. Начело на арестуваните е бившият министър-председател Петко Каравелов. От правителствена среда се заявява, че комплотът против министър-председателя е подготвен отвън — разбирай от русите, и убийците са платени и изпратени от там. Още по-изразителен е официозът „Свобода". В броя си от 20 март 1891 г. пише: „У нас тъй наречените русофилски партии съчувстват на това убийство; те му ръкопляскат, те го одобряват... След злодеянието на 15 март русофилските партии изгубиха всяко право да бъдат третирани като политически партии: те са вече шайки от разбойници, улични убийци, достойни за преследване от всяко правителство, от всеки честен гражданин. Никакво кокетничене и великодушие с враговете..."

А в броя си от 21 март „Свобода" продължава: „Всичко, каквото се е откривало досега по комплоти и убийства се е намесвал в него московски пръст. На туй основание ние за себе си сме положително убедени, че и станалото на 15 март злодеяние е пак дело на руската дипломация. То се е тайно кроило и от дълго време. Русия държи заговорниците и бунтовниците Бендерев и Груев и цял сонм още емигранти — подставители на злодейства и убийства. Цанков, Груев, Бендерев, които вършиха цяла редица злодеяния в България са още на руска служба..."

В броя на „Свобода“ от 22 март: „Комплотът е подготвен от руската дипломация; руските дипломати-бандити правят това, за да поробят българския народ. Но ще получат само презрение... Руската дипломация прибягва до зверски убийства... Но ние сме го казвали винаги, а сега го повтаряме, като се основаваме на важни сведения, че *Русия може да премине прага на България само след една европейска война* ... Тогава нека ни заробят, *но българите ще останат неокаляни и българската национална чест спасена.*“ (курсивът е на в. „Свобода“).

Приписвайки подготовката на атентата срещу Стамболова на руската дипломация, „Свобода“ търси да открие причините, които я заставят в него момент да прибегне до подобни терористични акции. В броя си от 23 март 1891 г. пише: „Руската дипломация измисля средства и създава обстоятелства, които имат за цел да покажат на Европа, че положението в България е нетрайно, че народът не поддържа политиката на княза и правителството, че има размирици... И сега руските и френските вестници, като се ползват от убийството на Белчев и покушението срещу Стамболов, канят Европа да се намеси, защото било доказано, че България е извор на размирици на Балканите...“

А в броя си от 26 с. м.: „Че атентатът против живота на Стамболов е дело на руската дипломация в това вече няма никакво съмнение. Достатъчно е да прочетем разсъжденията на руската, френската и сръбската преса, за да се убедим в това. Подготвен е тоя атентат в Русия, но за него е известно било и в Сърбия. Целта е била да се представи България в лошо положение пред Европа и да се иска вмешателство, така както го разбира Русия. Враговете на България са си мислили, че щом падне Стамболов, българският народ изведнъж ще се затърчи и ще се хвърли в обятията на Русия. Очаквали са смутове... Щом се махне Стамболов, всичко ще падне в ръцете на Русия... Съобщиха дори за въстание в България, но се излъгаха... България няма да се предаде в ръцете на своите неприятели...“

Руският печат естествено отговаря най-енергично. Всички по-видни руски вестници на времето „Новости“, „Новое время“, „Санктпетербургские ведомости“, „Гражданин“ и др. отхвърлят решително всички обвинения за някакво руско съучастие в комплота против Стамболов. Едновременно с това се оспорва правото на Фердинанд да управлява Южна България, понеже петгодишният мандат, даден на българския княз през 1886 г. е изтекъл, а ново назначение от Портата той не е получил, нито пък одобрение от страна на Силите. Петрбургските и московските вестници настояват пред Портата да действува и да отнеме мандата на Фердинанд, който той вече държи неправилно.

Но и както можеше да се очаква, ни Европа, ни Портата не проявиха никакво желание да се повдига тоя въпрос. Направо казано Българският

въпрос им бе дотегнал, както им бе дотегнало и постоянното настояване на Русия той да бъде по някакъв начин пререшен. На Запад бяха доволни, че българското правителство бе запазило реда и спокойствието в страната и всякакви компликации на Балканите бяха избегнати. За момента това бе достатъчно. Останалото имаше да разрешат бъдещите събития. „Свобода" (1 април 1891 г.) гордо заявява: „... не ние българите бягахме от Русия, а тя сама избяга от нас. Шести септември ни помогна да се отървем от руския протекторат. Дотогава всички мислеха, че сме играчка в ръцете на Русия, но тогава се разбра, че сме народ със свободен дух и начала..."

Австрийските и английските вестници взимат страната на българското правителство. В една дописка от София във виенския вестник „Нойе фрайе пресе" се пише, че следствието по убийството на Белчев изкарва наяве все повече, че злодеянието е подготвено в чужбина... Убийците са били пратени от Нелидова да се споразумеят със софийските русофили. По-нататък виенският лист пише: „Хората, които не са заслепени от превзети политически тенденции съглеждат в тоя атентат, без съмнение, симптомите на чуждо влияние, едно ново проявление на руската партия, която не иска да остави страната в мир и в спокойно развитие, а се старае да подкопае добрия ред. А от Петербург бързат да заявят, че атентатът доказва нетрайността на българския режим. И „Новое время" напомня, че наближава моментът, когато Европа по силата на Берлинския договор не ще може повече да остане равнодушна към събитията в тая страна... Но кой друг, освен руската партия има интерес да бъде премахнат Стамболов?" — завършва виенският лист.

Английският вестник „Стандарт" пише: „Не може да се намери никаква разлика между руското правителство и панславистката пропаганда. Пред нашия дописник сам Стамболов загатнал за „външни съвети и натиск..." Европа без друго ще поддържа княз Фердинанд и неговото правителство, за да тури край на това положение на Балканите, което е един скандал за европейската дипломация. Стамболов е едничкият влиятелен човек в България, и ако руската дипломация можеше да се отърве от него, тя можеше да се надява да лови риба в мътна вода. Руски агенти действуват в Румъния, а в Цариград Русия настоява да не се подновява властта на Фердинанда в Румелия. Пътуването на българския княз в Пловдив показва, че България няма намерение да отстъпи от положението, което заема в Южна България. Но на Балканите Австрия е нащрек, поддържана от Германия и Италия."

„Нойе фрайе пресе" също така се занимава с нотата, която българският министър на външните работи е дал на русите в отговор на обвинението, че българското правителство било преследвало руските поданици, а давало убежище на руските нихилисти. Виенският вестник изразява

своето доволство, че България говори с Русия като с равноправна, а Греков не дава на силния противник никакво предимство и енергично отхвърля опита Русия да се отнася с България като с подчинен — един урок за Русия да се отнася по-вежливо към България... Българската нота има сознателен и мъжествен тон и тя доказва, че българските държавни мъже са решени да не отстъпват пред Русия, а да работят за пълната независимост на своето отечество... Ще бъде одобрена от цяла Европа."

Но твърде пресилено бе да се обвинява руската дипломация в подготовка убийството на Стамболова, жертва на което стана Белчев, и да се осъждат опозиционери като Каравелов и други негови другари по същото обвинение. Истината по тия комплоти бе, че те се подготвяха и извършваха почти изключително от български емигранти, които искаха между другото да отмъстят за разстреляните офицери по Русенския бунт през 1887 г. и за екзекуцията на майор Паница. Имаше убеждение сред същите емигрантски среди, че ако бъде убит Стамболов, а евентуално и Фердинанд, самият режим не ще може да се задържи. Това усилваше техните желания да правят комплоти. В случая отговорността на руското правителство бе, гдето подпомагаше материално и насърчаваше морално авторите на тия атентати. Но по-скоро това ставаше не от официалните органи на властта, а от страна на специални комитети, каквито действуваха на много места в Русия, главно в Одеса. Вината пък на Каравелов и другите политици, съдени по Белчевото убийство бе, че бяха решителни противници на режима, осъждаха го и го отричаха.

Западните Сили и изборът на Фердинанд

В Австрия и в Англия все по-силно и по-решително взимат страната на Кобургския принц. През м. юни 1891 г. последният е във Виена, където той никога не прекъсва своите връзки и където в интимни среди той подчертава своята вярност към монархията и своята преданост при защитата на нейните интереси. Във време на това пребиваване в австрийската столица той добива съгласието на император Франц Йосиф да бъде приет от него на частна аудиенция. Този факт внася голямо задоволство в София. В. „Свобода" като взема повод от него, между другото пише:* „Европа отдава много по-голямо значение на свиждането на княза с австрийския император, отколкото ние мислим и считаме; тая визита е равносилна с признаване законното положение на княза в България. Руските вестници негодуват, но европейският печат одобрява: да се тури

* В. „Свобода", 13/25.II.1891 г.

край на това неопределено положение в България...." И „Свобода" по-нататък подчертава: „Русия е изолирана и не може да действува, както бе през 1887 г., когато заплашваше Портата да изпъди Фердинанда..."

За да подчертае своята теза, софийският официоз цитира някои западни вестници, на първо място английския консервативен вестник „Стандарт", който в броя си от 7/19 юни пише: „Свиждането, дадено от австрийският император на княз Фердинанд е събитие, значението на което може твърде лесно да се преувеличи, но което все пак е доста интересно, за да обърне вниманието и да възбуди политически спекулации. Макар княз Фердинанд да е бил приет не като български владетел, а просто като княз Кобургски, все пак сега е приет, докато по-рано императорът е отказвал да го приеме... Има слухове, че Австрия и съюзниците ѝ възнамерявали да направят бавна, но решителна постъпка за признаване. Но това са слухове — нищо не доказва противното, а именно Австрия да измени поведението си спрямо България, макар и да симпатизира на княза и на България, но все пак тя не ще да дразни Русия; само ще се сношава с Фердинанда, без да го признава."

И това бе истина. Макар Русия в своите отношения към България да беше изолирана, никоя от Силите не желаеше да я дразни като признае Фердинанда. Казахме, Силите бяха уморени от тая безкрайна българска криза и не желаеха с нищо да я отегчават. За повечето от тях бе достатъчно, че положението в България е стабилизирано и че Русия не е в състояние със сила да го измени, но повече да дразнят последната никак не желаеха.

Руските вестници, недоволни, коментират съвсем неблагоприятно това посещение. Обвиняват Франц Йосифа, че с него е нарушил Берлинския договор като е приел Фердинанд, чийто избор не е признат от никоя сила, включително и от самата Австрия. „Новое время" язвително пише: „Незаслужената почест, която е направена на един Кобург, не ще повлияе никак върху поведението на Петербургския кабинет."

„Свобода" (15 юни) яростно възразява: „А руският цар приема не един княз, а изменници и заговорници като Цанков, Бендерев и други". И цитира мнението на английския „Стандарт", който винаги пише благоприятно за Фердинанда и Стамболова: „От него иска царят позволение като прие на формална аудиенция известните бунтовници и заговорници Цанков, майор Бендерев и др., осъдени за заговор в България и дори за политически убийства, а сега русите натякват на Франц Йосифа за приема на Фердинанда." Цитира и виенския „Нойе фрайе пресе", който поддържа, че Русия е единствената виновница за непризнаването на Фердинанда, само защото е станал български княз не по благоволението на царя. Днес България е гаранция за мира и напредъка на Балканския полуостров.

В. „Свобода“ разглежда и една брошура на румънеца Таке Йонеско „Външната политика на Румъния“ насочена да покаже, че главният враг на румънския народ е Русия, а не Австрия. Йонеско, който по-късно игра значителна роля в румънския политически живот, особено по време на Балканската война през 1912-1913 г. не остана точно на онова становище, което защитава през 1891 г. Според него в онова време Румъния не бива да води придентска политика в Трансилвания, а на Прут: за Бесарабия — до Днестър — естествената румънска граница. Русия е естествен неприятел на Румъния. Съществуването на Румъния е несъвместимо с целите на руската политика. Само през трупа на румъните води пътят за Русия към юг и Средиземното море.

Естествено „Свобода“ напълно одобрява тая политика и пак подчертава, че Румъния и България имат една обща политическа съдба, че тяхното отношение и положение спрямо Европа и Русия са еднакви — и двете трябва да водят винаги антируска политика.

Мисията на Трикупис

През м. юни 1891 г. София е посетена от видния гръцки държавник и бивш министър-председател Трикупис. Това е третото по ред по-важно политическо посещение в България от идването на Фердинанда. Двете първи посещения на Долгоруков и Татишчев идваха от руска страна и имаха за цел неофициално да хвърлят поглед върху положението на работите в България, да проверят доколко властта на Кобургския принц и на Стамболова е солидна и има ли изгледи те да паднат по вътрешни причини. Формално да сондират отдалеч почвата дали там има изгледи за едно помирение на Русия с единия или другия, все още недопускайки мисълта за признаването на Фердинанда, още по-малко за едно помирение с двамата, като се запази политическото статукво у нас. Сведенията, които дава Ламсдорф в своя „Дневник“ за преценките, които се правят по онова време в руското Външно министерство, никак не са благоприятни за руската теза, че положението в България е нестабилно, че в скоро време там могат да настъпят вътрешнополитически промени, както това се желае от руска страна. Напротив, сведенията от всички страни говорят, включително и донесенията на руските консули от съседните на България страни, че положението тук е задравено, макар режимът да се крепи на твърде засилен терор. Във всеки случай не можеше да се чака никаква промяна по вътрешна линия. За момента този въпрос като че ли беше почти ликвидиран за русите. Това е мнението на Ламсдорф.

Мисията на Трикупис имаше съвсем други мотиви: под лозунга за създаване на Балкански съюз или Балканска федерация или конфедерация, гръцкият държавник сондира почвата за образуване на съюз между трите балкански държави: Гърция, Сърбия и България за освобождаването на Македония и други турски области, населени с гърци, сърби и българи от отоманското владичество. Следователно един проект, който можа да се осъществи 20 години по-късно, едва в 1912 г. Че наистина интимната мисъл на Трикупис е била тая, се потвърждава от факта, че той посети само Белград и София и оттам замина за Европа.

В Белград Трикупис е посрещнат не само сърдечно, но и твърде шумно. Говорело се твърде много за приятелството между двата народа и за по-късни солидарни действия за осъществяването на техните национални идеали. За България се говорело по-малко, едно че в оня момент, при управлението на сръбската радикалска коалиция отношенията между Сърбия и България са твърде студени, дори в някои отношения и враждебни, друго че отношенията между България и Русия са прекъснати. „Свобода" се оплаква, че с изключение на белградския вестник „Мали новине" на Пера Тодорович, всички сръбски вестници пишат против България и само хвалят Гърция. Готвят Балкански съюз с гърци, сърби и евентуално румъни, но без България.

Трикупис бил в София два-три дни. „Свобода" от 15 юни 1891 г. съобщава, че Трикупис напуснал завчера българската столица и заминал за Европа. Британският дипломатически агент О' Конър дал в негова чест вечеря, на която присъствували Стамболов, Греков и гръцкият агент в София Грипарис. На следната вечер Стамболов също му дал вечеря, на която присъствали някои от министрите и Грипарис. Отделно са водени и няколко политически разговора. Разговорите според „Свобода" се имали съвсем частен характер, каквото е било и посещението на Трикупис. Впечатлението от тях е благоприятно, но се говорело на отвлечена тема за създаване на една Балканска конфедерация между Гърция, Сърбия, България, Черна гора, а вероятно и Румъния, със задача да се изравнят техните взаимни искания в Македония и когато настъпи благоприятна минута, да се изпълнят тия искания без намеса на Силите. Тази е била тезата на гръцкия държавник. Според него Турция ще отстъпи пред задружните действия на федералните балкански държави, ще се изтегли от Македония, ще запази само Цариград и неговите околности, ще стане азиатска държава; там тя ще стане по-силна, защото ще се отърве от области, които са източник на постоянна нейна слабост. Ако ли Турция, въпреки всичко, не отстъпи, съюзниците ще я бият и тя ще бъде заставена да се подчини. Гръцката флота е по-силна от турската и ще пресече всякакви сношения по море между Мала Азия и Европейска

Турция. Портата, за да мобилизира и пренесе войски в Европа, ще ѝ бъдат необходими три месеца, съюзниците ще я изпреварят. Русия, която и без това не била готова за война, ако поиска да се намеси, ще бъде задържана от Австрия.

Ако погледнем по-обективно на тия съждения, ще видим колко много платонизъм и колко малко реализъм има в тях. Не само Турция не би отстъпила без война от Балканите, но и Австрия, която бе обърнала погледа си към Солун, не би допуснала да става такава дълбока промяна на статуквото, каквато предлага Трикупис, която да изключва монархията от всякакви придобивки. Да не говорим за Русия, която развали своите отношения с България преди Съединението, само защото то бе извършено без нейно знание и съгласие. Тя не би допуснала още повече едно съвсем основно изменяне на статуквото, когато тя не е в състояние да го използва за защита и налагане на своите интереси. И после, въпросът за дележа на Македония нито бе лесен за разрешаване, нито бе еднакво преценяван от балканските държави. Гърция и Сърбия го приемаха, но в него време България го отказваше, държейки за единството на Македония, която ако не би могла да бъде присъединена към княжеството, по Санстефанските граници, да бъде надарена с автономия.

По същото време лондонският „Таймс" пише по същия въпрос: „България държи за Турция и няма да я изостави, ако последната бъде готова да изпълни Берлинския договор за Македония. Българите не са наклонни да правят отстъпки на гърци и сърби в Македония. Засега те нищо не ще направят против интересите на сюзерена си, ако последният изпълни своите задължения към сегашните си поданици българи. Тогава и Турция ще може да разчита на България. В интереса на Турция е, завършва „Таймс", да се примири със своя силен васал, защото вече има твърде много признаци за една наближаваща катастрофа на Балканския полуостров."

В. „Таймс", който обикновено изразяваше гледището на официалната английска политика и в тоя случай не е далеч от тези си позиции. Англия тогава поддържаше едновременно и Турция, и България, като възможни свои съюзници в една борба срещу Русия и винаги се е стремяла да ги сближи като изглажда техните възможни недоразумения. Затова и отдалеч съветва България да не се поддава на уловките да отива против своя сюзерен, а по-открито съветва Портата да изпълни своите договорни задължения по отношение на българите, които живеят в нейните граници, защото това би улеснило едно турско-българско сближение. „Таймс" следеше внимателно опитите на *sui generis* Балкански съюз и даваше най-подробни сведения за движенията на Трикупис, движения, които не останаха скрити нито за Портата, нито за заинтересованите сили.

Понеже въпросът за пътуванията на гръцкия държавник вдигна голям шум на Запад и заинтригува в една или друга смисъл общественото мнение и на Запад, и в Русия, както и правителствата там, наложи се и българското правителство да се изкаже по него, още повече, че в Цариград по тоя въпрос се появи известно безпокойство, което ако не бъдеше бързо заличено, щеше да повреди на добрите турско-български отношения, за които Стамболов държеше толкова много.

Такива изяснителни бележки се явиха в официоза „Свобода" в броевете му от 15 и 18 юни 1891 г. В първата статия се допуска идеята за един Балкански съюз на трайна и здрава основа, а не да се гради на въздушни кули. За това е необходимо взаимно доверие между бъдещите съюзници, каквото в момента липсва. Такъв съюз е възможен, но с участието и на Турция, която владее голяма част от полуострова, както и при условие, че сърби и гърци ще се откажат от своите шовинистични стремежи... Сърби и гърци искат съюз, за да делим Македония, която обаче е в ръцете на Турция, с която ние българите нямаме интерес да бъдем във враждебно отношение, защото българите под управлението на султана живеят тъй също свободно, имат си църкви и училища, както и в България.

Това бе всъщност една антитеза, изложена в софийския официоз, която отричаше из основи сръбско-гръцката теза: сърби и гърци искат съюз за освобождаване на християните от турското владичество, докато от българска страна се заявява, че българите в Македония и Одринско живеят под управлението на султана тъй свободно, както българите в България. Твърдение всъщност съвсем невярно, поддържано с нескрита политическа цел, защото точно по онова време македонските българи слагат основите на Вътрешната македонска организация със задача да се бори чрез въстание да освободи Македония от игото на султана и от тиранията на турските управници и феодали. Но заявлението, което прави „Свобода" е в пълна хармония с поддържаната туркофилска политика на Стамболовия режим.

Втората статия от 18 юни е много по-подробна, по-аргументирана и пак така категорична, както и първата. Написана е спокойно, без раздразнение. Не с езика и стила на Петков. Писана е или от Стамболов, или от средите на Външното министерство около Греков.

Там се казва: „Балканският съюз, така както го предлагат гърци и сърби, е невъзможен, поне засега, додето между нас съществува това недоверие. Вън от това, при днешното положение на работите, такъв един съюз не може да бъде от полза за България, нито пък можем да очакваме от него нещо, а напротив, разгледан от всяка страна, претеглено добре положението и отношенията ни с Турция и Силите — той ще принесе повече вреда за нашето бъдеще — вреда непоправима. Невъз-

можен е този съюз, защото сърби и гърци не са искрени и го повдигат повече с цел да ни поставят в недобро положение спрямо Турция и Силите, а не в наша полза и ще ни принесе вреда, защото влизането на България в такава една комбинация, освен гдето ще ни лиши от симпатиите на нашия сюзерен и на Европа, но и ще ни накара да станем причина да усилим и подобрим положението на тия две държави и да влошим положението на нашите сънародници в Турция."

„Но — продължава статията — нека погледнем по-ясно на въпроса. Всеки съюз се създава с цел отбранителна или нападателна. Проектираният от сърбите съюз — зад гърба на който впрочем стоят русите — по своя характер и целта, с която се проектира, ще трябва да се нарече нападателен съюз, защото доколкото ние можахме да разберем от писаното в гръцките и сръбските вестници, както и от това, което Трикупис е говорил в Белград и София, тая комбинация има за главна цел: сърби, гърци и българи да се споразумеят върху Македония, т. е. да си определят предварително границите на бъдещите свои владения; след като споразумението стане, да се нападне задружно Турция и да се завземе и раздели Македония по предварително определен план.

Много прекрасно наглед. Но не е ли глупаво да се мисли и говори за разделянето на една област, която още се намира под управлението на султана? И не е ли лекомислено от ония държавни мъже, които биха си въобразили, че Турция ще им отвори вратите на своите владения и ще ги остави да завземат Македония без бой?

Не казват можем ли да надвием Турция. Но ако Европа се застъпи за Турция? Но ще кажат, че Русия ще бъде наш съюзник. Но ние мислим, че мечката не може да бъде добър другар на човека... А да чакаме спасение от Русия — това може да има резултат един ден да видим, че не съществуват на Балканите отделни нации...

България трябва да държи коректно поведение към Турция и Силите. Не можем да отиваме против Турция и да засилваме Гърция и Сърбия, когато сега те губят в Македония. Българската нация е силна и закрепена в Турската империя и не се нуждае от друго покровителство, освен това на султана... Ние сме единствени съюзници с Турция..." — завършва в. „Свобода".

Ако поискаме да се спрем по-подробно и по-внимателно върху тази статия и върху самата идея за предлагания Балкански съюз, трябва да се съгласим, че предложението на Трикупис беше най-малко преждевременно, освен ако се сметне като един далечен сондаж, но в Белград шумът бе тъй голям, че се създаваше впечатлението, че имаме работа с акция, а не само сондаж издалеч. За България частно моментът не бе избран добре. Външната политическа линия на трите държави не бе ни-

то еднаква, нито дори паралелна. Гърция и Сърбия (при радикалите) следваха проруската ориентация, докато България вървеше с Австрия по една антируска линия. Крайната, макар и открито неподчертана цел на предлагания съюз бе насочена изключително против Турция, и то в момент, когато България държеше за пълно и искрено приятелство с Високата порта. Също така Гърция и Сърбия виждаха единствената основа на тоя съюз само в предварителния дележ на Македония, докато българската политика и при Стамболова, и непосредствено след него до 1911 г. държеше за нейното единство, ако не във формата на едно присъединение към княжеството, то във формата на една автономия, две положения, които се отричаха от останалите две кандидатки за проектирания Балкански съюз.

И тогава, 20 години преди Балканската война, се е разбирало в София, че реализирането на каквото и да било решение на Македонския въпрос било чрез проектирания Балкански съюз, било чрез присъединяване или автономия е за момента и за близко бъдеще невъзможно и заради това българските управляващи среди насочват своите усилия към подпомагането и развитието на българското просветно и културно дело в Македония като се използва, доколкото се може, приятелското разположение на султана и неговото правителство. Дали в София се е смятало, че по тоя път е могло да се дойде до някаква форма на самоуправление на Македония е твърде съмнително, защото се знаеше, че турците никога не отиваха така далеч, че да отстъпят дори малка част от своята власт в полза на раите. Дори и тогава те не преставаха да подклаждат междуплеменните борби там, защото чрез това смятаха, че осуетяват всяко споразумение между християнските народности, насочено против турското господство.

В статията на „Свобода“ има една фраза, че такъв съюз може да стане причина да се влоши положението и на нашите сънародници в Турция. Очевидно Балканският съюз се създаваше с несъмнената цел да действува против Турция. Последната не можеше да не открие тая негова цел и тогава щеше да почне отмъстителна акция против християнското население, главно в Македония и Одринско. България нямаше никакъв интерес да изложи своите сънародници на една действителна опасност срещу някаква поне за момента още фантастична идея за Балкански съюз. Същият отговор даде Малинов през 1910 г. на първото сръбско предложение за съюз: ако сме готови да действуваме веднага — да, но ако не сме готови — само ще възбудим турците да изколят нейното население там...

Единствено в Цариград останаха крайно доволни от това държане на българското правителство, което на всяка стъпка изразяваше своя-

та преданост към Високата порта. В знак на особено благоволение султан Абдул Хамид в края на м. юни 1891 г. прие на аудиенция българския министър на финансите Гр. Д. Начович и българския дипломатически агент в Цариград д-р Г. Вълкович, двамата познати като поддържани туркофили. Това става за първи път след абдикацията на Батенберга. Радват се в София, радва се в. „Свобода" и кратко заявява: „Остава само още една крачка султанът да признае избора на княза..."

Голям оптимизъм, който мъчно се потвърждаваше от обективните факти, не се споделяше и от някои немски вестници; така „Берлинер тагеблат" смята, че тоя прием у султана е признак за скорошното признаване на княза от султана и някои Сили. Същото поддържа и виенският „Нойе фрайе пресе":* „Турция няма нужда да става оръдие на Русия против България. На Балканския полуостров Турция няма друг остен освен България, която има еднакви интереси в защитата си от Русия. Фантастичният проект за образуването на Балканска конфедерация доказва явно какво може да очаква Турция от Сърбия, Черна гора и Гърция. Смешно е да се говори за Балканска конфедерация без България, както бе невъзможна Германската конфедерация без Прусия."

Разбира се, въпреки всичко, бе още рано да се говори за международно признаване избора на Фердинанда. Берлинският договор бе строго формален: искаше съгласието на всички Сили, включително и на Русия; нито Портата, нито коя и да е от Силите нямаше никакво желание да разширява българската криза като даде едностранчиво признаване на Фердинанда и се постави в конфликт с Русия. Въпросът оставаше в застой. Положението в България без промяна, но непроменено оставаше и поведението на Русия към българския режим. Само Портата зае някак по-твърдо поведение в полза на тоя режим. Когато няколко дена след приемането на Начович и Вълкович от султана, Нелидов по инструкция на своето правителство се явил във Високата порта, за да занесе протеста на Гирс против приема на двамата български министри и да заяви, че неговото правителство вижда в тоя акт една промяна в поведението, което Портата пазеше по българските работи, Великият везир смело му отговорил, че турското правителство не може да приеме това гледище на руското правителство, защото Начович е бил приет в качеството на министър на една държава, васална на Турция, с която султанът поддържа приятелски отношения. Следователно неговият прием не е нещо извънредно.

Изглежда, че с тоя отговор на Великия везир инцидентът е бил приключен. Нови постъпки от Нелидов не бяха вече правени по тоя въпрос.

---

* Брой от юли 1891 г.

Но отказът на българското правителство да последва внушенията на Трикупис за образуване на Балканска конфедерация и приемането на министър Начович от султана дадоха основание да се заговори за един съюз между Турция, България и Австро-Унгария, естествено срещу предлагания от Трикупис съюз, който, предполагаше се, ще бъде сключен под патронажа на Русия. По тоя повод агенция „Хавас" е била натоварена от Цариград и София да опровергае тия слухове. Подозрителната „Свобода" в броя си от 5 юли 1891 г. поддържа, че те се дължат на интригите на руската дипломация и говори със злъчен език за неукротимата и непримирима руска злоба по отношение на България... Злоба дива, каквато може да се срещне само в зверовете... А Нелидов, каквото е дирил, това е намерил. Кямил паша подчертал, и то за първи път, че Турция поддържа приятелски отношения с васалното ней княжество България... И „Свобода" е крайно доволна от поведението на Портата. „Българският народ ще бъде вечно благодарен на султана, ако той ускори края на това ненормално положение... Историята ще отдели една прилична страница, за да отбележи, че когато Русия искаше да присвои Княжество България и да го превърне в своя губерния, султанът спомогна да се запази и закрепи неговото съществуване..."

Първи признаци за сключване на френско-руския съюз

В това време става пълна дислокация на силите в Европа. Набелязват се вече контурите на един френско-руски съюз, естествено насочен против Тройния съюз, начело на който стои Германия. Забелязва се тенденция на сближение между тоя съюз и Англия. Докато френската флота посещава Петербург, а руската — Шербург, английската средиземноморска флота прави посещения на италиански и австрийски пристанища. Френският вестник „Голоа", в съгласие с тая нова френска ориентация, пише, че на Русия трябва да се даде владението на Цариград и Проливите. Същото поддържат и другите френски вестници, естествено, за да предразположат царя за съюз с французите. А то възбужда страх и подозрение у турците и ги заставя да търсят по-силна опора в Тройния съюз и в Англия и да се сближават с България, поведение, каквото отдавна се очакваше от страна на турците в София. Правителственият руски печат посреща със задоволство тия френски заявления и засилва войнствения курс на руската политика и заканите по отношение на Турция, че ако султанът се съгласи да даде признаване на Фердинанда за български княз и за главен управител на Източна Румелия, Русия си запазва правото да постъпи така, както диктуват

нейните интереси. „Новое время“ и „Санктпетербургские ведомости“ предупреждават, че „последствията от една подобна постъпка ще бъдат твърде сериозни“. Но австрийският печат, начело с „Нойе фрайе пресе“ насърчават Портата да не се колебае твърде много. „Всъщност, казва виенският вестник, Портата тайно одобрява избора на Фердинанда и е доволна от управлението на Стамболов, а най-главно защото той съумя да държи под контрол българите в Македония.“

Но и в Цариград, и в София не могат да не държат сметка за факта, че все по-ясно се очертава сключването на френско-руския съюз, който подобряваше положението на Русия, която след падането на Бисмарка и след разкъсването на германо-руския таен договор от 1887 г. бе поставена почти в пълна политическа изолация. На 11/23 юли част от френската военна флота посещава Кронщат и Петербург. Царят приема част от офицерския корпус на френската ескадра и изслушва на крака гологлав френския национален химн „Марсилезата“, дотогава забранен да се пее и свири в царска Русия. На банкетите се държат речи за нуждата от френско-руско сътрудничество и приятелство.

Това е твърде голяма изненада почти за цяла Европа. Изненада, посрещната с известна горчивина в Берлин и Виена, както и в София, където се боят, че Русия може да стане по-арогантна и по-непримирима към България, чувствайки новата сила зад себе си. И в броя си от 13 юли 1891 г. „Свобода“ говори с огорчение и неприязън, особено за Франция. В уводна статия пише: „Великата френска република, която се гордее, че е носителка на цивилизацията и прогреса, сега отива да се поклони пред руския монархизъм и да му целуне елека, защото зад гърба ѝ стои силната Германия, която я застрашава във всяко отношение, а гордият руски монархизъм поднася хляб и сол на републиката под мелодичните звуци на музиката, която свири „Марсилезата“. Събитие, позорящо своя век.“

На друго място „Свобода“* полемизира с руските вестници, които пишат твърде възторжено за подготвяния френско-руски съюз. Особено в. „Новое время“, който като подчертава значението на тоя съюз, заявява: „Русия и Франция като защитници на мира и блюстители на европейския ред — ето най-доброто средство за да се парализира напрежението, създадено от Тройния съюз.“ Впрочем такова е мнението и на английския печат. В. „Таймс“ подчертава: „Това е отговорът на Александра III на Тройния съюз.“

В. „Свобода“ търси да цитира ония руски и френски вестници, които не гледат благоприятно на подготвяния френско-руски съюз. Като например органът на княз Мещерски в. „Гражданин“. Мещерски бе

* В. „Свобода“ от 15 и 18 юли 1891 г.

на времето политик *sui generis** . Краен реакционер, враг на всякаква либерална или демократична идея. Враг едновременно и на Германия, и на Франция. Не може да понася тая надменност, с която Бисмарк се отнасяше към държавниците на другите Сили, например спрямо руския канцлер княз Горчаков, който водеше руската външна политика при Александра II. Същевременно Мешчерски нападаше и Горчакова косвено и царя-освободител, техните либерални или квазилиберални идеи. Мразеше и отричаше Франция, загдето бе ликвидирала с монархията и сееше навсякъде републикански и революционни идеи. „Свобода" обичаше често да го цитира, особено когато напада и отрича руската политика. Цитира го и сега, защото безусловно отрече френско-руския съюз, както отричаше и по-раншния германо-руски съюз.

По други съображения против проектирания съюз се изказват в либералните среди. Те се боят, че подобен съюз ще засили вътрешните позиции на руския монархизъм, срещу който либералите се борят. Ще настъпи още по-голяма реакция в страната. В подкрепа на тая реакция, Александър III ще използва моралния престиж, който ще му даде република и демократична Франция. Така че по различни мотиви Мешчерски и руските либерали отрекоха съюза с Франция.

В самата Франция също имаше противници на съюза, главно в полевите среди. „Свобода" цитира мнението на сенатора Бартелеми де Сент Илер, който поддържа, че с тоя съюз Франция ще извърши предателство към цивилизацията; с него тя би се предала на варварщината... Мешчерски, като подема тая мисъл сочи, че сенаторът Де Сент Илер има пълно право. Какъв съюз ще сключваме с Франция, когато не само сенаторите, но и всички французи смятат Русия за варварска страна, пита той.

Въпреки всички противни мнения, съюзът се наложи. Затова съдейства най-вече германската политика на императора Вилхелм II, който скъса съюза с Русия, без да подобри с нещо отношенията си с Франция и без за може да спечели Англия.

---

* За Мешчерски казваха, че признава три фактора в държавното управление: царя, кнута (камшикът — *бел.ред.*) и народното повиновение (подчинение — *бел. ред.*) и послушание. Пише с фелдфебелска яснота и простота. Не крие нищо. Винаги е искрен и смел в своите мнения. В. „Гражданин" пишеше, че една свободна и независима България е несъвместима с руските интереси; че Русия иска да свали днешния режим в София не за да помогне за тържеството на някакво „славянско направление", но да стегне България под руския крак, и то по-сериозно, отколкото това бе преди 1885 година в генералските времена, за да не могат вече българите да играят на своя народна политика. Мечтата на руската политика е да постави България спрямо Русия в същото положение, в каквото са Босна и Херцеговина спрямо Австро-Унгария.

При новото положение за България оставаше едно от двете — или да се опита да се споразумее с Русия, или да се облегне още по-здраво на гърбовете на руските противници и да продължи борбата с русите и при новото положение. Тук по тоя въпрос Фердинанд и Стамболов се разделиха. Фердинанд бавно, предпазливо, с големи лъкатушения и преструвки, които понякога отиваха до прикритие и дори до подлост, тръгна по първия път. Стамболов, смел и открит до бруталност, тръгна по втория път, поддържан от англичани и австрийци. Английският министър-председател точно в онова време, м. юли 1891 г., държи похвална реч за България. „Най-много, заявява той, възбужда удивление мъжественият характер на българския народ, който заслужава уважението, отдавано на едно високо държавническо изкуство... Източният въпрос накрая ще бъде разрешен по начин, по който да удовлетвори всички сили, които знаят да ценят човешкото щастие, цивилизацията и напредъка.“*

Очевидно визира Русия, която нито цени човешкото щастие, нито възприема идеите на цивилизацията и напредъка. Пак проличава класическото недоверие и вражда между Русия и Англия. Но това окуражава българското правителство да продължи своята антируска линия на поведение...

Сръбско-българските отношения

Сръбското правителство на Груич-Пашич при регентството на Йован Ристич и Белимаркович, съставено от либерали и радикали след абдикацията на крал Милана, поведе русофилска политика, точно противна на оная, която водеше Милан и неговото напредняшко правителство на Пиротчанец и Гарашанин, което бе излязло под влиянието на Австрия. През юни 1891 г. Ристич, Груич и Пашич заведоха непълнолетния крал Александър Обренович в Русия. Това посещение съвпадна с посещението, което френската ескадра бе направила в Кронщат и Петербург. Очевидно сръбската външна политика се ориентираше към новия съюз, враждебен на Тройния съюз.

Австрийската преса по тоя повод поде голям шум и вой. Обвини сърбите във вероломство. Поиска от своето правителство да вземе репресивни мерки против Сърбия. А сръбската икономика бе в пълна зависимост от Австро-Унгария. Лишена от излаз на море, сръбската външна търговия зависеше от пропуска, който биха ѝ дали съседните държави, най-вече

* Телеграма на „Аж. Балканик“ от Лондон, 10/23.VII.1891 г.

Австрия. Австрия бе почти единственото дебуше (излаз — *бел. ред.*) за сръбските земеделски и животински произведения, единствените продукти, които сърбите можеха да предложат на международния пазар. Това бе свинското месо и сушените сливи, каквито се произвеждаха в Шумадия.

Тая заплаха стресна сръбските управници. Те разбраха опасността, която грози Сърбия от едно подобно поведение спрямо силната в оня момент Австро-Унгарска монархия. И либералите на Ристич, и радикалите на Груич-Пашич наложиха на младия крал да посети Виена след Петербург. Подчерта се слабостта на една малка държава спрямо поголемите. Някак да се запази равновесието на силите от страна на малката Сърбия спрямо двете велики монархии. И през юли 1891 г. Александър Обренович, придружен от Ристича и Пашича, пристига в австрийската столица и веднага се среща с министъра на външните работи Калноки, а след това последният разговаря с Ристича и Пашича, които се представят на продължителна аудиенция и на императора Франц Йосиф. Императорът, от своя страна, приел и посетил сръбския крал.

Последиците от това били, че съмненията, които австрийската дипломация вече хранеше към сръбското либерално-радикално правителство, донякъде бяха разпръснати. Органът на сръбската радикална партия „Одјек" обясни, че пътуването на крал Александър Обренович и в Петербург, и във Виена е само акт на куртоазия към двете велики империи и към техните владетели. Сръбското правителство гледа само сръбските интереси... Понеже източната политика на Австро-Унгария се стреми да поддържа националната самостойност и независимост на малките държави на Балканския полуостров, то, поради това между нея и сегашния национален режим на Сърбия не би могло да съществува никакво противоречие, завършва „Одјек".

Отношението на сръбското правителство към България бе в зависимост от поведението на същото правителство към Австрия и Русия. След детронацията на Батенберга, когато Австрия взе страната на България, а руско-българските отношения бяха прекъснати, в Белград, у Милана и неговото напредняшко правителство се яви боязън, че онова, което става в България може да стане и в Сърбия. И там руската дипломация, която знаеше австрофилското поведение на крал Милана, искаше да организира неговото сваляне, както бе организирала сваляне-то на първия български княз. Знаеше се, че не само сръбските радикали бяха русофили, но имаше русофили и в сръбското офицерство. Този факт въздейства върху сръбския крал Милан и той, подплашен от една такава възможност, потърси помощта на Австрия и реши да подобри своите отношения с България. И видяхме, че сръбският агент Данич, който бе изпратен още през 1886 г. да поднови сръбско-българските

дипломатически отношения, прекъснати още преди Сръбско-българската война, прави съвсем приятелски декларации към регентството на Стамболова и правителството на Радославов. Радостта в София от това ново поведение на Милана и на неговия министър-председател Гарашанин е извънредно голяма; туря се точка на враждата между двете съседни славянски държави.

Но тая радост не отива за дълго. След две години Милан, чиито грешки направиха стоенето му на сръбския престол невъзможно, бе принуден да абдикира и да повери управлението на Сърбия на двете противни нему партии: Либералната и Радикалната, които той ненавиждаше и държеше винаги настрана от управлението. А тия две партии бяха русофилски, докато поддържаната от Милана напредняшка партия и нейният шеф Гарашанин водеха австрофилска, а заедно с това и русофобска политика. С падането на Милана и на Гарашанин и с идването на власт на либерално-радикалското правителство става промяна и в сръбската външна политика, която все повече се определя на страната на Русия.

Изменя се отношението и на Сърбия към България. Сръбският печат държи вече твърде враждебен език спрямо нас, език, който проличава и след отказа на правителството на Стамболов да приеме предложението на Трикупис за разделянето на Македония на сфери на влияние. Между софийския „Свобода“ и белградския „Одјек“ се започва люта кампания. В Белград се е съсредоточила група български емигранти, начело с Д. Ризов, враждебни на Стамболовия режим. „Свобода“ обвинява сърбите не само че дават убежище на враждебни на българския режим елементи, но ги насърчават и плащат за да подготвят смутове в България. „Одјек“ отговаря: смутове стават и ще стават в България, но те се дължат не на комплоти, подготвяни отвън, а на вътрешното недоволство, което цари там против тиранический режим на управлението. Споровете стават главно след комплота против Стамболов, жертва на който стана министър Белчев.

Ризов от Белград пише писма до Стамболова; заявява, че е съучастник в заговора на Паница, както и в тоя, жертва на който падна Белчев. Съобщава, че ще последват и други комплоти. Пише писмо и на редактора на „Свобода“ Димитър Петков, в което твърде цинично заявява, че нищо чудно ако Ризовата сестра, която е жена на Петков, остане вдовица. С други думи, заканва се да убие самия Петков.

Българското правителство иска от сръбското да изгони българските емигранти. Но сръбското правителство отказва. Повдига се голям дипломатически спор. В него руските вестници държат страната на сърбите, а австрийските — тая на българското правителство. По едно време в Белград пристига един от главните съзаклятници по превратa от 9.VIII.1886 г., тогава на руска военна служба, Бендерев. По-късно прис-

тига и Драган Цанков. Всичко това налива масло в огъня на сръбско-българските отношения.

По ирония на съдбата само органът на Гарашанин, оня Гарашанин, който обяви през 1885 г. войната на България, вестник „Видело", косвено взема защитата на българското правителство, като осъжда поведението на правителството Ристич-Пашич и неговата проруска ориентация. „Видело" полемизира с петербургския вестник „Новое время" като оспорва искреността на руската източна политика. Според напредняшкия вестник Сърбия не може да очаква нищо от френско-руското приятелство и заявява: „Ние сме сити на славянската идея... един успех на руската държавна политика не е равностоен с един успех на сръбската държава."

Когато сръбският крал е бил на посещение в Петербург, група български емигранти: Цанков, Люцканов, Бендерев, Груев и други се опитали да му дадат един адрес и поискали среща с него. Според сведенията на „Свобода" младият сръбски крал, разбира се, по внушение на своите съветници, отказал да приеме адреса и да се срещне с лицата, които го бяха подписали. В адреса се говорело за съюз между Сърбия и България под покровителството на славянството и на православието, против чужди народи, които искат да разединят славянските народи. Така поне твърди вестник „Свобода"* Софийският официоз официално заявява: „Отказваме се от Русия, която се обяви против Съединението, свали княз Александра, изпрати Каулбарса, повдигна междуособици у нас и самите руси ни отчуждиха от Русия. Ако Каулбарс беше се явил в Сърбия, биха го разкъсали на парчета."

Но след като Александър Обренович посети Виена и след сръбските уверения, че сръбската външна политика по отношение на Австрия остава непроменена, настъпи известно подобрение и в сръбско-българските отношения. Виенските вестници, начело с Нойе фрайе пресе" и „Фремденблат" изразиха своето доволство от посещението на сръбския крал във Виена и от разговорите, които Калноки е имал с Ристич-Пашич. Сърбия не се отказвала от своята самостоятелна политика по отношение на Русия и славянството. От това е доволен и вестник „Свобода", който в броя си от 1.VIII.1891г. вече хвали сърбите, че след посещението във Виена са решили да водят по-трезва, по-реална, по-независима политика, а главно престанали са да се увличат от своето руско обожаване, което е досадило на всички, най-вече защото няма никаква полза от него. „Ако Русия е неприятелка на Румъния и България, тя не може да бъде приятелка на Сърбия." — завършва наставнически в. „Свобода".

* В броя от 1 юли 1891 г.

Но все пак отношенията между България и Сърбия оставаха хладни още една година, докато траеше управлението на сръбското регентство. След това, когато Александър Обренович се обяви за пълнолетен и крал Милан се завърна в Сърбия, там наново възтържествува австрофилското течение. Отношенията с България се подобриха поне външно. Те продължиха в тая форма до падането на Стамболова през 1894 година, когато се завърши и австрофилският курс в българската външна политика.

Френско-български дипломатически конфликт. Аферата Шадурн

Макар френско-руският съюз за не беше още сключен, а бяха направени само първите стъпки на едно сближение между двете правителства, френският печат, който посрещна вестта за сближението с особена радост, надявайки се, че тоя съюз ще им върне миналия международен престиж и Елзас и Лотарингия, започна ревностно да защищава руските интереси и да взима становища по много въпроси, идентични с тия на руската дипломация. И преди това френският печат не бе добре разположен към България, но сега при новите условия той започна да става все по-враждебен спрямо нея, респективно към Фердинанда и към правителството на Стамболов. Особено се отличи в това отношение френският кореспондент в София Шадурн.

Първоначално Шадурн като кореспондент на английския вестник „Таймс" държи сравнително благоприятно поведение към българската власт. По-късно като кореспондент на френската агенция „Хавас" и на други френски периодични издания, между които и вестник „Тан", променя своето отношение към българските властници. И докато отначало е добре приет в българския дворец е се ползва с благоразположението на Фердинанд, впоследствие скъсва с него и започва доста ожесточена, макар и облечена обикновено в една твърде лустросана форма кампания против порядките в България и срещу лицата, които бяха начело на управлението у нас.

Тия свои дописки и статии, пропити с враждебен на българските управници тон, Шадурн публикува главно във френския печат, който под влиянието на влошените отношения между България и Русия и на новоочертания френско-руски съюз с охота помества всичко лошо, каквото можеше да се каже за ръководителите на българската политика. Вестник „Таймс" напротив, както и другите английски вестници държи едно по-внимателно и винаги по-въздържано и благосклонно поведение спрямо България.

През 1887 г., когато Шадурн идва в България, е кореспондент, както вече споменахме, само на „Таймс", а едва през 1890 г. поема и кореспондентството на „Хавас" и на „Тан" и оттогава главно започва да изпраща недоброжелателни новини за българското правителство. Българското министерство на външните работи на няколко пъти му прави бележки да бъде по-въздържан в своите дописки и преценки по българските работи, защото инак могат да последват някои неблагоприятни за него последици.

Вместо това, през март и април 1891 г. Шадурн дава редица дописки и съобщения във френската преса, които българското правителство преценява като клеветнически, обидни за ръководителите на българската политика, като го и обвинява в изопачаване и извращаване на фактите. Това е времето на преследванията, затворите и изтезанията в полицията, които последваха след убийството на министър Белчев и комплота против живота на Стамболова. В много отношения дописките и съобщенията на Шадурн изразяваха една печална, но вярна действителност от тогавашното вътрешно управление на България. Тези истини естествено компрометираха режима пред очите на чужденците, особено във Франция, за разположението на чието обществено мнение княз Фердинанд държеше тъй много.

Между изпратените още отначало работи от Шадурн голямото френско списание „Илюстрасион" помества една снимка от приемите в българския дворец, която излагаше твърде много Фердинанда. Това е някакъв въображаем апотеоз на неговото князуване. Една фотография, на която Фердинанд е изобразен като някакъв млад вълшебен княз, заобиколен от нимфи и феи — млади дами от софийския тогавашен хайлайф. Снимката трябвало да остане в тайна, но щом нещо се знае от повече хора, тайната не може да се запази. Прониква до широки кръгове на софийското общество. Отива и в ръцете на опозицията, и на Шадурн и след няколко седмици е поместена в „Илюстрасион". Сензация голяма, списанието минава от ръка на ръка в София. Фердинанд е ядосан на кореспондента. Стамболов е още по-ядосан на Фердинанда, загдето е имал нетактичността да се излага по тоя начин. Някой все пак трябва да понесе отговорността за това „Le roi s'amuse"*. Отговорността пада върху Шадурн, макар той всъщност да бе изнесъл може

* По тоя случай Добри Ганчев като съвременник и близък до Двореца, понеже е учител по български език на Фердинанда, разказва: „В двореца са поканени близки лица с дамите си. Подир танците и гощавките, урежда се жива картина. Тя е букет от най-красивите присъствуващи госпожи. В средата на букета е Фердинанд, украсен с всички ордени, с всички драгоценности по пръсти и гърди, сам хубавец като Аполон. Зад него нимфа или богиня с протегната гола ръка. В ръката венец от разкошни цветя. Венецът се държи над красивата княжева глава. Нимфата е най-хубавата тогава дама в София — госпожа Белче-

би самата истина, но истина, неприятна за управниците. И българското правителство покани кореспондента в 24 часа да напусне България. Но вместо това Шадурн се укрива във Френското агентство и генерално консулство, където естествено българската полиция не можеше да влезе да го залови и експулсира зад граница.Там Шадурн останал 8 дни. Намесва се управляващият френското агентство Ланел, намесват се и някои от другите агентства на Силите, които съветват правителството, че е в негов интерес да не раздухва случката, а да се опита без много шум да я потуши. И правителството на Стамболов се съгласява да отмени мярката за изгонването на кореспондента. Едновременно с това министърът на външните работи Греков повикал френския управляващ и го предупредил, че Шадурн ще бъде изгонен, ако не се коригира и не промени поведението си, а продължава да изпраща до агенция „Хавас" и други френски периодични издания кореспонденции, в които не се зачита личността на суверена на страната, на неговите министри и на някои представители на Силите.

Не минало много време и Шадурн подновил своите дописки, но пак с лъжливи сведения и клеветнически новини, според твърденията на българската власт. С тях той дискредитирал българското правителство пред външния свят, а правел и външни агитации: сношавал се с бунтовническата опозиция и говорел пред офицерите дръзки речи срещу съществуващите закони и ред в страната. И българското Министерство на външните работи го обвинява, че играе ролята на вътрешен смутител (агент-провокатор), за да дискредитира България навън.*

Тогава българското правителство взима наново решение да го изгони зад граница. Но за да не му се даде възможност пак да се укрие във френското агентство, на 26 ноември/8 декември 1891г. го изненадват сутринта рано в жилището му, където е арестуван. Качват го на файтон и под стража го изпращат до сръбската граница. Българското

ва. За живата картина била правена предварителна репетиция, излязла ефектна. Харесали я всички. Особено старата княгиня. И да се запази спомен от тая мила забава, Фердинанд поръчва от по-рано на придворния фотограф Иван Карастоянов да дойде с апарата да я снеме. Фотографическите картички са всички у Фердинанда у двореца. Дава ги само на участниците в живата картина. У Иван Карастоянов остава само негативът, от който той преважда и дава на близки и приятели. Михаил Сарафов, шурей на фотографа, получава и той една такава картичка. Разнася я по къщите на русофили. Гледат я, смеят се. На дясното поле на забавната фотография някоя ръка написала „Le roi s'amuse" („Царят се забавлява"). С този надпис фотографията намери място на една от страниците на френското списание. В Париж се смеят, както и в София. Това е работата на Шадурн. Фердинанд е вън от себе си. Не може да прости на наглия френец. Успокои се само, когато Стамболов изпрати в квартирата на Шадурн стражари и го изпъди зад граница..."

* В. „Свобода" от 4 януари 1892 г.

външно министерство дори не уведомило за станалото управляващия френското агентство.

На 11 декември н.с. 1891 г. управляващият агентството Ланел подал остра нота до българското правителство: обвинявал го в явно и предумишлено нарушение на международните трактати, респективно капитулационните клаузи на Берлинския договор, който постановяваше, че капитулационните договори и обичаите, които ги допълват, са задължителни за българското княжество, както са задължителни и за Турция, която навремето ги бе подписала. Френското агентство настоява българското правителство да отмени своето незаконно, според французите, решение за експулсирането на Шадурн и да заплати обезщетение, което впоследствие Франция ще определи. Настоява отговорът да бъде даден в 24 часа от момента на получаването на нотата.

На следния ден 12/24 декември българското Министерство на външните работи дава своя отговор. То застава на становището, че договорите не говорят нищо за онези чужденци, които се месят във вътрешните политически работи и които чрез своите действия или писания причиняват мъчнотии на правителството. Въпросите от обществен ред и за съществуващите учреждения в страната зависят изключително от дискреционната власт на държавата по силата на нейния суверенитет. Все пак министърът на външните работи Греков изказва съжаление, дето не е уведомил управляващия френското агентство за взетото решение спрямо Шадурн, но поддържа, че мярката не може да бъде отменена. Министърът се надява, че френското правителство ще уважи мотивите, които са диктували поведението на българското правителство, и че фактът на тая експулсия не ще влоши френско-българските отношения. Два часа след получаването на българския отговор, управляващият френското агентство Ланел нотифицира на българския министър на външните работи, че има заповед да прекъсне отношенията си с България.

Веднага изникналият нов конфликт с френското републиканско правителство взима необичайно големи размери, веднага се вдига голям шум и предизвиква остри нападки в руския и френския печат срещу България. Френските и руските вестници наричат българското правителство тиранско-варварско. Особено лош език държат спрямо Стамболова, който всъщност олицетворяваше целия режим. Във Франция шумът е особено голям. Депутатът Милвоа отправя интерпелация до министъра на външните работи Рибо по аферата Шадурн. В интерпелацията се говори твърде невъздържано за българското правителство, което интерпелаторът обвинява не само в нарушение на неговите международни задължения с изгонването на френския поданик Шадурн, но и в страхотен вътрешен терор спрямо всички, които биха се осмелили да критикуват и об-

съждат режима. Настоява се за строги санкции срещу правителството на Стамболов, още повече, че България не е суверенна държава, а зависима от Високата порта и е поставена под контрола на Силите.

На интерпелацията отговарят министър-председателят Фрейсине и министърът на външните работи Рибо. Последният между другото казал: „България е една зависима държава. Тя съставлява неразделна част от Отоманската империя. Тя е под сюзеренитета на султана и следователно е подчинена на капитулационния режим." След това Рибо, който цитира чл. 8 от Берлинския договор, пита: „Може ли българското правителство със своя собствен авторитет и без всяко съгласие на чуждите консули да тури ръка върху един техен съотечественик и да го експулсира?" По-нататък министърът сам отговаря: „Не. Основен принцип в страни, подчинени на капитулационен режим е, че никакъв съдебен или изпълнителен акт не може да се извършва без интервенцията на консула. С ордонанси от старата империя френските консули са облечени с власт сами и само те да експулсират във Франция френските поданици. Това увенчано от вековете тяхно право е вследствие на капитулационния режим, който не осветява никъде безнаказаността на френските поданици, ако последните извършат деяние от естество да компрометират публичния режим в страната. Същият режим обаче изисква, щото във всеки подобен случай консулът да интервенира и да упражни в името на Франция и в съгласие с правителството на султана своето право на експулсия, както и своето полицейско и юрисдикционно право."*

Френското правителство, недоволно от отговора, който му бе дало българското правителство с нотата си от 12/24 декември, отнесе въпроса пред Високата порта с искане последната като сюзерен на княжеството да застави своя васал — България да даде удовлетворение на Франция. В нотата си до Високата порта за намеса във вътрешните български работи цариградският френски посланик казва, че българското правителство експулсирало Шадурн без да изпълни задълженията си да поиска намесата на френския консул в София, така както това се налага от договорите, сключени между Франция и Турция, които ангажират и България, която е неразделна част от Отоманската империя.

Високата порта препрати искането на френското правителство в София и поиска обяснение от софийския кабинет. Последният отговори с обширен мемоар с дата 20 декември 1891/2 януари 1892 г., в който, след като обяснява всички перипетии, през които бе минала тая шумна на времето си афера, добавя: „Преди всичко трябва да се знае дали българското правителство нарушава действуващите в княжеството капитула-

* Lamazierre. Les capitulations en Bulgarie, 197, Paris, 1892

ции и договори като арестува и експулсира един чужденец, който злоупотребява с гостоприемството, което страната му дава, бърка се във вътрешните ѝ политически работи и дава лъжливи и клеветнически сведения и така помага да се възбуждат духовете в страната и да се създават пречки на правителството..."

По-нататък в мемоара си до Високата порта българското правителство твърди, че капитулациите са имали за цел да обградят верските и търговските права на чужденците. „Между многото привилегии, се казва в мемоара, които Силите са придобили от турското правителство в полза на своите поданици е и тази, която задължава местните власти в случаите, когато те задържат един чужденец, да уведомят за това консула. В ума на договарящите страни това очевидно е един вид контрол, който консулската власт упражнява по силата на правото на протекция на своите съотечественици и на техните търговски интереси. Напразно обаче, казва българският мемоар, ще търсим поне едно процесуално правило за преследване на чужденци, извършили злодеяния или престъпления срещу държавната сигурност. По тая точка капитулациите пазят абсолютно мълчание поради това, че в епохата, когато те са били издадени, самите Сили са признавали, че за тях местните полицейски правила са прилагат всецяло. Всяка държава в своята територия е единствен съдия за мерките, които тя взима за поддържането на реда и за запазване на отечествените интереси, застрашени от когото и да било и българското правителство се вижда единствено компетентно да реши дали е уместно и необходимо да се изгони в дадена минута един чужденец, който се отличава със своите враждебни действия за страната и нейните учреждения."

По-нататък в мемоара се отбелязва, че същия начин на процедиране българското правителство е прилагало и в други случаи, например спрямо няколко руски поданици, дори и спрямо френския поданик Линдел-Лауб, кореспондент на парижкия вестник „Тан", изгонен от София през 1888 г., и спрямо друг френски поданик Мерлен, кореспондент на един революционен лист „9-ти август", изгонен от Русе през 1889 г. И в тия случаи българското правителство не уведомило надлежните консулски власти. Протести не последвали, освен за Мерлен, но без никакви последици. Дори по-рано, на 27 септември 1886 г. с циркулярна нота № 4052 изпратена до българските дипломатически агенти се уведомяват чуждите правителства, че всички техни поданици, които биха се намесили в ставащите тогава избори за III Велико народно събрание, ще бъдат изгонени. Тогава протестирал само руският дипломатически агент Каулбарс и никой друг. Но по-късно Русия сама се съгласила да бъдат изгонени от България всички руски поданици, подозира-

ни в анархизъм. По същия начин са постъпили румънните и сърбите, докато са били под тежестта на капитулациите.

В заключение българското Министерство на външните работи заявява: 1. Че неговото правителство има правото да изгони всеки чужд поданик, щом неговото присъствие на българска територия съставлява опасност за обществения ред и сигурност. 2. Че Шадурн е изпращал на вестниците, на които беше кореспондент, лъжливи и враждебни за България новини и, макар предупреден, не е променил своето поведение — доказателство са неговите последни кореспонденции в „Хавас". 3. Предупреждаван е чрез управляващия френското агентство да престане да праща дописки с подобно съдържание, но той, въпреки известни обещания, не променил своето поведение. 4. При неговото изгонване френското консулство не е било предупредено, защото чрез това щяло да му се даде възможност да се укрие пак в консулството и българското правителство да абдикира от своята власт.*

По този мемоар Портата не направи никакви други постъпки в София, а се задоволява да го предаде на френското посолство в Цариград. Френското правителство поддържаше, че правото на експулсия на френски поданици, живущи в Турция, респективно в България принадлежи на френските консулски власти, а не и на местната власт. Българското правителство, без да отрича, че според капитулациите френските консули имат това право, поддържа, че и местната власт, дори без интервенцията на съответния консул, има същото право щом действията на чужденеца са насочени против обществения ред и държавната сигурност.

Френското становище се поддържа от повечето френски автори, специалисти по капитулационното право, начело с Феран-Жиро.**

Същото поддържа и Ламазиер. Те се базират на чл. 82 от Френския едикт от 1778 г., който дава подобно право на френските консули, но това са норми на вътрешното френско право. Те са задължителни само за френските власти, но не и за една чужда власт, била тя турска или българска. За нея са задължителни само нормите на нейното собствено право или тия на международното право, респективно на международни договори и конвенции, в случая капитулациите. Ако се обърнем обаче към капитулациите, никъде в техните текстове няма постановления, които да отказват правото на Турция да експулсира провинените чужденци, пребиваващи на нейната територия. Още повече, че капиту-

* Мемоарът е публикуван във в. „Свобода" от януари 1892 г., бр. 710 и в Lamazierre, p. 186.

** Сравни неговата статия върху капитулациите: „Giraux — Du Droit L'expulsion. B: Revue de droit international, 1887, p. 16.

лациите като ограничаващи суверенните права на Турция не могат да се тълкуват разширително в неин ущърб и в полза на чужденците. Жиро се позовава на оня пасаж от уводната част на френската капитулация от 1740 г., където е казано: „Целта на тия актове е посланиците, консулите, преводачите, търговците и други французки поданици да се ползват с покровителството и всякакво спокойствие." От този пасаж Жиро вади косвено заключение, че Турция не може да притежава правото на експулсия спрямо чужденците, които се радват у нея на капитулационни привилегии, понеже правото на експулсия е несъвместимо с формалното обещание за покровителство и дава спокойствие на чужденците. Но с основание се възразява, че ако се приеме мнението на Жиро, тогава трябва да се откаже правото на Турция да съди и наказва същите чужди агенции, когато те извършат престъпление спрямо местни поданици, защото подобни мерки могат в още по-голяма степен да нарушат общественото спокойствие.

Следователно въз основа на капитулационните текстове не може да се поддържа, че Турция, която е приела капитулациите се е отказала от правото си да експулсира чужденците като е представила това право изключително на европейските консули, които естествено ще могат да действуват по свое усмотрение. Неправилно е и мнението на Ястржембски,* че европейските държави могат да отрекат правото на експулсия на Турция не като се основават на капитулациите, както приема Жиро, а на обичая, по силата на който тя не се е ползвала от правото на изгонване зад граница на чужденците, защото ония обичаи, които не са съгласни с постановленията на капитулациите, не са задължителни за Турция, още повече за нас, защото тя никога не е признавала задължителната им сила. При това обичай в такъв смисъл не е могъл да се образува в Турция в по-старата епоха, защото самото право на експулсия, тъй както то се прилага днес, е явление от по-ново време, а в периода на своето могъщество Отоманската империя е предпочитала в случаи, когато тя или някой от поданиците ѝ бъде увреден от чужденци, да търси по-действителни и по-изгодни за нея средства, за да получи удовлетворение, а не да се задоволява само с по-слабото средство на експулсията. Щом капитулациите и международните обичаи, които са действали на Изток не отнемат правото на Турция да експулсира чужденците, провинени в известни престъпления, особено срещу самодържавието, то естествено това право има и българското правителство.

Според капитулациите никакъв съдебен или административен акт върху чужд поданик не може да се извършва от местните власти, без да

* О капитулациях в Отоманской империи, стр. 470-472.

присъства консулът или драгоманът от съответното консулско агентство. Според протокола пък от 9 юни 1868 г., подписан между Портата и Силите, консулът се лишава от възможността да задържа със своето неявяване действията на местната власт повече от едно денонощие на деня, когато той е бил поканен от тях да се яви, щом въпросът се касае за действия срещу негов поданик. При това протоколът разпорежда, че полицията може да се ползва от своята власт свободно и без ограничения. С това постановление за първи път ясно и недвусмислено се признават правата на местната администрация по отношение на чужденците, права, които дотогава са били много оспорвани от консулите.

Все пак местната власт е длъжна най-малко да предизвести респективния консул, когато тя се вижда принудена да посегне върху един чужденец, тъй като в капитулацията изрично е уговорена гаранцията за личната и имуществена неприкосновеност на чужденците, които се ползват с капитулационни привилегии и никакъв съдебен или административен акт не може да бъде извършен спрямо тях без намесата на консула, особено когато се касае до експулсия, защото тя представлява едно безспорно ограничение на личната свобода на чужденеца. Ако за арестуването на чужденеца местната власт може да се оправдае, че е действувала без да предизвести консула, понеже се бояла, че той може да избяга или да се укрие ако остане още известно време на свобода, докато консулът се яви, то за експулсирането тия съображения са неуместни, понеже след арестуването експулсията може да се забави известно време, докато се предизвести консулът.

Това предизвестяване на консула има за цел да му се даде възможност да проучи причините, които навежда местната власт, за да вземе репресивни мерки спрямо един негов поданик. И ако консулът има основание да направи свой протест пред местната власт срещу нейните действия и да иска спирането или отменянето им, консулът в никакъв случай не може да ги спре.

В по-далечното минало, когато чужденците на Изток са били ограничени да се заселват където желаят, а са били заставяни да живеят само в особени квартали и сгради в градовете, отделени съвършено от местното население, наречени тия квартали или сгради по френската терминология фонди или фондини , а по италианската — фактории. Тогава правата на консулите са били много по-широки. Фондите представлявали отделни самостоятелни части от общия град, една християнска колония, конституирана под авторитета на своя консул, тая част от града е считана по силата на екстериториалитета не като част от мохамеданската страна, а по фикция като чуждоземна територия. Полицията и администрацията на квартала, където са живеели чужденците е била из-

цяло в ръцете на консула; местната власт там не се е намесвала, но и чужденците нямали право да излизат вън от границите на фондата.

Според Френския едикт от 1778 г., статия 82, консулът имал право да арестува и връща в отечеството всеки свой съотечественик, който с поведението си компрометира цялата чужда нация. Тогава именно консулите са имали права само те да експулсират свои поданици. Но това е било, докато фондата имаше своя напълно затворен характер.

По-късните условия на живота доведоха до унищожаване на фондата в оня вид, в който я наблюдаваме в началото. Самите думи *европейска нация* се заменят с *европейски колонии*. Стените на фондата се оказаха вече тесни да поберат търгуващите чужденци и те се пръснаха навсякъде по територията на местната държава. Консулът загуби своето изключително право на администрация и покровителство над своите поданици и те преминаха вече под администрацията и юрисдикцията на местната власт. Консулската власт остана в известен смисъл само като контролна власт над действията на местната администрация. Тая еволюция настъпи през XIX в., особено през втората му половина, когато настъпи чувствително развитие в стопанско-социалния живот на турската държава и в социалното положение на чужденците, които живееха в нея. При това не може да се отрече правото на всяка суверенна държава, макар и поставена под капитулационния режим, по своя инициатива да вземе мерки против нарушителите на реда и спокойствието в страната, па били и чужденци с капитулационни привилегии. Държавата дава гостоприемство на чужденците, но при условие, че те ще се държат коректно. Сигурността на самата държава е толкова важна за нея, че никакви ограничения в това отношение не могат да ѝ се налагат.

Наистина действията на Шадурн не заплашваха направо сигурността на Княжеството, но излагаха престижа му, по-точно престижа на неговите управници. Пресилено е обаче твърдението на тогавашните софийски управници, че със своите дописки и съобщения френският кореспондент тъй излагал българското правителство, че подготвял външна агресия. Щом тя не стана през бурните години на Регентството и в първите две — на Фердинанда, много по-трудно би станала сега, през 1891 г., особено пък интервенция, подбудена само от съобщенията на кореспондента — това бе абсолютно изключено. Софийските управници ги бодеше друго нещо: Шадурн изнасяше в западния печат неприятни за правителството факти из вътрешното негово управление, и то не измислени факти, а действителни. Това бе черният терор, който настъпи в България след убийството на Белчев и след неуспешния комплот против Стамболова, терор, който продължи да падането на диктатора, както това разгледахме в книгата за вътрешната политика на Стамболова.

Грешката на българското правителство в аферата Шадурн е тая, че не е потърсило съдействието на френския представител в София, по-точно не го е уведомило за решението си да експулсира кореспондента, каквото задължение то имаше по капитулациите. Ако той откажеше да се отзове на нотификацията, която българското правителство би му направило, то тогава последното добиваше безспорното право да експулсира без международна отговорност провинилия се чужденец.

Но не е право становището на софийското правителство като твърди, че формалността по предизвестяване на консулската власт за тая експулсия е била изпълнена, понеже българският министър на външните работи по-рано на два пъти е предупреждавал устно управляващия френското консулство, че ще експулсира Шадурн, ако той продължава своите нападки спрямо България и нейното правителство. Според смисъла и съдържанието на договорите и според установената практика това е недостатъчно. Предизвестяване, и то в писмена форма се изисква винаги, непосредствено преди пристъпването до арестуване и експулсиране на чужденеца, когато предупрежденията на българското правителство са били устни и направени много по-рано. Инак сам френският касационен съд, с решение от 1 декември 1887 г. е приел, че Високата порта има право да експулсира френски поданик при условие, че ще уведоми консулската власт.

Шумният инцидент с Шадурн завърши с една декларация от страна на българското правителство в смисъл, че за в бъдеще то ще уведомява писмено френските консулски власти за издадената заповед за експулсирането на някой техен поданик. Но ако чужденецът не напусне българската територия в определения му срок, княжеските власти ще направят нужното за изпълнението на заповедта за експулсия.

За подобно изглаждане на инцидента се застъпиха в Цариград и някои от посолствата на Силите. Предложиха този *модус вивенди,* за да ликвидират конфликта, като се запази престижът и на двете страни. За това допринесе и поведението на Портата. Тя прие твърде добре българския мемоар по простата причина, че той даваше такова тълкуване на капитулационните договори, което бе благоприятно за държавите, които бяха под тежестта на тия договори, каквато бе и самата Турция. И турското правителство не прояви никакво желание да отива по аферата Шадурн против България. Турското правителство намерило само една грешка у българските управници, а именно гдето не е съобщило на управляващия френското консулство Ланел за постъпките, които предприема против Шадурн.*

* В броя на в. „Свобода“ от 14 януари 1892 г.

Софийският официоз не закъсня да изкаже радостта си от това разрешение на конфликта: сметна се, че Франция е победена в случая, защото две от нейните най-важни искания не са удовлетворени: 1) да се позволи на Шадурн да се завърне в България; 2) българското правителство да заплати на изгонения френски поданик. Лондонският вестник „Таймс" добавяше, че френският министър на външните работи Рибо остана изолиран от подкрепата на Силите, които не одобриха неговите действия. Той потърси подкрепа в Турция, но Портата се солидаризира с българското гледище. Даже Русия посрещна слабо бурните похождения на Рибо, макар тя да търси да станат бъркотии и безредици в България — завършва английският вестник.

Убийството на д-р Вълкович

Още конфликтът с Франция неприключен, бе извършен нов комплот, сега вече не в София, а в Цариград против живота на българския дипломатически агент там д-р Г. Вълкович. Няма съмнение, че заговорът идваше от ония емигрантски среди, които бяха организирали нападението против Стомболова на 15 март 1891 г., жертва на което стана министър Белчев.

Едновременно „Свобода" без всякакви колебания се нахвърли с обвинения против Русия и Турция. Първата като организатор на убийството, втората — гдето не взима мерки за охраната на чуждите агенти. И правителственият вестник изрежда за сметка на Русия комплота на Паница, убийството на Белчев, сега на Вълкович; против Турция, че не е взела мерки да изпъди българските емигранти заговорници и това тя върши от угода към Русия. Хвърля упрек и против Силите: „Европа трябва да разбере добре това и да тури край на това руско разбойничество..."

А в действителност тия комплоти бяха в резултат от създадените в самата България отношения. Събитията изхвърлиха значителна част емигранти, които не можеха да бъдат спокоен елемент. Самият факт, че от една държава има по-масова политическа емиграция, която бяга с озлобление от режима в своята страна показва, че във вътрешния живот на тая страна има нещо ненормално. Приятелите на Паница търсеха случай да отмъстят на Стамболова за неговото осъждане на смърт и екзекутиране и направиха комплота на 15 март 1891 г., но понеже Стамболов се изплъзна, а падна само Белчев, същите среди насочиха своя удар против Вълкович, ревностният защитник на режима на Стамболова пред султана и Портата. Имаше в тия среди едно подозрение, че засилените действия на Портата по българския въпрос и отказът ѝ да

върви в съгласие с руската политика против Фердинанда и Стамболова се дължаха на настояванията и интригите на Вълкович. Това бе пресилено. Не бе такова влиянието на Вълкович, та то да може да накара турците да държат подобно поведение по българския въпрос. Те имаха много по-съществени причини да действуват по тоя начин. Най-напред турците бяха твърде доволни от засилената вражда между руси и българи и се стараеха да я раздухват постоянно. На второ място у турците още от миналото имаше страх от Русия и затова, за да не я дразнят даваха вид, че я слушат. Същевременно правеха обаче всичко да попречат на всеки неин по-голям успех. Те не предприемаха нищо против България, но същевременно търпяха на своя територия българските емигранти, които не бяха далеч от мисълта да правят комплоти у нас, като с това Портата даваше вид, че услужва на руската политика. Няма съмнение, че Турция от гледище на собствените си интереси желаеше една слаба и несигурна вътрешно България, но се боеше да не би тези вътрешни български слабости да улеснят едно руско нахълтване у нас. И поради това политиката на Портата беше тъй непостоянна, уклончива и несигурна по българския въпрос. Тая непостоянност и лавиране се отразяваха във факта на тъй честото сменяване на великите везири и на министрите на външните работи. Доколко в другите монархически страни, където нямаше парламентарно управление тези промени по това време бяха редки, в Турция, напротив, всяко подухване на друг политически вятър даваше дълбоки вътрешни политически смени, предизвикани обикновено под влияние отвън. Абдул Хамид се опитваше да бъде политически ветропоказател. Най-разположена бе турската политика към българското правителство, когато везирският пост се заемаше от Кямил паша, който се смяташе, че е под влияние на Англия. Английската дипломация му влияеше в полза на Стамболова. Но щом в Илдъза забелязаха, че подобна английска ориентация в турската политика е неудобна, Кямил биваше сменен и идваха по-неутрални политически личности, някои от които като Хамил Рифат паша минаваха за реформатори на Турция под западно влияние, други като Саид паша биваха съвсем безцветни. Тая предпазливост и колебливост с турската външна политика се почувства особено силно след сключването на двойния френско-руски съюз, който безспорно се посочи като нова мощна политическа комбинация, достатъчно силна да импонира на Тройния съюз.

И по убийството на Вълковича турските власти не проявиха никакво особено желание да действуват по-енергично. Наскоро след убийството на българския дипломатически агент в Цариград е бил арестуван някой си Христо, който признал пред турските следствени власти, че убийците

били Шиндаров и Тюфекчиев, замесени и в комплота против Стамболова, когато падна Белчев; те действували по наставление на някакъв комитет в Одеса, оттук пък обвинението от българска страна, че комплотът против Стамболова и убийството на Вълковича са инспирирани от руска страна, по-точно от официално Русия.

На това руските вестници „Новое время", „Новости", „Свят", „Петербургские ведомости" и други реагираха решително като заявиха, че Русия и нейната дипломация отдавна са престанали да се занимават с България. Но следствието в Цариград по убийството на Вълкович се насочва и против един българин емигрант, Владимир Шишманов.* Уличен като ятак на убийците, а той служил в руското посолство. Турската власт го арестува, но Нелидов се застъпва за своя чиновник и турците го освобождават, след което Шишманов заминава за Одеса. Преди това Петър Станчев, също емигрант в Турция, по искане на българското правителство е бил интерниран в Анадола, но турският надзор върху него е бил така слаб, че Станчев успял за избяга в Русия, където в печата започнал да полемизира с Татишчева по някои въпроси, засягащи българското управление. В София бе създадено убеждението, че турците не желаят да се занимават с това неприятно за тях дело по убийството на Вълкович и да гледат да го притулят. „Свобода", брой от 11 март, се нахвърля с особено необуздан език против Русия, респективно против руските управници. „Велика Русия, пише официозът, най-голямата държава в Европа, от няколко години насам постепенно, като изхаби всички по-честни средства, сега употребява в своята политика грабежа и убийствата. Турците отпуснаха Шишманова, а има и Комитет в Одеса под ръководството на Славянския комитет; той решава убийството на Стамболова, а след това на Вълкович."

Недоволството на българското правителство от поведението на турците се изразява в нотата, подадена на Портата от управляващия българското агентство в Цариград. В нея се излага историята на убийството и се критикува поведението на турската власт след самото убийство, особено освобождението на Шишманов. Подчертава се, че руското посолство покровителствува емигрантите, които се занимават само с комплоти. Все пак българското правителство изразява своите добри чувства към Турция, както и надеждата, че Високата порта ще преследва убийците на българския дипломатически агент и ще ги накаже, както и ще затвори в Отоманската империя пътищата на революционното движение, насочено против България. Изказва се също надеждата, че Портата

* По-късно, в началото на тоя (XX) век един от редакторите на вестник „Ден" там, Шишманов пишеше кратки фейлетони и под псевдонима Петрони.

ще поиска екстрадицията на убийците и на техните съучастници от Русия и окончателно ще забрани на българските емигранти да живеят и пребивават в европейските области на империята.

Разбира се, Турция направи твърде малко по изпълнението на исканията, предявени от българска страна. Нареди съдебно дирене и проследяване на заловените от турските власти участници, но екстрадиция на други от Русия не поиска. Пък подобна постъпка не би била удовлетворена, защото руското правителство би я отхвърлило, едно като се позове на капитулациите, друго — че убийството е от политически характер, а знае се, че политическите престъпници не се предаваха. Освен това Високата порта нямаше никакво желание да влиза в разправии с Русия по едно дело, което ѝ беше твърде досадно.

И „Свобода" изрази шумно своето недоволство. Нарече поведението на Турция комедия. „Като че ли, писа официозът, Турция е безсилна, а Нелидов владее Цариград със своите гавази и драгомани. Шишманов е бил пуснат от турците, дори без да бъде разпитан. Портата проявява двуличие не спрямо България, но и спрямо Тройния съюз."

Руските вестници отговаряха енергично на „Свобода", която не преставаше да меси и името на официална Русия в убийството на Вълковича. Те осъдиха и българската нота, дадена на Портата по същия случай. Френските вестници, или някои от тях, държаха същия език не само поради симпатиите, които проявяваха към царското правителство, но и поради аферата Шадурн, която не преставаше да занимава френския печат и общественото мнение във Франция. Дори в. „Тан", който на времето си бе полуофициоз на френското Външно министерство, написа твърде злобна статия против българските управници. „Свобода" (10/22 април 1892 г.) ядно отговаря: „От развалената френска нация не сме очаквали облаги и приятни думи. За нас е утешително, че приятелските нам сили се отнасят съчувствено към България."

Софийският официоз обаче отбелязва със задоволство една статия на цитираното вече на няколко пъти руско либерално списание „Вестник Европы", което в априлската си книжка от същата година се обявява против тенденцията на руската правителствена преса да нарича българските управници „лъжеуправители", както и една статия на Татишчев в „Русский вестник", който в една полемика с българския емигрант Петър Станчев пише: „Нашето разногласие с българските емигранти се състои в това, че те съдят за работите в България от своя точка зрение, а нашата длъжност е да гледаме на България и на целия свят само от руска точка зрение. За емигрантите Стамболов е личен неприятел; за Русия той е само политически противник, докато поддържа Фердинанда и е поставил България в австрийската сфера на влияние. Русия е такава сила, че

не се нуждае от тъмни и нечисти средства за осъществяване на своите политически цели.“ И по-нататък: „... задачата на Русия е да избута из България австрийското влияние и на австрийските съюзници, да свали Фердинанда като обезпечи на България самостоятелно развитие в духа на народните начала и завети...“

Фердинанд приет от император Франц Йосиф и кралица Виктория

През лятото на 1892 г. заслужава да се отбележат няколко събития във външната политика на България, между които приемът, който бе даден на Фердинанд от австрийския император Франц Йосиф и от английската кралица Виктория и аудиенцията, която Стамболов получи от султана. Наистина и в двата случая се говори за неофициален, частен прием. Не можеше да бъде другояче, защото положението на българския княз беше неуредено в международно отношение — изборът му не беше признат от силите и одобрен от султана. Въпреки това тия две посещения не можеха да нямат и своето политическо значение, каквото значение имаше и приемът на Фердинанд през 1891 г. от австрийския император, който тогава бе станал под етикета на частен прием, даден на един бивш австрийски офицер, какъвто той действително бе, а също изхождащ от династия, близка с тая на Хабсбургите.

Понеже срещата между Франц Йосиф и Фердинанд през 1892 г. бе втора и стана без всякаква тържественост, не обърна внимание нито на Запад, нито дори в Русия. Повече внимание се обърна обаче на приема, който се даде на българския княз в Лондон. Първо, защото тоя прием ставаше за първи път, и второ — защото посещението бе придружено с твърде пищния английски церемониал. Освен на приема у кралицата и срещата с английския министър-председател българският княз е присъствал и на приема, даден в негова чест от лондонския лорд-мер (кмет). Там са били разменени и обичайните в случая речи. В своя отговор Фердинанд подчертал: „... Добрият прием, който намерих в лицето на Нейно Величество Кралицата, към която съм привързан и с близки фамилни отношения* и вниманието, което правителството на Нейно Величество показа към мен доказват, че английският народ, който всякога е бил въодушевен с такива справедливи и щедри идеи, одобрява старанията, които полагам за миролюбивото развитие на българския народ и за запазване тишината на Балканския полуостров.“ (Ръкопляскания).

* Мъжът на Виктория бе Сакскобургски принц.

Няма съмнение, че тия две срещи предизвикаха голямо задоволство в София. По тях официозът „Свобода" помества статии и бележки, в които се изразява надеждата, че работите се насочват към скорошно признаване от Силите на софийския режим — надеждите обаче бяха най-малко преждевременни. Все пак европейският печат отдаде значение на приема на Фердинанда в Лондон. Това изтъкнаха дори и някои от френските вестници, и то най-меродавните на своето време като „Тан" и „Журнал де деба", без да скрият същевременно, че са твърде озадачени от тоя прием, направен на един владетел, който няма международно признаване нито от Силите, нито от султана.

От последния все пак не можеше да се чака никаква по-решителна стъпка в това отношение. Илдъзът, винаги внимателен, предпазлив и боязлив към международните събития не можеше да не забележи дълбоката промяна, която ставаше в европейските отношения; очевидните усилия от едната и другата страна да се постигне политическо сближение, което по-късно да се облече в политически съюз между Франция и Русия. Последиците от това бяха едно значително изменение на европейското равновесие, и то в полза на тия две държави и в ущърб на Тройния съюз, на който се опираше и българската външна политика. Тази промяна в европейската политика се забеляза от Илдъза, а също и от Фердинанда.

В Петербург още от времето на Регентството бяха не особено доволни от държането на Великия везир Кямил паша, подозиран, че е под влиянието на английската дипломация, което в действителност бе вярно. Самите отношения между везира и руския посланик Нелидов не бяха особено сърдечни. В руското Външно министерство дори се повдигна въпросът Нелидов да бъде преместен другаде, например в Рим, на мястото на застарелия посланик барон Искул или в Париж на мястото на Маренхей. Но докато Нелидов бъде преместен, султан Хамид избърза и смени Великия везир Кямил паша през септември 1891 г., заместен от послушния на Хамида Джеват паша, който не можеше да бъде обвинен в англофилство като Кямил паша. Както от султанския дворец, така и от Великото везирство заявиха, че личната промяна на везирския пост няма да окаже никакво влияние върху турската външна политика, макар че дипломатическите канцеларии на държавите от Тройния съюз бяха с убеждението, че везирската промяна се дължи на посещението, което бе направила френската флота в Кронщат и Петербург и на очертаната възможност в най-скоро време да се сключи френско-руският съюз.

Последва едно макар временно охлаждане и в турско-българските отношения, дължимо повече на подозренията на софийските управни-

ци, отколкото на някаква очевидна промяна на турската външна политика към Княжеството.

Тая, макар и не особено подчертана промяна в турско-българските отношения не остава скрита от твърде бдителните англичани. На 3 май (н. ст.) 1892 г. меродавният лондонски вестник „Таймс" публикува една кореспонденция от Цариград, с която се хвърля нова светлина върху обстоятелствата, при които се развиват напоследък тия отношения. Дописникът отбелязва, че настъпилата обтегнатост между сюзеренния двор и васалното княжество при новия везир Джеват паша, чието назначение, както вече отбелязахме, е станало след посещението на французите в Кронщат и след моралния натиск от страна на Русия. Според дописника преди да стане тая среща, султан Абдул Хамид бил смятал да се сближи с Тройния съюз и да признае българския режим. Но очертава се сключването на френско-руския съюз и Хамид се побоява, сменя Кямиля и го замества с безцветния Джеват. При управлението на Джеват става убийството на Вълкович, освобождаването на Шишманов, замесен в това убийство и избягването му в Русия, също поради слабия надзор над българските емигранти в Турция. Петър Станчев, интерниран от турската полиция в Анадола, успява да избяга.

Но в началото на юни 1892 г. Фердинанд е приет, както вече разбрахме, твърде тържествено в Лондон и турската политика към България започва да проявява известни колебания, особено когато видни западни вестници подчертаха значението на тоя прием. Самите отношения между Силите създадоха известна въздържаност в европейската политика. През м. юни в Кил се срещнаха руският и германският император, а в Нанси, Франция френските войскови маневри бяха посетени от руския велик княз Константин. Тия именно посещения създадоха забъркаността в европейската политика и в различните оценки, които се даваха в руската външна политика. Къде е Русия? С Германия или с Франция? Официозът „Свобода" се бои от едно възстановяване на германо-руския съюз. Утешава се, че това е невъзможно и приема, че от по-голямо значение за Русия е посещението на великия княз в Нанси, където бил и председателят на френската република Карно, отколкото срещата на императорите в Кил. По-късните събития потвърдиха верността на това предположение. Под влияние на тия противоречиви факти, които заставят султана постоянно да лавира, Абдул Хамид пожела да приеме Стамболова и действително го прие през август 1892 г.

Стамболов при султан Абдул Хамид

Приемът на Стамболов от султана бе обаче една действителна изненада не само за Русия, но и за Европа. Тоя прием посочи непостоянството, колебанието и лавирането на турската политика.

Докато само преди една година Абдул Хамид бе свалил англофила Велик везир Кямил паша, което причини охлаждане, макар и временно, в турско-българските отношения, сега, през м. август 1892 г. приема на аудиенция министър-председателя на Княжеството, което имаше за владетел един непризнат княз.

Но преди това бе станало нещо твърде интересно, което през пролетта на 1892 г. характеризираше отношенията между Фердинанд и Стамболов. През месец април с. г. цариградските дописници, които не пропускаха да отбележат нищо от онова, което ставаше около България, съобщиха за обща изненада за една продължителна среща между руския посланик Нелидов и българския дипломатически агент в Цариград П. Димитров, който бе заместил Вълкович след неговото убийство. Среща, съвсем необичайно станала за първи път, след като се бяха прекъснали руско-българските отношения.

Стамболов е сам силно изненадан от това съобщение на западния печат. Той нито е давал нареждане за подобна среща, нито е бил предизвестен от някого за нея. Западните кореспонденти твърдяха, че срещата е била поискана от българска страна и имала за цел да направи опит да се измоли благоразположението на руския цар да признае той избора на Фердинанда.

От тия съобщения Стамболов е не само изненадан, но и страшно ядосан и възбуден, защото разбира, че това са постъпки, правени зад гърба му и в противовес на неговата политика, и то точно в турската столица. Стамболов поисква обяснения от Димитров. Последният отговаря, че действал в съгласие с инструкциите, които му бил дал министърът на външните работи Греков.* Стамболов поисква обяснение от Греков, а той заявил, че действа по заповед на княз Фердинанд, който очевидно вече търси връзки с Русия. Много естествено Стамболов е още повече изненадан, бои се да не стане жертва на едно подобно помирение, направено зад гърба му, на каквото и действително той стана жертва впоследствие.

Това предизвиква известни смущения. За да се разсеят слуховете и твърденията, Стамболов нарежда те да бъдат опровергани. В. „Свобо-

* Както е отбелязано и на друго място в тома за вътрешната политика, след падането на Стамболов Фердинанд сам бе подчертал пред кореспондента на парижкия вестник „Голоа", че Греков е бил негов човек в Стамболовия кабинет.

да“ в броя си от 17 април 1892 г. помества такова опровержение, в което между другото се казва:

„Ние желаем да се помирим с Русия, но първи няма да дадем повод за това. Напротив, Русия трябва първа да го поиска с положителен акт, като признае княза. Сега Нелидов не е могъл да има други инструкции от ония, които имаше някога Каулбарс. Следователно върху какви основи е мислел Димитров да води преговори с русите, когато те не искат да чуят за признаването на княза? Да знаеш всичко това и да отиваш да замисляш сближение — това е да унищожиш достойнството на държавата...“

Очевидно Стамболов и неговите близки сътрудници поддържаха едва ли не като аксиома, че Русия никога няма да признае законния избор на Фердинанда. Мотиви: още в 1886 г. тя отказа законността на изборите за Велико народно събрание и обяви всички негови решения изобщо за незаконни. Това свое гледище руската дипломация поддържаше неуклонно от няколко години насам и Стамболов бе убеден, че тя никога не ще се откаже от него. За момента въпросът така си остана. Фердинанд престана да действува по тоя начин в Цариград и да безпокои Нелидова. Покъсно, по други пътища и чрез други лица, вън от служителите на българската дипломация, премести центъра на своите ходатайства във Виена пред тамошния руски посланик княз Лобанов-Ростовски, където има поголям успех.

Стамболов и неговите сътрудници грешаха. Във външната политика думите „никога“, „не може“, „не бива“ нямат и не са имали абсолютно значение, а меродавно си остава да се гледа висшият държавен, а често и личен интерес. Видяхме, че още през 1889-1890 г. в средите на руското Министерство на външните работи не се споделяше съвсем крайното становище, поддържано от императора и неговия антураж за отношението на Русия към Фердинанда, както се подчертавало в тия среди, доколкото е било неправилно отношението на царя към княз Батенберг. И на друго място посочихме, че министърът на външните работи Гирс е осъдил оная тъй рязка телеграма от 19 август 1886 г. от Александра III до Батенберга, която предизвика абдикацията на княза. Според изказването на Ламсдорф Гирс дори подозирал, че императрицата е била взела значително участие в редактирането на тая съдбоносна за Батенбергския княз телеграма. От тоя момент, в който Гирс осъдил редакцията на телеграмата, царицата рязко променила отношението си към него. И сега казал той на Ламсдорф: „Нет ни прежней доверчивости, ни прежней непринужденности“.*

Но ако Александър III и неговата съпруга са имали някаква лична неприязън към Батенберг, не са имали нищо подобно към Фердинанд

*Ламсдорф. Дневник, 8.XII.1889 г.

Кобургски, който между другото е бил приет твърде добре от императорската двойка на тържествата по коронацията в Москва през 1883 година. Ако Фердинанд би могъл да спечели, при посредничеството на влиятелни лица доверието и разположението на царя като му даде доказателства за вярност и преданост, не можеше да се смята, че Русия докрай ще му отказва признаване, особено щом интересите ѝ налагат да има на своя страна България, или поне да я неутрализира.

Стамболов това именно изпускаше из предвид, както и още едно обстоятелство: Фердинанд бе свързан с монархическия принцип и неговата цел бе да основе династия, а това бе възможно, само ако неговото положение на български владетел бъде затвърдено в международно отношение, което можеше да стане само с неговото признаване от Силите и султана, а това може да бъде възможно, само ако Русия предварително даде своето съгласие. И той естествено бе готов да направи жертва, за да постигне тая си цел. Принципът на монархическия легитимизъм му налагаше това. Наопаки, Стамболов, революционер по душа, борец по природа, не бе свързан с подобни условности. Той можеше да управлява още дълго при непризнат княз, продължавайки борбата с Русия, разчитайки, че русите сами ще разберат безсмислицата на своята опозиция срещу признаването и ще се откажат сами от нея. Оттук се виждат и различията в схващанията между Фердинанд и Стамболов по въпроса за признаване избора на първия за български княз и за нормализирането на руско-българските отношения, след като те бяха скъсани от Каулбарса през 1886 г.

След като Фердинанд бе приет във Виена и Лондон, постоянно колебливата политика на султан Хамид изведнъж завива към средата на 1892 г. благосклонно към България. От Илдъза изявили желание пред английския посланик, че султанът би желал да види българския министър-председател Стамболов в Цариград. Стамболов приел поканата и Фердинанд се съгласил неговият първи министър да се представи на сюзерена, понеже такава среща бе невъзможна за самия княз. В края на месец юли Стамболов е в Цариград. На 31 с.м. (12 август н.ст.) е на Селямлъка, в ложата на почетните гости чужденци, а след това — прием и аудиенция от султана. Приемът е външно твърде сърдечен. Вниманието на султана и на неговите съветници е голямо към малкия министър-председател на малката България, който се бе осмелил от 6 години да води остра борба срещу мощния, безпощаден и суров суверен на велика Русия.*

* В Цариград видни турски сановници се надпреварвали да видят „тоя кючук Стамболов", който бе имал смелостта цели години да се бори със силния и страшен руски цар, чиято мощ тъй силно е поразявало турското въображение.

На аудиенцията Стамболов успял да спечели донякъде разположението на султана и последният заповядал на Великия везир да изпълни някои от исканията на българския министър-председател. Главното искане, в известен смисъл удовлетворено, било да се признае автономията на българските училища в Македония и Одринско и да се даде покровителство на българските учители, назначавани от местните български общини или от Екзархията, както това е било с гръцките училища, зависими от Патриаршията. Берати обаче за нови български владици в Македония и Одринско не са били дадени, поради съпротивата на гръцкия патриарх. Такива обяснения поне са давали турците. Следователно остават в сила само двата берата от 1890 г. за български митрополити в Охрид и Скопие. За училищата въпросът е бил по-лесен, защото турците смятали, че тук Патриаршията може да се меси по-малко или никак, отколкото в чисто църковните работи, макар че и по въпросите за училищата турците дават лесни обещания, но без желание точно да ги изпълнят. Това ще видим по-нататък.

Руски протести срещу приема на Стамболов

Приемът, който Фердинанд намери в Англия, възбуди голямо недоволство в Петербург. В една дописка от тоя град до виенската „Политише кореспонденц", възпроизведена и във вестник „Журнал дьо Женев" се съобщава, че руските управляващи кръгове са просто разярени от приема на Фердинанда в Англия, прием, който взел почти официален характер. Всичко това дразни русите, защото то затвърждава положението на Фердинанд в България и засилва влиянието на руските противници в тази страна. В Петербург не се дразнят толкова от приема на Фердинанда във Виена; той е бил приет от австрийския император на частна аудиенция, и то в качеството си на бивш австрийски офицер, докато англичаните го приемат почти официално и без да имат някаква връзка с него.

Всред тия спорове с Русия в. „Свобода" (от 16.VI.1892 г.) със задоволство цитира руския вестник „Ден", който твърдял, че не е точно онова, което се поддържа в руския печат какво България била попаднала под влиянието на западните държави. Напротив, според в. „Ден" Стамболов и неговите сътрудници са работили само за защита на българските интереси.

„Свобода" нарича писаното от руския вестник напълно трезви мисли и добавя: „Да, Стамболов е гледал само българските интереси. А Цанков не направи ли споразумение с консерваторите и запази княз Батенберг от

руските генерали, които бяха решили да го изпъдят? А Каравелов и Славейков не казаха ли: „Австрия е наша леля, ако ни даде кравай.“? Българската интелигенция, завършва „Свобода“, винаги е имала практични възгледи върху направеното във външната политика — никога не се е увличала. „Ден“ е прав като държи руската дипломация отговорна за изпъждането на Батенберг и за влошените отношения с България.

Разбира се, становището на в. „Ден“ си остава почти изолирано в руския меродавен печат, споделяно само от някои по-либерални руски вестници и списания, които обаче не оказаха никакво влияние върху външната политика на империята, особено върху царя, като сп. „Вестник Европы“ или „Русская мысль“, или вестници като „Русские ведомости“ и др. Официалната руска преса продължава да се държи отрицателно и враждебно към българските работи.

Посещението на Стамболов при султана даде повод за ново изостряне в руско-турските отношения. Александър III и неговият министър на външните работи Н. К. Гирс видяха в това посещение акт за неприязън към своята политика от страна на Високата порта и поискаха обяснение от нея. Подадената в случая руска нота имаше характер на протест, впрочем тъй малко оправдан от гледище на международното право и международната учтивост. Руското правителство не се отнесе обаче към България, защото отношенията му с нея бяха скъсани и действията на българските управници бяха вън от нейния контрол. Отношенията на Турция с Русия бяха нормални и правителството на последната можеше да прави всякакви постъпки пред Високата порта, разбира се, в рамките на нормите на международното право. Колкото се отнася до отношенията на последната спрямо България, трябва да се отбележи, че макар княз Фердинанд да бе непризнат от Силите и нямаше инвеститор за своя избор от Портата, както това изискваше Берлинския договор, той и неговото правителство от 5 години управляваха България, запазиха реда и спокойствието в нея и за тоя факт не можеше да не държат сметка и Портата, и Силите, и българските съседи. Още повече, че в Княжеството се бе създало управление, вече твърде улегнало, което не можеше лесно да бъде променено със събития вътре в страната, а опитите, които бяха правени за насилствени преврати в първите две години след 9 август 1886 г. не дадоха никакви резултати за недоволните от режима. Оставаше само външната намеса от страна на Русия, но такава трябваше да се смята за изключена, след като в края на 1887 г. бе подписан така наречениият Средиземноморски пакт, в който бяха главни участници Англия, Австро-Унгария, Италия, принципни противници на Русия в Близкия изток. Целта на този пакт беше, както вече отбелязахме, да поддържа статуквото в източно Средиземно море и на Балканите. При съществува-

щите отношения между Силите в този момент на Близкия изток, той изключително бе насочен срещу Русия и нейната балканска политика. Всяко посягане от нейна страна към Балканите, респективно към България, водеше неминуемо към европейска война, в която Русия би се оказала съвсем изолирана, защото единствената страна, която можеше да ѝ помогне, бе Франция, но тя, под угрозата на Германия, едва ли би се решила активно да мине на нейна страна, още повече, че току-що сключеното първо споразумение за френско-руския съюз имаше строго отбранителен характер. Клаузата *casus federis* би имала значение, само ако Русия бъде нападната без всякакво предизвикателство от нейна страна, а не ако тя самата би била нападателна.

Без съмнение Гирс схващаше добре риска, който бе поела Русия от една война при съществуващите международни отношения и поради това беше решителен противник на подобна рискована акция. Александър III, според това, което Ламсдорф изнася в своя дневник, се е сърдел често на своя министър за неговата винаги тъй предпазлива външна политика, но въпреки това не се реши да го смени и да започне една по-смела, дори по-дръзка политика спрямо България. Няма съмнение, че той сам виждаше опасностите за Русия от една авантюристична политика и макар рязко да отричаше законността на българския политически режим, задоволяваше се само със словесни нападки и закани против него, без да се реши да прибегне към каквито и да било други по-ефикасни действия. С постоянни нападки против Фердинанда и Стамболова се пълнеше руската преса, впрочем подложена на сурова правителствена цензура. Затвърдяваше се впечатлението, което не можеше да избегне и от вниманието на руската дипломация, че режимът в България, представляван от Фердинанд и Стамболов се стабилизира все повече и няма изгледи скоро да бъде променен. Това ставаше все по-ясно за самата българска емиграция. Оттук желанието на мнозина нейни членове да се завърнат в България, което и действително стана. До подобно заключение, въпреки някои резерви, които правеше в своите статии, резерви, обяснени с факта, че той пишеше под режима на строга цензура, е дошъл и руският публицист Татишчев, който, както видяхме, бе посетил София през 1890 г. и бе влязъл неофициално във връзка със Стамболов и някои негови сътрудници. При тая вътрешна и външна обстановка стана посещението на Стамболов в Цариград. Знаеше се, че той бе шеф на правителството на държава, формално васална на султана, на правителство непризнато от него. Последният обаче не можеше да не го приеме, въпреки че Портата не признаваше законността на избора на Фердинанда за български княз. Но инак отношенията на сюзеренитет и васалитет предполагат по-чести сношения между сюзерена и васала за разглеждане на редица

въпроси, които възникват в техните взаимоотношения. И факт беше, че както Портата, така и повечето от Силите и българските съседи не скъсаха своите отношения с българското правителство след идването на Кобургския принц в България; някои техни представители дори се срещаха, макар и неофициално и със самия княз. Според гледището, което усвоиха турците, нямаше никакви пречки от каквото и да е естество султан Хамид да не приеме Стамболова, още повече, че както султанът, така и неговият велик везир приемаха българския дипломатически агент Вълкович, а след неговото убийство и заместника му П. Димитров.

Турските управници без съмнение с изненада посрещнаха руската нота, която всъщност представляваше опит за намеса в работите на Турция, защото с нея руското правителство искаше да упражни контрол върху турската външна политика и да определя с кого може Портата да се сношава и с кого не. Турското правителство не отговори веднага на руската нота, въпреки нетърпеливостта, която се прояви в Петербург по този случай.

Несъмнено както в Илдъза, така и в Министерството на външните работи в Цариград бяха пожелали тайно да сондират гледището на някои поне от западните кабинети по руската нота. Един месец след подаването на нотата турският министър на външните работи чрез своя посланик в Петербург отговори на управляващия руското Външно министерство Шишкин, който заместваше заболелия Гирс, че посещението на Стамболов в турската столица и приемането му от султана и от турските министри е било само акт на вежливост към шефа на правителството на една васална от Отоманската империя държава. След това в турския отговор се подчертава: „Този факт обаче не е от естество да повлияе върху външната политика на Портата, чиято политика си остава неизменна, почиваща на строгото съблюдаване на международните договори."

Този отговор, даден в Петербург на 5 октомври 1892 г., очевидно имаше за цел, от една страна, да успокои Русия, че Портата няма да промени своето становище към режима в България, съответно няма да излезе от своето резервирано положение по признаването на избора на Фердинанда, като в съгласие с това турската нота подчертава, че цариградското правителство остава на почвата на задълженията, които произтичат за него от международните договори, конкретно от Берлинския договор и Топханенското съглашение. От друга страна, да омаловажи значението на срещата, която българският министър-председател бе имал със султана и неговите министри.

Но точно обратното се мислеше в София. Там напротив, искаха да придадат на това посещение едва ли не характер на едно имплицитно признаване от султана и неговото правителство на избора на Фердинанда и на установения след 2 август 1887 г. режим в България. В тронното

слово, произнесено на 15 октомври 1892 г., с което се откри третата редовна сесия на VI Обикновено народно събрание Фердинанд и правителството му бързат да подчертаят с особено задоволство и нескривана гордост „радушния прием, който бе оказан на Негово Височество от Негово Императорско и Кралско Величество австрийския император и от Нейно Кралско Величество Кралицата на Великобритания, а Негово Величество султанът благоволи да приеме моя първи съветник (Стамболов) и да изпрати на изложението в Пловдив един от своите висши сановници като свой представител... С това, продължава тронното слово, съществуващите между султана и васала връзки ще станат още по-приятелски и по-близки. С тия свои актове Негово Величество Султанът даде да се разбере, че искрено се радва на напредъка на българския народ във всяко отношение."

Последиците от това поведение на българското правителството бяха, че то още повече раздразни Русия, без да подобри особено международното положение на Княжеството. И след това изборът на Фердинанда остана непризнат, както беше и преди това. Но в Петербург бяха възбудени от факта, че Фердинанд и Стамболов се опитват да интригуват и ако могат да използват за своя кауза съперничеството, което съществуваше на Балканите между Русия, от една страна, и Австро-Унгария и Англия от друга. Само така се обясняваше апломбът, с който тронното слово съобщаваше за приема, който Франц Йосиф и Виктория бяха дали на българския княз. Петербург не се решаваше обаче да иска каквото и да било обяснение по тоя повод от Австрия и Англия, и сигурно поради това се обърнаха към най-слабата страна — Турция, макар че докато султанът бе приел само министър-председателя на една васална нему държава, Франц Йосиф и Виктория бяха приели един княз, който не бе признат от техните правителства.

Но когато от Цариград отговориха твърде уклончиво и пренебрежително на руската нота, руската дипломация, без да прибегне до някои официални или официозни постъпки, чрез някои органи на своята и чуждата преса разпространи слуха, че може да повдигне отново въпроса за правото на преминаване на руския военен флот през Проливите, когато Портата не воюва. Няма съмнение, че когато Турция воюва, тя имаше договорното право да затвори Босфора и Дарданелите за корабите на всички държави или да ги отвори за военните флоти на своите евентуални съюзници. Тия слухове, проникнали в европейския печат, изглеждаха неоснователни или най-малко преждевременни, защото международното положение не позволяваше никаква промяна на установеното статукво.

Руско-българските отношения към края на 1892 г.

Вестникът на Катков „Русский вестник" помества в същото време статия от Татишчев върху отношенията между Русия, Турция и България. Между другото той казва: „През последната година Русия е още повече загубила своите шансове на Балканския полуостров. Това се доказа преди всичко от приема на Стамболова в Цариград. Българският министър-председател е отишъл в Цариград, казва Татишчев, за да съобщи на турския министър откраднатите от руското посолство в Букурещ книжа и да всели ужас пред опасността, която угрозявала Турция от руските намерения. Но от това, че Стамболов е бил заклет политически враг на Русия не следва, че не му липсва всякаква дипломатическа способност, защото сметката, която той е правил да всее ужас между турците в Цариград напълно се оправдава: последва бързото повикване на Бриалмон в Цариград, който пътува по Босфора и Дарданелите и прави опити за укрепване на Проливите."

Според Татишчев това доказва, че Стамболов е успял да внуши достатъчно страх у турците от руските намерения и с това е успял да охлади руско-турските отношения и, напротив, да направи отношенията между Турция и България още по-интимни, поддържайки тезата, че руската опасност еднакво тежи върху съдбата на двете държави и че турско-българското приятелство е най-надеждният защитник на Отоманската империя срещу всяка опасност, която би дошла за нея от север.

В. „Свобода" от 19.XI.1892 г. като отбелязва тая статия на руския публицист, не опровергава никое от неговите твърдения. Дори с удовлетвие отбелязва, че Татишчев, който се спира върху някои от документите на руските тайни архиви предадени от Якобсон на Стамболова не ги счита за фалшиви, както това се поддържало в русофилските среди в България, а за автентични. Но все пак от отношението на Татишчев не може да се извлече подобно заключение, защото в Якобсоновите документи има твърдения, които не могат да се приемат за напълно достоверни, понеже те не се потвърждават от документите, публикувани покъсно из руските тайни архиви и не хармонират напълно с целите, които преследваше по онова време руската политика на Балканите.

Руската преса не криеше своето недоволство от последната нота-отговор на Портата. Продължаваше да коментира посещението на Стамболов при султана и отговора, който бе дала Турция на руската нота. В. „Санктпетербургские ведомости" иронизира турския отговор, заявявайки, че било необяснимо защо е трябвало да се чака повече от месец, за да се напише една лаконическа нота от няколко реда. Същевременно вестникът подчертава, че Нелидов е бил натоварен да поиска нови устни

осветления по въпроса от турското Министерство на външните дела. Петербургският вестник също така дава да се разбере, че руското правителство може да повдигне въпроса за въвеждане на обещаните по чл. 61 от Берлинския договор реформи в Армения, турска област, съседна до руската граница на Кавказ.

Наред с това, в руския печат, както вече казахме, се повдига вечният за Русия въпрос за преминаване на руския флот през Проливите. Тези две искания на руското правителство бяха един вид санкция срещу Портата за незадоволителния отговор, който последната бе дала в Петербург във връзка с приема на Стамболова в турската столица.

Но в западния печат и двете тия искания на руското правителство се разглеждаха в неблагоприятен за него смисъл. По въпроса за реформите в Армения, който въпрос руската дипломация отдавна раздухваше от време на време и държеше винаги като готово оръжие против Турция, западните вестници отговаряха, че той не е руски въпрос, а европейски, поставен от един международен договор, следователно той не може да се повдига, още по-малко да се решава само от Русия. В Петербург поддържаха, както това се диктуваше от интересите на тяхната близкоизточна политика, особено от отношенията им с Турция, че русите, като една от страните, подписали Берлинския договор имат всичкото основание да настояват за изпълнението на неговия член 61.

Но и по тоя въпрос Гирс действаше предпазливо, защото отговорът на Турция, подкрепян от няколко от Силите, респективно от Австрия и Англия бе, че и в тоя случай всичко е в ръцете на Европа и русите би трябвало да се обръщат не към Портата, а към Великите сили подписали Берлинския договор. Обикновено руските настоявания, както и по първия въпрос, завършваха с празен шум, повдиган от печата и от неотговорни фактори.

Интересно е, че Русия не действуваше последователно по арменския въпрос. Докато през 1892 г., недоволна от Портата се заканваше, макар и неофициално да го повдигне, по-късно през 1896 г., след големите арменски кланета, когато английският кабинет на Солсбъри настояваше пред Европа да се въведат реформи в Армения, руското правителство се противопостави. Тогава се даваха известни обяснения по тоя въпрос, сигурно нелишени от някои основания: руското царско правителство не желаеше да види на своята кавказка граница да се създаде една автономна арменска държавица с широка вътрешна свобода, защото тя би станала силен привлекателен център за арменците, които населяваха руска Армения, която също пъшкаше под руския деспотизъм. Или както се изразяваха по онова време, Русия не желаеше да види на своята граница една държавица, или една автономна област, която би играла същата

роля, каквато княжество България игра по отношение на Източна Румелия или по-късно Сърбия — по отношение на Австро-Унгария за нейните области, населени със сърби и хървати.

Но издалечното поставяне на двата въпроса за Проливите и за Армения от една страна на русите през 1892 г. няма почти никакви отражения в близкоизточната политика. То остана само като един незначителен епизод в руско-турските отношения, тъй често смущавани, по руски причини, и тогава, и по-късно.

Няма съмнение, че в Петербург не бяха искрени по въпроса за съдбата на нещастния арменски народ. Това ще видим малко по-късно, когато след 1894 г. арменският въпрос навлезе в своята най-трагична фаза с масовото избиване на арменците в Ерзерумския, Ванския и Битлийския вилает, а по-късно и в самия Цариград. Тогава нито руската, нито английската, нито коя и да е европейска дипломация не поставиха арменския въпрос в неговата решителна форма и не взеха никакви по-ефикасни мерки, за да се застави турското правителство да изпълни задълженията си по Берлинския договор към Армения.

Русия нямаше никакъв шанс за успех и по въпроса за Проливите, макар че по него тя желаеше искрено да добие някакви резултати. Но и тоя въпрос не беше нито само руски, нито такъв, който засягаше само руско-турските отношения, а беше *par excellence* европейски въпрос, третиран, както е известно, в редица международни конвенции, начевайки от 1841 г., включително и в Берлинския договор, който все още оставаше основа на европейската политика в Близкия изток.

Всяка промяна на статуквото в Босфора и Дарданелите предполагаше да се добие предварителното съгласие на целия европейски концерт. Но знае се, че Англия и Италия бяха против всякакви промени в тая част на света, а Австрия, сега поддържана на изток от Германия повече, отколкото това бе при управлението на Бисмарка, не би дала съгласие за каквато и да било концесия на Русия в Проливите без една по-крупна компенсация в западните Балкани, и то само в двете управлявани от нея бивши турски области: Босна и Херцеговина, например с тяхната анексия, но и вън от тях, по Адриатическото крайбрежие — Албания и в басейна на река Вардар — Македония.

Често избухват спорове между Русия и Турция по въпроса за преминаването на руските военни кораби през Проливите. През есента на 1892 г., когато отношенията между Русия и Турция се изострят поради приема, който турците бяха оказали на българския министър-председател Стамболов, от Петербург повдигат два въпроса с цел да смутят Портата. Наистина официални постъпки не се правят, но руският печат не престава да загатва за тях. Първият въпрос е: Турция да позволи свободното

преминаване на руски военни кораби, когато те се движат от руските пристанища в Черно море до друго руско пристанище вън от това море. Примерно сочат между Севастопол и Николаев в Черно море и Владивосток в Далечния изток, или Кронщат в Балтийско море или по обратния път. Но Европа и Турция бяха решителни противници за разрешаване на тоя въпрос така, както искаха русите. Това бе добре известно на руската дипломация и Гирс, като отговорен за ръководството на руската външна политика се пазеше и не предприемаше официални постъпки, които сигурно биха завършили безуспешно и само биха изложили руската дипломация, защото той знаеше готовия отговор на Европа: въпросът за Проливите не е чисто руско-турски. Той е общоевропейски, предмет на редица международни конференции, които са се занимавали с него и Портата не може да води преговори по него и да го разрешава сама.

Гирс действа предпазливо, въпреки настояванията на някои по-експанзивни фактори сред руските управляващи среди, които бяха твърде недоволни от неговата тъй предпазлива и консервативна политика.

Тая изостреност в международните отношения намира своето чувствително отражение в България, която все остава в центъра на балканската политика. Правителството на Стамболов се ползва от натегнатостта и напрежението в международните отношения, за да отправи нови стрели срещу омразната му руска дипломация. Почти във всеки брой от ония години в софийския официоз в. „Свобода“ се поместват статии, бележки, антрефилета и др., в които не се щади нито официална Русия, нито нейния цар. Перото на главния редактор на правителствения орган Д. Петков, невъздържано и саркастично, вън от всяка мярка дава изобилен материал в това отношение. Така в. „Свобода“ от 20 октомври 1892 г. пише: „Каквото и да казват русите, в тоя случай (споровете около аудиенцията на Стамболов при султана), те претърпяха едно дипломатическо поражение, което дойде да потвърди още един път, че Русия при днешното положение на нещата, не е в състояние да направи нищо или да предприеме някаква постъпка. Всичкият ѝ сербезлик се ограничава в правенето на неуместни бележки и даване ноти с неприлично съдържание. Турция обаче не е от ония държави, които биха се уплашили изведнъж и да се отклонят от една линия на поведение спрямо своя васал, която линия тя намира за най-целесъобразна във връзка със събитията и обстоятелствата, която линия може да предпази и нея и целия Балкански полуостров от заплитания и сблъсквания...“

Същият въпрос се подема главно от австрийския печат, който следи с особено внимание всяка проява на външната руска политика. В статии и кореспонденции виенските вестници „Нойе фрайе пресе“, „Политише кореспонденц“, „Фремденблат“, „Национал цайтунг“ и др., както и буда-

пещенският „Пещер лойд“, па и други маджарски вестници пишат остри статии против руската политика на Балканите.

В. „Нойе фрайе пресе“ още в броя си от 12 октомври (н. ст.) 1892 г. пише: „Единствената днес държава, която заплашва мира, това е Русия. Наопаки, Австро-Унгария не се стреми да добие привилегировано положение на Балканите, а само желае да не се пречи на свободното и самостоятелно развитие на балканските народи. Това не може да се каже за Русия, защото ако за Австрия е безразлично кой управлява България, Фердинанд или Стамболов, или някой друг, за Русия не е така; тя иска да се меси във вътрешните български работи и да има там свои хора. Не може да се говори за австро-руско приятелство, докато Русия има такива стремежи. При това Австрия не може да се отдели от Германия.“

На друго място „Нойе фрайе пресе“, в броя си от 17/29 октомври 1892 г. нарича руската постъпка в Цариград с нотата по повод посещението на Стамболов при султана „проявление на руското лекомислие да се играе с огъня на Изток...“ По-нататък същият вестник, като взима страната на българското правителство, пише: „България, като се основава на своето право, и като вярва в благоволението на Силите от Тройния съюз и на Англия, не се плаши от руските демонстрации. Увереността, която се проявява в тронното слово на княза се чувства в цялата мощно напредваща страна. И докато Портата в своя отговор на руската нота се старае да отслаби значението на приема, направен от султана, самият княз Фердинанд, без да обръща внимание на руската нота, констатира с радост факта, че султанът е дал аудиенция на първия съветник на българския владетел. Той не би могъл да говори така, ако не чувстваше мощната защита на Тройния съюз и на Англия.“

От друга страна, в. „Национал цайтунг“ (октомври 1892 г.) виждаше зад всички тия руски постъпки нескриван стремеж у русите да наложат на султана тяхно разрешение на българския въпрос, което би довело до промяна на политическия режим в Княжеството, главно като се отстранят от управлението Фердинанд и Стамболов. Несъмнено това би бил значителен успех за руската дипломация, ако би могла да се наложи, и без това насърчена от сключването на френско-руския съюз.

Това, което пише „Национал цайтунг“ бе вярно, само ако Русия би могла да се наложи. Но как? Портата, поддържана от Англия, Австрия и Италия, а след падането на Бисмарк и от Германия, която вече се стараеше да привлече Турция в своята орбита, нямаше никакво желание, дори с най-слаби средства да се опитва да влияе върху поведението на българското правителство, особено в смисъл, както това желаеше Русия. До признаването на законността на избора на Фердинанда не отиваше, но и желание да го махне никак нямаше. Не бе разположена в тоя момент към

каквито и да било постъпки в полза на Русия в България и самата Франция. Тя и без това бе твърде уморена от напрежението, което бе изживяла с авантюрата на ген. Буланже, а през 1892 г. и с разкритията по Панамската афера.

Остър език към Русия държи и пещенският вестник „Пещер лойд" който, в броя си от 16/28 октомври 1892 г. пише: „На руското оплакване по повод приема, който султанът бе оказал на Стамболова, Портата отговори спокойно, но подчертано, че това бе акт на вежливост към министър-председателя на една васална на султана държава. Руското правителство няма никакво право да контролира действията на турското правителство, особено ония действия, които се вършат съгласно договорите и международното право, за изпълнението на които Портата държи. Също така, щом Фердинанд сам се нарича васал на султана, значи че България не мисли да се отклонява от задълженията, които ѝ налагат договорите. С това се опровергават слуховете от руска страна, че мислила да се обявява за независима."

Към казаното заслужава да се добави онова, което лондонският вестник „Стандарт" пише по същия въпрос през м. ноември 1892 г.: „Русия се стреми да добие свободен проход от Черното море в Средиземното море. Разбира се, Русия формално иска това за своите търговски параходи, но ако това бе в действителност тъй, нямаше защо да го иска, защото всички търговски кораби имат и без това право на преминаване през Дарданелите. Обаче работата е, че руските параходи от Доброволческата флота са повече военни или могат във всеки момент да бъдат обърнати във военни. Важно е султанът да не изпуска това из предвид, за да не се поддаде нито на заплашвания, нито да изпадне в заблуждение. Турция е длъжна не само за своите собствени интереси, но и за интересите на общоевропейския мир да оказва упорно съпротивление на дръзките и незаконни домогвания на Русия; и Турция ще бъде поддържана от останалите европейски държави."

Русия се опитва да използва идването на власт в Англия на Гладстона, който обикновено отбягваше да влиза в остри спорове с русите, в тоя случай в. „Стандарт" я предупреждава да не разчита на това, защото цялото английско обществено мнение е против всяко повдигане на въпроса за Проливите, особено да се правят отстъпки на Русия по него.

Това поведение на австро-унгарската и английската преса създава не само успокоение и радост в София, на подтиква редактора на в. „Свобода" Д. Петков да засили своята полемика с руския печат и дори да мине към остри нападки срещу руската политика. Особено остър и ироничен език той държи към управляващия в момента руското Външно министерство Шишкин. „Шишкин, пише „Свобода", си въобрази, че е толкова

храбър и силен, че може с един скок да прескочи Черно море и да се намери във Варна или Цариград. Обаче в момента, когато да скочи се вижда, че боят му не е такъв гигантски, за да прескочи Черното море, нито пък Господ му е дал крила да хвърчи. Поогледа наоколо си, пък току си сви куйрука." Нотата, която той даде на Турция относно приема на Стамболова от султана и от която мислеше да спечели голяма слава не му придаде нищо от онова, което той имаше дотогава...не бе особено благоприятно за успешното провеждане на една подобна руска акция, все пак създаде се наново атмосфера на напрежение не само в Цариград, където били пряко засегнати от една подобна руска постъпка, но и на Запад, където винаги са се опасявали, че Русия иска съвсем неочаквано да сложи въпроса за морските теснини при Цариград пред европейската дипломация, или да пристъпи още по-неочаквано до завземането на Босфора; напротив, накара го горчиво да се хапе и разкайва, че от първия ден започна с неуспеха. Самите руси признават, че отговорът на Портата е не само незадоволителен, но и ироничен. Ние се учим от верен източник от Цариград, пък и английският в. „Таймс" пи́са, че руските дипломати, след получаване на турския отговор са направили бележка и поискали от Високата порта да оттегли своята нота или пък да я измени. Но в Цариград отказали. Русите изя́доха още един шамар. И Шишкин, вместо да прескочи трапа, счупи си врата..."

С такава ирония пише софийският официоз за постъпките на руската дипломация. Може би под впечатлението на последните събития, които изостриха руско-турските отношения, може би под някои други внушения.

Русия и Турция. Укрепване на Проливите

По свои и чужди внушения турското правителство побърза да пристъпи до укрепването на Проливите, главно на Босфора, и то входа му откъм Черно море. Очевидно мерките бяха взети срещу Русия, за да се предпази Цариград от един опит от руска страна да се форсира откъм това море входът на Босфорския пролив и да се завземе турската столица от руски морски десантни части. Възможно е до турските управници да бе достигнал и докладът на Нелидова до императора от 1882 г., доклад, който ние вече отбелязахме другаде. Видяхме, че Нелидов пледираше тезата за внезапното завземане на Босфора от руските сили, ако една европейска война стане неизбежна. С подобни постъпки Русия би гарантирала лесно и с малки сили своето дълго Черноморско крайбрежие, щом стане господарка на Цариградския проток. През 1892 г. по

повод сключването на френско-руския съюз се заговори (макар по-скоро по предположение) за възможността на една превантивна война от страна на Германия и нейните съюзници от Тройния съюз против новосформиращия се двоен френско-руски съюз. Знае се, че такава война тогава не стана, а стана 22 години по-късно, след образуването на Тройното съглашение. Но все пак настъпи тревога в Европа, която наново увеличи напрежението между Силите — всички засилиха своите въоръжения и подготовката за война.

Не остана назад и Турция. Нейната отбрана, особено в Проливите, бе твърде примитивна, а бе нужно тя да се постави на една по-модерна база. Както винаги, Портата страдаше от липса на средства и поради това трудно отиваше към делови решения. Но в оня случай тя прояви по-големи грижи и ангажира белгийския генерал Бриалмон, специалист по укрепителните работи, да проучи какво трябва да се направи, за да се укрепят на първо място Босфора и Дарданелите. Бриалмон прие поканата, пристигна в Турция, направи своите проучвания и даде доклад на турското правителство какво трябва да се направи. Естествено това заинтригува и българските управници. Портата побърза да успокои България. Не само това, но софийският официоз „Свобода", в броя си от 25.XI.1892 г. помести бележка под заглавие „Русия, Турция и Проливите", в която писа:

„Генерал Бриалмон (белгиец), повикан от турското правителство да реорганизира турската армия, да укрепи турската граница към България, както и входа на Босфора от Черно море, заявил на султана: „Ключът на защитата на Турция лежи в България и докато Портата ще има за себе си приятелството на българите, то нейната защита ще бъде осигурена, без да има нужда от укрепяване на границата. Балканите могат да се пазят на Дунава."

Безразлично дали тая бележка отговаря на истината, или е написана от българския официоз по предположение, тя инак изразява една реалност, предизвикана от географското място, което заема нашата страна на Балканския полуостров. И по-късните събития посочиха, че главната, ако не и единствена опасност за Турция идваше от страна на България, заемаща централно място на полуострова и надвесена над Проливите. Само ако последната сама, или с други съюзници се насочи към Цариград, Отоманската империя можеше да се изложи на опасност отвън. С тоя факт се обяснява старанието на руското правителство по-късно да ангажира България на своя страна при един евентуален въоръжен конфликт в Близкия изток и частно на Балканите. Тая мисъл бе залегнала в двата опита от 1902 и 1910 г. за едно руско-българско споразумение; Русия и България да действуват заедно срещу Цариград

при една европейска война. Така могат да се обяснят и усилията на Съглашението, респективно на Русия в течение на Първата световна война да ангажират българските въоръжени сили на своя страна срещу Турция. Тия усилия, както ще видим на друго място, не успяха, защото Фердинанд, проводник на австрийската политика, се противопостави на това, а той бе станал абсолютен господар на българската политика и я водеше винаги така, както диктуваха не интересите на българския народ, а често както диктуваха австро-германските интереси. Към това се добавяше и поведението на Англия, която макар и съюзница на Русия, нямаше никакво желание да улесни русите през 1915 г. да завземат Цариград. Тъкмо по същата политическа линия вървеше през 1892 г. и Стамболов. И естествено неговото правителство бе крайно доволно от становището на Портата да укрепва не само своята отбрана срещу Русия, но още и турско-българското приятелство. Още тогава се забелязваше завой в турската външна политика, която постепенно се освобождаваше от английското влияние и все повече попадаше под влиянието на Германия, която пък след падането на Бисмарк се ориентираше в една линия все по-враждебна на Русия. За германската политика при Вилхелм II се свършваше ерата на руско-германското приятелство и съюзничество, което бе продължило през целия XIX век. Щом пък Германия тръгна по един път, враждебен на Русия, създадоха се условия за един германо-турски съюз, чието острие бе насочено почти изцяло на север срещу Русия. Това пък засилваше сближението между Портата и България, които еднакво също така се смятаха в момента през 1892 г. застрашени от едно руско настъпление на юг към Проливите и Балканите.

Още през 1885 г., след нашето Съединение, когато за първи път се очертаха лошите отношения между Александър III и княз Александър Батенберг, царят в едно саморъчно писмо от 12/24 септември, отправено до началника на руския генерален щаб и царски адютант генерал Обручев, развива следните мисли като основа на руската близкоизточна политика. В него императорът подчертава, че ще бъде непростимо престъпление срещу големите интереси на Русия последната да се впусне в една война с Турция, а може би и с Европа по повод на българските работи. По същия повод Александър III казва изрично: на Близкия изток „ние трябва да имаме само една единствена цел — тя е завладяването на Цариград, за да се установим веднъж завинаги в Проливите, за да знаем, че те остават в наши ръце. Това е именно в интереса на Русия и то трябва да бъде нашата цел: всичко друго, което става на Балканския полуостров за нас е от второстепенно значение.“ И по-нататък царят продължава в същото писмо:

„Прочетете това ми писмо на Влангали (помощник-министър на външните работи), който да има предвид важните ми мисли при водене на руската външна политика. Колкото се отнася специално до Проливите, наистина моментът за тях не е още настъпил. Но въпреки това ние трябва да приготвим всички средства (за тяхното заемане). Само по този въпрос аз смятам, че може да се води война на Балканите, защото само тяхното заемане е жизнен и полезен за Русия въпрос."*

Разбира се, турските управници най-малкото подозираха, а в някои случаи имаха и конкретни доказателства за това становище на царя и живееха под постоянния страх от едно очаквано при всяко международно усложнение действие на Русия от север. Този именно страх тласкаше турците в обятията на ония сили, които бяха враждебни на Русия: най-напред Англия, а по-късно Австрия и Германия. Повтаряме, на тая основа през 1892-1893 г. се изграждаше сближението между Турция и Германия и се крепеше интимността, която в София постоянно се подчертаваше между Турция и България.

Стамболов и Фердинанд по въпроса за признаването

Стамболов изцяло в своята външна политика играеше на тая карта. Той имаше една единствена ориентация: приятелство, а където може и съюз с Англия, Тройния съюз и Турция, евентуално и Румъния. До съюз с никоя от тия сили той не дойде. Пречеше най-напред неуреденото международно положение на Княжеството, после слабостта в оня момент на България. Вместо това се създаде доста тясна интимност между Княжеството и казаните държави, най-вече Турция, въпреки честите трудности, които изникваха по Македонския въпрос, по който обаче Стамболов действуваше с голяма предпазливост, за да не дразни турците. Но изглежда, че това бе по-скоро становище на Стамболов и на ръководеното от него правителство, но то не се споделяше от Фердинанда и неговия антураж. Тяхната преценка бе по-друга по въпросите за не само изменящите се международни отношения в Европа, но и за положението на династията. Въпреки че Стамболов чувстваше ненормалното положение на Княжеството, поради непризнаването на избора на Фердинанда от Силите и Портата, но той не смяташе положението тъй трагично, че да се налага едно по-спешно разрешение на тоя въпрос, дори с цената на решителни жертви. На такива Стамболов не бе съгласен, а както официално, така и чрез в. „Свобода", постоянно

* Красный архив, т. 46, стр. 180-181.

повтаряше, че помирението с Русия, ползата от което той не отричаше, може да става, само когато тя се съгласи не само да признае княза, но и правителството. С други думи режимът, както бе установен след 9 август 1886 г. подир абдикацията на Батенберга, и след 2 август 1887 г. с идването на Фердинанда в България.

Князът обаче и неговите близки не се съгласяваха с това становище на правителството, по-точно с това становище лично на Стамболов, който държеше цялата власт в ръцете си. Те се бояха от неизвестността, която се създаваше, поради неуреждането на международното положение на самия княз и никога не се отказваха от мисълта с цената на извести жертви да добият разположението на Русия, за която се знаеше, че е главната причина за неуреждането на международното правно положение на княза, а оттук и на самото Княжество. Тия жертви се състояха главно в смяната на лицата, които управляваха България. Те трябваше да бъдат заместени с други, в които русите имаха или биха могли да имат поголямо доверие. На тая почва се разви и антагонизмът между Фердинанда и Стамболов.

Но в това отношение се срещаха цяла редица мъчнотии и пречки, които нелесно биха могли да бъдат преодолени. Русия отричаше абсолютно избора на Фердинанда, като се започне от факта, че тя не признаваше законността на Великото народно събрание, което през 1887 г. избра Кобургския принц за български княз, до отричане на целия режим на управление в България. Руското правителство искаше нов княз и нови управници на Княжеството. Александър III не бе съгласен на никакви компромиси по тоя въпрос. Заплашваше дори с насилствена намеса в българските работи, за да предизвика промяната, която желаеше.

Фердинанд трябваше да преодолее всичко това. Да убеди царя и неговия антураж, че като се промени управлението в България, а се запази само князът е възможно да се дойде до помирение с Русия и до нормализиране на отношенията между освободители и освободени. Това бе не особено лесна задача, най-вече като се знае упоритият и неотстъпчив характер на Александър III и недоверието, което той хранеше към всеки немски княз, какъвто бе Фердинанд. Фердинанд и неговата майка княгиня Клементина се надяваха да използват старите династични връзки на френските Орлеанисти и немските Кобург-Кохари, от които произхождаха майката и бащата на Фердинанд и връзките, които ги свързваха с руската царска династия на Романовците. Фердинанд и Клементина разчитаха също на многобройните немски княгини, женени за видни членове на руската династия, особено на Мария Павловна и нейния съпруг Владимир Александрович, брат на Александра III и със силно влияние върху него. Във Виена, където влиянието на Кобургския дом беше осо-

бено голямо и в двореца, и в правителствените среди, и сред австрийската аристокрация, и в средите на дипломатическия корпус, Фердинанд бе успял лично и посредством влиятелни виенски фактори да влезе във връзка с руския посланик княз Лобанов-Ростовски, който от своя страна започна, макар и предпазливо, да застъпва тезата на Фердинанда, който като даде обещания за вярност към Русия и към руския царски дом, изборът му да бъде признат за законен, при условие да промени лицата, които управляват България и да ги замени с други, в които Русия би имала по-голямо доверие. Но Фердинанд, винаги недоверчив към руската дипломация, която също не му се доверяваше, нямаше никакво желание да се довери на крайните русофили, каквито бяха хората на Цанкова и тия на Каравелова, които имаха участие в изпъждането на Батенберга, а търсеше по-умерени хора, не тъй тясно свързани с Русия и невзели участие в превратата от 9 август 1886 г., а главно които му биха служили вярно, без да повдигат особени подозрения у русите.

Отбелязахме в тома за външната политика на Стамболов, че на тая основа стана още през 1888 г. сближението между Двореца, от една страна, и бившите шефове на консерваторите Стоилов и Начович — от друга. Очевидно още тогава Фердинанд ги готвеше за проводници на една подобна политика, като заместници на Стамболова, но тогава тая комбинация, твърде преждевременна, не можа да се осъществи, поради силата на Стамболов и слабостта на Фердинанд, а това можа да стане едва 6 години по-късно, когато съотношението между силите на двамата се бе променило в полза на княза.

След 1892 г. Фердинанд имаше още едно основание да бърза с уреждането на своя династически въпрос като подобри отношенията си с Русия и добие признаване от страна на царя; това бе, както вече споменахме, сключването на френско-руския съюз. Преди това Русия, особено след като в 1890 г. Германия отказа да поднови тайния германо-руски договор от 1887 г., наречен за презастраховка, оставаше повече или помалко изолирана и поради това почти всичките ѝ дипломатически акции завършваха безуспешно. Това бе особено вярно по българския въпрос. Но щом Русия и Франция станаха съюзници, изведнъж се промени съотношението на силите в Европа. Срещу Бисмарковата политическа креация Тройния съюз се създаваше внушителен антипод в лицето на двойния френско-руски съюз. С доста голяма доза положителност може да се предположи, че един от мотивите на Александър III да търси сближение с Франция бе и българският въпрос, който му създаваше тъй големи огорчения през 1886 г. и постоянно изпитваше неуспехи по него, поради твърде двуличното поведение на Бисмарк, който винаги умело свързваше ръцете на Русия, когато тя би пожелала да действува на Изток, част-

но в България. В Петербург знаеха, че Бисмарк през 1887 г., когато бе сключен т. н. таен руско-германски договор за презастраховка, тайно одобряваше сключения по инициативата на Австрия и Италия, съюзница на Германия в Тройния съюз и на Англия, разгледания по-рано от нас Средиземноморски съюз, чийто единствен обект бе да се бори срещу възможна руска експанзия на юг към Балканите и Проливите и срещу евентуална намеса на Русия в България. Тая двойна игра на Железния канцлер страшно дразнеше и възбуждаше сприхавия и подозрителен руски император и той в припадък на ярост се нахвърлил против ръководителя на германската политика, като според спомените на Ламсдорф, презрително го нарекъл „оберскот".

Но както Средиземноморският съюз, така и сключеният по инициатива на Бисмарка таен австро-германски договор от 1879 г. имаха за цел да се борят против руското влияние на Балканите, респективно в България. Самата германска цел със сключването на тайния руско-германски договор за презастраховка бе да могат германците, от една страна, да пречат на едно възможно движение между Франция и Русия и възможността немците да могат да контролират всяко руско движение на Изток. Девизът на Бисмарк бе: Франция изолирана, а Русия под негов контрол.

Наистина френско-руският съюз не се създаде изведнъж, както това се желаеше във Франция и в някои руски кръгове. Ако германската политика бе по-гъвкава, както донякъде бе при Бисмарк, може би той никога на би се създал, но и Бисмарк, който даваше вид, че държи за германо-руското приятелство, а особено Вилхелм II, действуваха често грубо и предизвикваха дори този краен абсолютист Александър III, който над всичко ненавиждаше всеки демократичен и републикански строй, да измени на своите основни принципи и да търси сближение с републиканска Франция. Германските провокации започнаха още през 1875 г., когато въпреки всички опровержения на Бисмарк, французите твърдяха, че Германия подготвя ново нападение срещу Франция. Това не стана, защото Александър II и Горчаков се намесиха и предупредиха Берлин, че Русия няма да допусне ново смазване на Франция от Германия. Този инцидент, в който въпреки всички опровержения от германска страна трябва да се приеме, имаше нещо вярно във френските твърдения, че в Берлин имат враждебни намерения към Франция. Последната обаче и след преминаването на кризата от 1875 г. винаги живееше в постоянен страх от едно германско нападение и с убеждението, че само Русия можеше да ѝ даде гаранция срещу подобна опасност чрез един дефанзивен френско-руски съюз. Мъчнотиите идваха обаче от различията между двете управляващи системи. Но въпреки това нуждата доведе до сближение и съюз между двете правителства. Видяхме, че когато в началото на 1887 г. българ-

ската депутация Стасов, Греков и Калчев, избрана от Великото народно събрание, се опита да потърси помощта на европейските сили срещу Русия, която искаше да подчини България, се яви в Париж пред френското правителство, тя бе приета твърде хладно от министър-председателя Фрейсине и от министъра на външните работи Флуранс. Последният се задоволи да напомни на делегацията, че България дължи свободата си на Русия и посъветва българските делегати да потърсят споразумение с нея, а не да търсят подкрепленията на Европа, за да се борят с руската политика. Такива съвети даде почти единствено Франция, а това тъй много допадна на Александър III, че той не скри още тогава своето доволство от поведението на френското републиканско правителство. И когато малко по-късно Бисмарк, съюзник на Русия по договора за презастраховка запита Петербург какво поведение ще държи царското правителство в една евентуална война, каквато генерал Буланже бил готвил от страна на Франция срещу Германия, Александър III отговори, че в интерес на европейското равновесие Русия не ще допусне ново смазване на Франция от Германия, и че той, Александър III не само няма да подкрепи една съюзница на Австро-Унгария, която води на Балканите открита и подчертана противоруска политика, но той не може дори да се ангажира да остане неутрален при една нова френско-германска война. Смята се, че това предупреждение обезкуражи Бисмарка, той се отказа да предизвиква Франция, френското правителство само можа да се справи с Буланжистката опасност и Франция бе пощадена от изненади, благодарение поведението на руското правителство. Но това предизвика ново охлаждане на немско-руските отношения.

Настъпва френско-руско сближение, основано на еднаквостта в интересите на двете държави, макар все още да не се идва до формален съюз. Но между Русия и Германия излизат нови мъчнотии сега, не само от политически, но и от стопански характер. След 1887 г. руското правителство започна една политика на усилен митнически протекционизъм. Това засягаше индустриалните държави, които имаха по-засилен внос на индустриални произведения в Русия. Особено силно бе засегната германската индустрия, която бе завладяла значителен терен на руския вътрешен пазар с пласмента на големи количества германски индустриални произведения.

Германското правителство отговори с контрарепресивни мерки, като увеличи митото на внасяните от Русия в Германия храни и суровини. Ако Русия бе благодатен пазар за германските индустриални стоки, Германия също бе такъв пазар на руските суровини и храни. Близостта и съседството улесняваха взаимния внос и износ, намаляваха се транспортните разходи, от което се ползваха и двете страни. Германското прави-

телство отиде по-далеч като затвори германския паричен пазар за котиране на руските заеми и руските ценни книжа. По този начин Русия бе лишена от външен кредит, без какъвто в онова време тя не можеше да мине. Тогава руското правителство бе принудено да потърси заеми и парична подкрепа от Франция. През 1887 г. почти всички руски заеми се прехвърлят постепенно на Парижката борса, където се оказват по-големи свободни капитали, които пък търсеха пласмент. След смъртта на двамата германски императори Вилхелм I и Фридрих III, през 1888 г. отношенията между Германия и Русия стават още по-хладни. Новият император Вилхелм II през 1890 г. уволнява Бисмарка, който държеше, поне формално, за германо-руското приятелство и отказа да поднови договора за презастраховка с Русия, чийто срок изтичаше през м. юни 1890 г. Вместо това Вилхелм II и неговият нов канцлер граф Каприви правят опити за сближение с Англия, главната противница в оная епоха на Русия. Това ново тежнение в германската политика поставяше и Русия, и Франция в положението на политическа изолация, твърде опасна и за едната, и за другата страна. А това водеше до техни солидарни интереси на отбраната. За да парират тая опасност, те имаха само едно средство — да се сближат или съюзят. През 1891 г. френска ескадра посети Кронщат, а през 1893 г. руска ескадра посети Тулон. Преди това, на 5/17 август 1892 г. се подписа и първата френско-руска конвенция, ратифицирана през 1893 г. от двете правителства. Конвенцията е чисто отбранителна, но все пак възстанови равновесието в Европа, застрашено от силата, която представляваше Тройният съюз, а европейското равновесие бе основата на европейския мир. Значението на Русия порасна твърде много. Френско-руският съюз ставаше фактор от решаващо значение в Европа. Без негово съгласие не можеше да се реши нито един европейски или балкански съюз. Сега по-малко от преди и българският въпрос се поставяше в пълна зависимост от съгласието на Русия и на Франция.

Този въпрос интересуваше особено много княз Фердинанд и неговите близки лични сътрудници. Страхът идваше и за него, и за династията, която той бе на път да основе, от едно като че ли неизбежно сблъкновение между Силите, което щом стане, щеше да раздруса установеното и поддържано с такава мъка равновесие на континента. Един подобен катаклизъм щеше да засегне всички държави, включително и България. Какво ще стане в такъв случай с него и неговата династия, когато положението му е тъй неуредено и нестабилизирано, че няма и не може да има никаква сигурност, това е един голям въпрос за него. И все повече в българския дворец заляга мисълта, че е необходимо да се уреди международно българският династически въпрос. А знаеше се, че предпоставката за това бе княжеският избор да бъде признат от Ру-

сия и след това от Портата и Силите. И Фердинанд, подпомаган от своите близки, заработва с всички сили в това направление. Но веднага се натъква на нови мъчнотии.

Въпросът се касаеше сега за създаването на една нова българска династия. По вероизповедание Фердинанд бе католик, и той и майка, му ревностни католици, поне по външна форма. Държаха не само за каноните на католическата църква, но и за разположението на папата, на австрийския католически двор и на всички католически фактори: институции, конгрегации и общества, които на Запад са били винаги големи морални фактори. Това му налагаше да изпълни две задължения: да встъпи в брак с княгиня също католичка; да кръсти и възпита своите деца от подобен брак изключително в католическата вяра, в нейната обредност и догматичност. При това майка му, княгиня Клементина, желаеше да задоми сина си от френски Бурбонски род, на който принадлежеше самата тя. Подобна на търсената партия скоро се намери. Това бе една от дъщерите на Роберт Пармски, потомък също на един клон от голямата и стара Бурбонска династия, който клон до обединението на Италия бе царувал в малката италианска държавица Парма. При обединението на Италия Роберт Пармски трябваше да се откаже от своя престол в Херцогството Парма в полза на Савойската династия, обединителка на Италия.

Но на пътя на тоя така проектиран брачен съюз се яви като голяма пречка Българската конституция. Видяхме в тома за вътрешната политика, че нейният чл. 38 постановяваше, че всеки български владетел трябва да принадлежи на Източноправославното вероизповедание. Изключение се прави само за първия избран княз, който, ако не бъде православен, може да остане в своята прародителска християнска вяра. Това постановление налагаше първият син, който би се родил от тоя брак, презумптивният наследник на престола, да бъде православен, инак не може да бъде български владетел. По този начин бракът между Фердинанд и пармската княгиня Мария Луиза можеше да се осъществи само при едно от следните две условия: или да пренебрегне папското запрещение всички деца от такъв брак да бъдат католици и нито едно православно и тогава първородният син да не стане православен, или като втора възможност, да се измени постановлението на чл. 38 от Конституцията, в смисъл, че не само първият избран княз, но и неговият наследник могат да бъдат неправославни.

Първото решение на въпроса се оказа неразрешимо: нито бащата на княгинята, нито близките на Фердинанд се съгласяваха да се наруши догмата на католическия брак и едно от децата да бъде православно. Това бе за момента твърдо и непоколебимо решение. Никой и не помисли да моли папата за един диспанс, т. е. разрешение едно от децата

да не бъде католик; и за двете страни това се виждаше невъзможно. Оставаше тогава едно от двете — или бракът да не стане, или да се измени съответния текст на Конституцията. Но така, както бе поставен въпросът, Фердинанд изобщо не можеше да встъпи в брак, защото никоя друга католическа княгиня не би се съгласила да се омъжи за принц католик, чиито деца трябваше да бъдат православни. Тогава неизбежно се налагаше, за да стане бракът, да се направи съответната промяна в Конституцията, задача твърде сложна и трудна, защото трябваше да се свика Велико народно събрание и да се отиде против православното висше духовенство, за което се знаеше, че ще се обяви против, както и против общественото мнение, което също би било несъгласно да се промени Конституцията в тоя текст.

Въпреки всички трудности, които имаше да се преодоляват, Стамболов се съгласи да направи съответните промени в конституционния текст, в смисъл, че не само избраният княз, но и неговият син могат да запазят своята прародителска вяра. Стамболов се съгласи да поеме отговорността за това изменение, като отиде против традицията, против висшето духовенство и против общественото мнение.

Наистина този въпрос бе вътрешен и не засягаше никоя друга Сила. Теоретически българите сами имаха право да определят каква вяра трябва да изповядва техният владетел. Това зависеше от вътрешното законодателство на страната. Но в нашия случай въпросът се сложи по-инак. Срещу проектираното изменение се обяви висшето българско духовенство, обяви се Екзархията. Руските вестници, а след тях и руското правителство взеха тяхната страна, изказаха се решително против намерението на Стамболов да измени текста на чл. 38 от Конституцията.

Това наново обтегна отношенията между княжеското правителство и Русия. Атаките от руска страна засягаха еднакво и правителството, и княза, но най-вече бяха насочени против Стамболова, когото държаха отговорен за проектираното изменение на Конституцията, пък той и сам заявяваше, че не само поема отговорност за това изменение, но че и инициативата за това е негова.

Но в своята дотогавашна игра руската дипломация не се спираше да лавира до такава степен, че се опитваше винаги да противопоставя единия на другия. Интригите отиваха дотам, че Русия подбуждаше Стамболова да изгони Кобургския княз и царското правителство изказваше готовност да се помири с диктатора. В тоя смисъл се тълкуваше, както видяхме, посещението на публициста Татишчев в София през 1890 г. и срещите му със самия Стамболов. В други случаи пък чрез някои свои хора Русия даваше уверение на Фердинанда, че може да го признае, ако той самият свали своя всемогъщ тогава министър-пред-

седател и замести него и членовете на правителството му с лица по-удобни и по-приемливи за Русия.

И в отдела за вътрешната политика отбелязахме, че една, ако не единствената главна причина за оставките през месец декември 1888 г. на двамата министри консерватори Стоилов и Начович бе желанието на Кобургския принц да ги има в резерва за едно заместване на Стамболов, с цел да улесни сближението с Русия. Тогава тази промяна в Стамболовия кабинет се свърза с едно съобщение на виенския печат, предадено в софийския опозиционен лист „Народни права", че при разговор между австро-унгарския министър на външните работи граф Калноки и руския посланик в австрийската столица княз Лобанов последният подметнал пред австрийския министър, че руското правителство може, при известни обстоятелства, да промени своето становище по въпроса за признаване на българския княжески избор, ако княз Фердинанд би могъл да даде доказателства за своята лоялност към Русия и нейния монарх. На първо място в тия доказателства се поставяше сама по себе си смяната на българското правителство, което да бъде заместено от друго, начело на което да бъдат хора, в които царското правителство би имало нужното доверие. Доколко това бе истина или интрига, не можа да се провери. На всеки случай през 1888 г. Фердинанд не направи опит да се освободи от Стамболова. Интригите отидоха така далеч по едно време, че в тях бяха замесени твърде много лица; намеси се и името на Методи Кусевич, тогава протосингел в Екзархията, а по-късно Старозагорски митрополит. Както екзархът, така и служителите в Екзархията поддържаха връзки с руското посолство в Цариград, където, както се знае, беше местоседалището на Екзархията. В. „Свобода" постоянно обвиняваше екзарх Йосиф, че бил в интимни отношения с руския посланик Нелидов и от него черпел вдъхновение да се бори със Стамболов и неговото правителство. Обвинението беше пресилено. Всъщност екзархът се стремеше да поддържа коректни отношения и със софийското правителство, и с Нелидов. Това точно отговаряше на неговия характер и бе в интереса на българското дело в Турско. Йосиф, предпазлив и боязлив, желаеше да бъде в добри отношения с всички, особено със софийското правителство, от което зависеше издръжката на Екзархията. По-друг бе характерът на Методия: експанзивен, говори много и твърде страстно. Енергия изумителна, инициативи много и най-често най-странни. Задава си често задачи, които за него са неосъществими, дори вредни и опасни.* Така се заплел и в интригите по българската политика. Посещава руското посолство в Цариград, среща се със самия посланик и понеже всички сре-

* Д. Ганчев. Спомени, стр. 175.

щи на българи в руското посолство засягали неминуемо болезнения въпрос за руско-българските отношения, говорил и с Нелидов по това. От тоя разговор Кусевич разбрал, може би погрешно, може би правилно, че в руските официални среди гледали с известни симпатии към Стамболова, но враждата била насочена против чуждия принц, който се явява, според тях, като узурпатор на българския престол. Наопаки, Стамболов, въпреки някои негови грешки и увлечения, е все пак известен като отличен български патриот, добър славянин, някога с дълбоки и искрени чувства и симпатии към Русия. И Методи останал с впечатлението, добито от своите разговори в руското посолство, че ако Стамболов се реши да освободи България от немския принц, когото сам бе довел и който се крепеше единствено на волята на диктатора, помирение би могло да стане между Стамболова и русите.

Методи Кусевич веднага пламва. Ето една възможност да се разреши болният български въпрос: да се уговори Стамболов да даде пътя на Фердинанда и помирението става възможно, нормализират се руско-българските отношения, прекъснати още през 1886 г. след заминаването на генерал Каулбарс от България.

С присъщата на характера му жар, Кусевич се залавя за работа. Пристига в София и се среща със Стамболова, комуто предава впечатленията си от разговорите, които бе имал в руското посолство и в частност онова, което бе научил от Нелидова. Стамболов разбира интригите и започва сам да хитрува. Дава вид, че не е чужд на тая руска мисъл, съгласен като че ли е с мисията, която имаше Татишчев. Но Стамболов настоява за доказателства, които да потвърждават това руско становище. С думи това само не става, а се необходими писмени документи, че русите са готови да му дадат поддръжка, а при нужда и покровителство.* Кусевич се завръща в Цариград, но от Нелидова изглежда не е могъл да добие никакво писмено доказателство, защото почвата, по която се движи Методи е плъзгава, не може един посланик да се обвързва непредпазливо с писмени ангажименти, които един ден могат да го изложат. На всички дипломати бе известен случаят Бисмарк-Бенедети, когато последният, като френски посланик в Берлин преди френско-пруската война, бе имал неблагоразумието със собствения си почерк да напише една черновка за договор с Германия за подялбата на Белгия. По-късно, както се знае, Бисмарк, който бе задържал тази черновка, си послужи с нея при започването на войната през 1870 г., за да дискредитира френското правителство пред Англия и да го обвини в завоевателни стремежи към Белгия. Нелидов не би желал да се хване на подобна примамка.

* Д. Ганчев. Спомени.

Кусевич обаче не се отчайва, идва повторно в София и води втори път разговор със Стамболов. Накрая е арестуван, разследван и накрая освободен, защото цялата работа е била един фарс. Нелидов и Стамболов се опитвали да се надхитрят един друг. Руският посланик мислел, ако може с обещания да придума Стамболова да изгони Фердинанд, което без съмнение би се счело за успех на руската политика, твърде много изложена по българския въпрос. Българският министър-председател пък искал да долови някакъв документ във връзка с тази дипломатическа игра, вероятно за да може да обвини руската дипломация, че се меси или прави опити да се меси във вътрешните работи на Княжеството. Волно или неволно Кусевич станал оръдие на сплетните на двамата.

В своите „Спомени" Д. Ганчев (стр. 175) като разказва за случая с Методия, добавя, че на тази игра не бил чужд и австрийският дипломатически представител в София. Това не е изключено. Стамболов поддържаше тесни връзки с австрийския и английския представител в София и сигурно им е съобщил за интригите на Нелидов. Австрийският агент без друго е уведомил своето правителство и един водевилен наглед случай предизвика твърде голям шум, но без всякакви последици.

Впрочем от дневника на Ламсдорф за 1889-1890 г. се вижда, че българският въпрос е тежал като нещо твърде неприятно на руското Външно министерство и то само се опитвало, ако може да му даде едно разрешение, без да е съвсем далеч от мисълта по някакъв начин да признае българския режим. Затова говорихме на друго място. Мисълта да се помирим с Русия обаче не излиза от главата на Фердинанда, още повече, че неговото петгодишно пребиваване в България го бе убедило, че никоя Сила, най-малко Турция, ще се съгласи да го признае, докато за това не даде съгласие Русия. Абдул Хамид, винаги боязлив и предпазлив, нямаше никакво желание да дразни и предизвиква твърде буйния и суров руски монарх, особено след сключването на френско-руския съюз. Положението на Русия се засили най-вече в Цариград, където влиянието на Нелидов бе останало така крепко, както влиянието на Игнатиев бе в годините преди нашето Освобождение. Турските управници нямаха никакво намерение да влизат в борба със страшния руски цар за някакъв немски княз, дошъл против волята на Русия да управлява България. При това положение за Фердинанда, ако искаше да легализира своето положение на българския престол, оставаше само един път — пряко разбирателство с царя.

Ние поменахме вече за опита, който Фердинанд и неговите близки бяха правили пред руския посланик във Виена Ан. Лобанов-Ростовски, за сондажа в Петербург за едно помирение с Русия. Гирс изглежда е докладвал лично същия въпрос на Александра III, но първите постъпки не

са били благоприятни. Но Ламсдорф свидетелствува, че Гирс и неговите сътрудници във Външното министерство не са били против един посериозен опит за разрешаване на българския въпрос, смятайки, че неговото изостряне може само да отегчи международното положение на Русия и дори нещо по-лошо — да я увлече в една необмислена европейска война от която, пак според Ламсдорф, Гирс се е боял, защото нейните последици можеха да бъдат съдбоносни за Русия, чието вътрешно положение вдъхвало много безпокойства на външния министър пред опасността от вътрешна революция. Особено се боял Гирс от една война с Германия, за което бил твърде много осъждан от славянофилските среди, които се настройвали все по-решително против немското влияние и немската политика и са препоръчвали съюз с Франция. Въпреки това Гирс, макар бавно и предпазливо е настоявал както пред императора, така и пред други влиятелни фактори в руската политика да не се раздухва българският въпрос, а напротив, да се търси неговото мирно и палиативно разрешение.

Това бе тъкмо според схващанията на Фердинанд. Той и неговите близки бяха готови да направят някои концесии на русите, главно като сменят неприятните на Русия български управници и ги заместят с други по-приемливи, без разбира се да се отива до друга крайност като се повери властта на крайните русофили, в които Фердинанд нямаше доверие, както пък Русия нямаше такова у Стамболов, пък и у самия Фердинанд.

Европа и Русия след падането на Бисмарк

Факт е, че след падането на Бисмарк въпросът за германо-руските отношения става все по-актуален. Очевидно тези отношения стават с всеки ден все по-хладни, дори враждебни. Особено когато се очертаха контурите на френско-руския съюз. Мнозина се опитваха да предвиждат, че работите ще свършат с една недалечна война между двете империи. За оная епоха тази прокоба се оказа прибързана, но по-късно бе потвърдена от събитията.

Разбира се, от руска и френска страна се поддържаше, че това е Германия и нейната съюзница Австро-Унгария, които ще запалят новия пожар в Европа. В тая тъй динамична за международните отношения 1892 г. обвиненията против немците станаха така настойчиви, че от германска страна трябваше да се постараят да ги опровергаят. Това именно стори германският канцлер граф Каприви в заседанието на Райхстага на 11/23 ноември 1892 г., когато дебатираха въпроса за германските въоръжени сили. Каприви положи твърде много усилия

да оправдае поведението на германското правителство и да отхвърли всички подозрения, които се хвърляха върху неговата външна политика, особено върху съществуването на някакви негови войнствени намерения.

В тая си реч германският канцлер бе заявил: „Германия е миролюбива. Тя не иска нищо друго вън от изпълнението на Франкфуртския договор от 1871 г. Сега след завземането на о. Хелголанд няма друго какво да търсим. От Франция не желаем нито един квадратен метър, защото присъединяването на територии с не немско население ще ни създаде само мъчнотии. На онзи, който ни предложи френски колонии, аз ще отговоря: стигат ни нашите. През 1870 г. Франция имаше 8 армейски корпуса, а ние 16; сега сме почти изравнени. Днес Франция разполага с добре обучена милиция, а не оная, която имаше Гамбета. Но сега трябва ние до отделим войски и за руската граница; не можем днес да разчитаме на Русия, както през 1870 година. Френските крепости са силни и добре въоръжени, сам Париж е силно укрепен..."

Не се подобряват и австро-руските отношения, въпреки добрия прием, направен във Виена на руския престолонаследник. Споровете във вестниците продължават.

Отношенията между Австро-Унгария и Русия през времето, когато Хаймерле и Калноки ръководеха външната политика на дуалистичната монархия през 1880-1895 г. бяха не само хладни и недружелюбни, но често и открито враждебни. Имаше моменти, когато един разрив и една война между тях се считаха като предстоящи и неминуеми. Смущенията следваха едно след друго, прекъсвани от кратки интервали на относително спокойствие. Една от постоянните причини за тази изостреност бе смутът, който се предизвика в европейската политика по българския въпрос след детронацията на Батенберга и последвалите събития. А последиците от това бяха, че Австрия все повече се осланяше на Германия, която след падането на Бисмарка през март 1890 г. вече не държеше тъй здраво за съюз с Русия, както бе при управлението на Железния канцлер. Друга последица от това бе заздравяването на Тройния съюз, за която цел австрийската политика бе принудена да прави някои концесии на Италия за италианското население в Тренто и в Триестската област в т. н. иредентски италиански земи, намиращи се под владичеството на Австрия.

Руската политика си бе задала още от момента на образуването му, ако може да разкъса Тройния съюз. По време на Бисмарка тя разчиташе до известна степен на Германия, понеже се знаеше, че той държи за приятелство с Русия. Правеше усилия да постигне това и чрез Италия, колкото и руските интереси в нея да бяха слаби и макар Италия да играеше слаба роля в европейската политика. Но все безуспешно.

През 1892 г., когато отношенията между Русия и Австро-Унгария бяха съвсем хладни, руският вестник „Новости", не без влиянието на официалната руска политика повдигна твърде експромпто въпрос за едно честно и приятелско споразумение между двете монархии, за да се тури край на антагонизма, който ги разделя от толкова години насам. Според руския вестник едно споразумение между тях по Балканския въпрос не е изключено, както и в миналото са били правени няколко кратки опита за това. За тая цел „Новости" съветва виенското правителство да разслаби връзките си с Тройния съюз и да се приближи до Русия.

Реакцията във Виена и Будапеща обаче бе твърде силна. Печатът на двете столици на дунавската монархия чисто и просто нарече статията интригантска. Особено силно реагираха маджарите, враждебно настроени към Русия още от спомените за 1849 г. Калноки, сам маджарин, не бе далеч от общото настроение на своите съотечественици. И внушенията на руския вестник нямаха никакви последици за активните австро-руски отношения.

Но те предизвикаха силна тревога в Сърбия и България. Сърбите, които при управлението на либералното правителство, поело властта след русофилския кабинет на радикалите, потърсиха опора пак в Австрия, боейки се, че едно австро-руско споразумение би станало за тяхна сметка, реагираха в печата твърде решително. По тоя повод белградският вестник „Нови лист" в броя си от 6/18 септември 1892 г. пише: „Ако се постигне съюз между Австрия и Русия, то Сърбия ще престане да съществува като независима държава." Надеждата у сърбите бе в отказ на австрийското правителство да върви в съюз с русите за сметка на разделянето на Балканите на сфери на влияние.

В България съществуваха същите опасения, макар правителството на Стамболов, което неуклонно следваше австрийската ориентация във външната си политика, да посрещаше тези сведения без особени вълнения, уверено, че Калноки няма да се съгласи да измени курса на неговата външна политика, която отричаше възможността за споразумение с русите. И австрийският министър побърза да даде успокоителни уверения в този смисъл в своето изказване пред делегациите направени наскоро след това. Те успокоиха и Белград и София.

През същата 1892 г. проф. Делбрюк помести интересна статия в „Пройсишен ярбухер" (м. септември) върху руско-германските отношения. В нея, като разглежда положението на Германия след френско-руския съюз, между другото се казва: „Германия повече от десет години стои лице срещу лице с опасността от война на два фронта. И тая опасност постоянно съществува. Но тя зависи и от Русия. Защото непосредствено стълкновение на руските и германските интереси не съществува

никъде... Но Русия не желае да се откаже от своята традиционна, почти религиозна вяра, че Балканите трябва да се присъединят към Московското царство. Но Австрия не може да допусне това и ние (германците) също тъй не можем да търпим, щото Русия да победи Австрия и да я разруши. Загиването на Австрия би било равносилно на загиването на Германия и поради това не от сантименталност, а за своите лични интереси Германия трябва да поддържа Австро-Унгария. В това се заключава и естествената причина за пререкание между Германия и Русия, което не е създадено изкуствено от дипломацията... Славянството, което дълго време се е подчинявало на господството на немската култура, иска сега да свали това господство и да си отмъсти за него..."

По въпроса за немско-руските отношения тогавашният меродавен виенски вестник „Нойе фрайе пресе" пише много по-конкретно и по-откровено. В броя си от 13 ноември с. г. вестникът писа: „... макар че посещението на руския престолонаследник във Виена е повече от вежливост, все пак то има своето значение. Главната цел на европейската политика е да пази мира на Балканите, а това ще стане, когато Силите не се бъркат в работите на държавите там, да не се вреди на тяхната независимост и самостоятелно развитие. Но докато не подлежи на никакво съмнение, че политиката на Австро-Унгария е насочена тъкмо към тая цел, за съжаление съществуват явни признаци, че Русия при всякакви обстоятелства може да осуети тая цел ... Представлението, което Русия направи пред Високата порта поради приемането на г. Стамболова в султанския палат и за изпращането на един турски комисар на изложението в Пловдив; настояването, което прави Русия за свободното преминаване през морските теснини; после постъпката на Гърция срещу България заради училищата и най-после дръзкото скъсване на дипломатическите отношения между Гърция и Румъния, всичко това изказва повече от явно как неуморно работи ръката на Русия, за да не се утвърди едно трайно спокойствие на Балканския полуостров. Реално погледнато на нещата не може да се види как това противоречие на целите и интересите би могло да се примири, още повече да се отстрани, докато Русия постоянства в мисълта за своето надмощие на Балканския полуостров, и понеже тя навярно никога няма да се прости с тая мисъл, затова е съвсем безцелно да се говори за политическо сближение между Австро-Унгария и Русия. Австрия стои здраво в Тройния съюз, който се създаде, за да предпази нарушението на мира на запад от Франция и на изток от Русия. Интересът на Австрия налага да има тясно приятелство с Германия, а в Петербург тъкмо за това са се наострили против Германия, защото тя дава силна поддръжка на източната политика на Австрия... А православният цар се ръкува с папата, защото последният е враждебно настроен про-

тив Тройния съюз...* Папата... сам милва Френзузката република и се оставя да го милва схизматичният цар, защото Тройният съюз е против светската власт на папата. Французите вървят с Русия, понеже не могат да извадят от главата си мисълта за връщане на Елзас и Лотарингия, а царят отива с Франция, понеже руската балканска политика намира пречки в съществуването на Тройния съюз. Ясно е, че Русия се сблъсква с балканската политика на Австро-Унгария..."

В друга статия същият вестник от Виена в броя си от 14 ноември 1892 г. пише: „Австрия следи с благоволение напредъка на младата българска държава, но България не е получила от Австрия никаква друга поддръжка, освен нравствена..."

Най-после по въпроса се изказва и официозът в. „Свобода". В броя си от 7 ноември с.г. пише: „Да има у руската дипломация и капка искреност спрямо нас, то българският въпрос лесно може да се разреши, без всякакви мъчнотии. Стига само в Петербург да обявят, че спрямо България русите се поставят на същата точка, в която се намират спрямо Румъния, Сърбия и Гърция. Ето где лежи цялата тежест на въпроса, и именно защото Русия не ще това, затова тя се намира в едно безкрайно фалшиво положение у нас и неудоволствието на българите спрямо нея расте от ден на ден..."

По този начин се идва до пълно съгласие между австрийската и българската политика спрямо Русия. Австрия иска Русия да се откаже не само от всякаква намеса на Балканите, но и от всякакво руско влияние там; България иска Русия да капитулира в борбата, която тя водеше от времето на Каулбарс, да признае за законен избора на Фердинанда и да възстанови своите отношения с правителството на Стамболова.

Очевидно царят и неговото правителство не можеха да се съгласят нито с едното, нито с другото. Отношенията между Австрия и Русия оставаха хладни, дори враждебни, а България продължаваше да плува в австрийски води и да води своята противоруска политика.

И Стамболов все по-здраво се прикрепи към тая политика. В никой случай той не крие, че България при неговата политика остава вярно и твърдо привързана към Тройния съюз и не бива по никой начин да се дели от него. И той остава верен на тоя си принцип не само докато управляваше, а, както ще видим по-нататък, и след излизането си в оставка през 1894 г. И той поведе смела, отчаяна борба срещу усилията на Фердинанда за помирение с Русия, което според схващането на Стамболова означаваше скъсване с държавите от Тройния съюз и с Англия,

* В това време православна Русия откри свое посолство за първи път във Ватикана; първият, който бе изпратен за посланик при папата бе Изволски.

които биха дали подкрепа на Кобургския принц след идването му в България, когато Русия прибягваше до всички средства, за да го застави да се откаже от току-що заетия български престол.

Въпреки всичката прозорливост, която обладаваше Стамболов в много случаи, но в този случай той не можа да схване дълбоката ипокризия (двуличност — *бел. ред.*), с която си служеше Фердинанд и сложната игра, която той играеше в отношенията между Русия и Австро-Унгария. Стамболов, у когото лукавството и политическите интриги бяха много по-слаборазвити, отколкото у Кобурга, се заблуждаваше и не допускаше, че последният срещу едно обещание от руска страна ще добие международно признание и ще легализира своето положение на български владетел, ще се остави изцяло в ръцете на руската дипломация и ще подчини безрезервно България на руската политика. И както ще видим по-късно, Стамболов с ярост въставаше против една подобна насока на българската външна политика и когато бе вече напуснал властта. Това бе погрешно схващане от негова страна. Кобургският принц играеше, не може да се отрече, твърде умело своята скрита игра: правеше концесии и мили очи на Русия, докато добие признаване на своя избор от нея, за да легализира своето положение на български владетел, със затаената мисъл да остане пълен господар на по-нататъшните си постъпки и при нужда да насочи своите решения и действия там, където желае: в съгласие с австрийската политика против русите; по-късните събития потвърдиха по безспорен начин тая теза.

Стамболов не можа да разбере тая игра на Кобурга и от начина, по който той разреши въпроса за управлението след Стамболовото падане от власт. Той не повери управлението на познати русофили като Цанков или Каравелов, които по-лесно биха могли да уредят неговите отношения с русите, а прибягна до предани нему хора като Стоилов и Начович, които първоначално не бяха посрещани добре в Петербург. Въпреки всичкия натиск от много страни, немският принц не измени своето решение, остана твърд и последователен до край, като държа дълго време вън от управлението цанковистите и каравеловистите.

Но Стамболов, верен на своя темперамент, се увлече, засили борбата си не само против правителството на Стоилов, но и против самия княз, опитвайки се да спъне неговата политика на помирение с Русия и за получаване на международно признаване, затова пък заплати с главата си. Ако бе запазил по-резервирано поведение, щеше да отбегне стълкновението си с Фердинанд, можеше да запази живота си и по-късно, при нови условия, пак да играе роля в политическия живот на страната. Но неговият буен темперамент му пречеше да води такава лъкатушна политика.

Западните вестници, особено австрийските, които поддържат България в нейната борба срещу Русия, не престават да твърдят, че силата остава на страната на тройния съюз, към който, смятат те, винаги гравитира и Англия, особено в своята противоруска политика. Така виенският „Нойе фрайе пресе" в броя си от 17/29 октомври 1892 г. поставя в паралелно разглеждане речта на италианския министър на външните работи адмирал Брим, произнесена в Торино, речта на австро-унгарския министър на външните работи Калноки, държана пред делегациите на Австрия и на Унгария и тронното слово на Фердинанд при откриване сесията на Народното събрание на 15/27 октомври с. г. Италианският министър подчертал в своята реч верността на Италия към нейните съюзници Австрия и Германия, защото това дава на неговата страна сила и сигурност. Основата на италианската външна политика си остава Тройният съюз и интимните, приятелски връзки с Виена. Италия също така разчита винаги на приятелските връзки с Англия, въпреки правителствените промени, които стават там.

Виенският вестник се спира на тронното слово на Фердинанда, особено на пасажа, в който се говори за приема, който той бе имал във Виена и Лондон, както и за приема , който Стамболов е имал при султана. И „Нойе фрайе пресе" заключава: „България, като се основава на своето право и като разчита на благоволението на Силите от Тройния съюз и на Англия не се плаши и няма защо да се плаши от руските демонстрации. Увереността, която се чете в тронното слово на княза се чувства в цялата мощно напредваща страна..."

Същия език срещаме и в будапещенския печат, в. „Пещер лойд", който коментира по подобен начин тронната реч на българския княз. В нея се подчертава, че „Европа с благоволение следи борбата на България в защита на своите права и автономия — това е особено вярно за Австро-Унгария и Англия... А Портата се радва, че Фердинанд сам се нарича васал на султана, което значи, че българската политика не мисли да се отклонява от Берлинския договор, както може би се подмята на турските държавници от някои страни."

Австро-унгарският печат продължава постоянно да се занимава с поведението на Русия. В броя си от 4 ноември 1892 г. в „Нойе фрайе пресе" като се спира специално на цитираните слухове, че русите, недоволни от турския отговор на тяхната нота по повод приема на Стамболова в Цариград, ще повдигнат въпроса за Проливите, пише: „Ако Нелидов действително повдигне тоя въпрос в Цариград, дипломатите (на Силите) на Босфора ще трябва да внушат на султана да бъде предпазлив и да се въздържа от една отстъпка, каквато могат да искат русите, която би могла да се окаже злокобна за Турция и не само за нея."

През ноември 1892 г. руският престолонаследник Николай (по-късно император Николай II) посещава Виена, където според австрийския официоз „Фремденблат" бил посрещнат от самия император Франц Йосиф. Това посрещане се смята като стъпка за изравняване на недоразуменията между двете империи, засилени след като Австрия и Русия взеха противни становища по българския въпрос. Това отбелязват самите руски вестници. Официозът на руското Външно министерство „Журнал дьо Санкт Петербург" пише: „В Русия със задоволство констатират тъй любезния прием, направен във Виена на наследника на престола на нашата империя — ново доказателство за приятелските отношения между двата царски двора..."

В отговор на това официозът на австро-унгарското Външно министерство „Фремденблат" писа: „... Тройният съюз има една единствена цел: поддържането на мира. Тоя съюз е създаден само за отбрана и не застрашава никого..."

Това е уверение за Русия, че Тройният съюз не преследва никакви агресивни цели; щом и руското правителство преследва същата политика, няма причини за недоразумения и вражди между двете монархии. Но Русия не бива да се меси във вътрешните български работи.

И през есента на 1892 г. в австро-унгарските делегации станаха оживени разисквания по балканската политика. Както и при разискванията през миналата година, всички почти оратори осъждат опитите на Русия да се меси във вътрешните работи на България. Изказал се и министърът на външните работи на монархията граф Калноки. И в тоя случай повтаря онова, което бе поддържал при разискванията през миналите години. Между другото казал: „Всичко, което ние желаем е щото източните държави да си запазят границите, както те са определени от Берлинския договор и нито една от тях да не попадне под зависимостта на една друга държава, която и да е тя. Това е принципът на австро-унгарската политика. Австрия не може да допусне Балканите да бъдат заети от някого в ущърб на свободата и независимостта на малките източни страни. Това не може да допусне никой австрийски държавник, който има чувство за силата на Австро-Унгария и за жизнените нейни интереси."

Калноки не поменува името на Русия, но ясно се разбира, че говори за нея. Повтаря нуждата да се зачитат договорите и никоя сила да не се меси във вътрешните работи на Балканските държави. Мълчаливо отхвърля старата доктрина на Бисмарк да се делят Балканите на две сфери на влияние: западна под егидата на Австрия и източна под егидата на Русия. Австрийският министър поставя всички източни държави на една плоскост. Не прави никакво изключение ни за България, ни за Сърбия. При управлението на крал Милан Сърбия бе изцяло под австрийско вли-

яние. При управлението на Стамболов и България бе под същото влияние. Положение, благоприятно за Австрия и затова нейният министър се стреми да го запази.

По-нататък Калноки, отговаряйки на запитванията на чехите, заявява в заседанието на австрийската делегация, че в Австро-Унгария няма нито един човек, който да иска война с Русия, няма нито един човек, който да не желае най-добри отношения с тази държава. Тройният съюз е чисто отбранителен и не е насочен против Русия. Същият характер има и австро-германският договор (1879 г.). Той ще се приложи само при *casus federis*. Ние искаме чрез тия съюзи само да укрепим мира. И пак повтаря: „Всеки австро-унгарски държавник, който притежава чувството за силата и интереса на Австро-Унгария не може да остави Балканския полуостров на ония, които искат да го завладеят."

Коментарии на виенския „Нойе фрайе пресе": „В своята реч пред делегациите австро-унгарският министър на външните работи граф Калноки говорил с особени симпатии за Англия. „Англия, казал той, е свързана с Тройния съюз в своите жизнени интереси. В Цариград или в Индия — навсякъде нейната съперница е Русия, а сега се добавя и Франция, нейна съюзница от Кримската война. Австро-Унгария не гони на Изток честолюбиви замисли. Тя няма нужда да бъде въздържана за това от своите съюзници, но тя, заедно с тях, защищава не само Турция, но и малките държави, които се развиват там. Англия трябва да върви с Тройния съюз, защото той е, който пречи Средиземното море да стане френско езеро, а Черното — руско. Англия, както и Тройният съюз искат да запазят мира на Балканите. Тя, заедно с държавите от Съюза стоят срещу Русия, която продължава своята размирническа политика."

„Няма съмнение, продължава вестникът, че в Петербург много се раздразниха от приема, който султанът даде на Стамболов. Последва руската нота — проявление на руското лекомислие да се играе с огъня на Изток. Портата не отговори веднага, забави отговора си повече от месец и после отговори студено и осторожно... В Петербург горят от жажда за отмъщение и може би готвят нота за свободно преминаване на руските военни кораби през Дарданелите и против укрепването на Босфора. Портата ще отхвърли всичко и няма защо да се бои от Русия, както няма защо да се бои и България, която разчита на силите на Тройния съюз и на Англия... няма защо да се бои от руските демонстрации..."

В. „Кореспонданс дьо л'Ест, който е в тесни връзки с русите, в броя си от 26 ноември 1892 г. помества една кореспонденция от Петербург с дата 22 с. м. върху австро-руските отношения, в която между другото се казва: „От морална гледна точка в очите на русите Австро-Унгария е само една постоянна неправда, едно огнище на много угнетени народи,

една смес от насилие и лукавщина в своето управление, където се събират и подклаждат омразите и ненавистите между синовете на същото отечество, единствено да се улесни владението над народните маси, отслабени от взаимни борби.

В Русия изобщо не обичат немската раса, но не отричат качествата на немците в Германия. В същото време като я мразят, русите чувстват и признават силата на немската организация, на немската цивилизация, наука, индустрия. Но против немците от Австрия русите чувстват освен ненавист и един вид презрение. Унгарците се считат от русите като варвари и тирани. Австрийските славяни — като деморализирани юноши.

Всичко пречи на сближение между Австрия и Русия. Калноки определи в делегациите тия отношения така: превъзходни между двата двора, нормални между двете държави..., но би трябвало да се добави: окаяни между двата народа..."

Следователно и от австрийска, и от руска страна се признава, че отношенията между двете държави са не само хладни, но дори и враждебни. Онова, което ги разделя е борбата за надмощие на Балканите. И тая вражда, въпреки някои епохи, когато отношенията не са така лоши, продължи до падането на Дунавската монархия.

Начало на образуването на френско-руския съюз

Пречка за по-лесното образуване на френско-руския съюз бе не само различието в политическите системи — Франция е република, а Русия крайна абсолютна монархия, но и вътрешната слабост на първата. И, наистина, какво представляваше вътрешното положение на Франция в последните десет години на XIX век? Отчаяна борба между класите и политическите лагери, а това сочеше като че ли началото на едно политическо и социално разложение. В по-малко от десет години се изредиха няколко една от друга по-скандални и по-срамни афери, които тъй зле характеризираха вътрешния живот на Третата република. След историята на търгуването с ордените, която бе вършил Уилсън, зет на президента на републиката Греви, която афера наложи оставката на самия президент, последва шумната афера на генерал Буланже, която хвърли в тревога не само Франция, но и цяла Европа, поради опасността от нова френско-германска война за реванш; едва току-що ликвидирана авантюрата на Буланже, последва грозната Панамска афера, която посочи точно през 1892 г., когато се правеха първите стъпки за френско-руското сближаване, до какви ужасяващи размери е достигнал политическият разврат и корупцията в ръководните френски среди, и то от най-висшите

сфери: министри, депутати, сенатори, публицисти. Възползвайки се от факта, че в тая афера бяха намесени имената на мнозина политици из средата на левия център и на републиканската левица, реакционната десница в Конгреса (общо събрание на депутатите и сенаторите) успя да прокара за председател на републиката, който да замести подалия оставка, своя кандидат Казимир Перие. Скоро обаче републиканската левица се окопити и най-напред наложи оставката на правителството Дюпон, загдето бе сключило с частните железопътни компании (тогава железниците във Франция не бяха държавни, а частни) такава конвенция, която имаше за цел да обогати още повече акционерите на тия компании във вреда на държавата, а също и оставката на президента Перие, който със своята реакционна политика и с противопоставянето на всеки опит за демократични и социални реформи, предизвика против себе си и немалко инак твърде умерени френски среди. Напрежението стана още по-голямо с прочутата Драйфусова афера, която раздели още повече общественото мнение. Последва опитът на авантюриста Дерулед, водач на т. н. Лига на патриотите, който положи усилия да спечели армията за нов преврат против републиката при избора на Лубе за председател на републиката през 1899 г.

Това даваше основание на известна част от руското обществено мнение и от руската преса, начело с вестник „Гражданин“ на княз Мешчерски да твърди, че разложението във Франция е голямо и че тя е несигурна като съюзница. Раздвояването в Русия в полза на един френско-руски съюз или против него продължи доста време, докато Вилхелм II със своята необуздана империалистическа политика, като заплашваше еднакво и Франция, и Русия, го направи неизбежен. Няма съмнение, че при една по-гъвкава политика в Берлин, без да се отива до ония крайни жонгльорства, до които понякога отиваше Бисмарк, можеше най-малко да се забави формирането на т. н. двоен френско-руски съюз, а можеше и да се осуети.

В София средите около Стамболов доста разчитаха, че тоя съюз няма да стане. Русия ще бъде относително изолирана и нейното значение в европейския концерт щеше да бъде сравнително слабо. Тя, която беше главната пречка за нормализиране на международното положение на Княжеството. Тези надежди обаче не се сбъднаха. Френско-руският съюз стана. Той предреши и по-късната война през 1914 г. между Германия и Русия, която завърши с разгрома на двете империи.

И в двете страни имаше решителни противници на подобно френско-руско сближение. В Русия — всички противници на славянофилското течение, което най-отчаяно настояваше за съюз с Френската република. Една част от десните реакционни партии особено яростно се обявяваха

против такъв съюз не само поради нейната слабост, но и поради нейната твърде левичарска вътрешна политика, която отивала до лансизация на всички институции, включително и до атеизъм. Особено плашеше руските реакционни среди развитието на по-крайната републиканска идеология, която естествено отричаше из основи монархическото начало, което в Русия бе основата на нейния държавен правен живот. Това антифренско настроение се засили особено много в Русия, след като през 1877 г. маршал Мак-Махон като председател на Френската република не можа да наложи монархията във Франция, а остави републиканското движение, водено от Гамбета да вземе връх, да утвърди силата на Третата република, а сам Мак-Махон бе принуден да се оттегли. Тая част от руските монархисти реакционери, които отричаха всякаква мисъл за демокрация и републиканизъм, ясно виждаха, че въпреки всички напъни на френските монархисти, френската монархия веднъж завинаги бе слязла от политическата сцена и нямаше никакви изгледи да бъде някога в някаква форма възстановена. При тези условия протагонистите на руската реакция отрекоха всяка възможност за едно сътрудничество с френските републикански управници, като се започне от Гамбета и Жул Фери и се стигне до Брисон, Валден Русо, Пелопан и Клемансо.

Начело на това становище в Русия беше княз Мешчерски, който както казваха го поддържаше с особена енергия и упоритост в своя вестник „Гражданин". С издателя на „Московские ведомости" М. Н. Катков, водач на славянофилите, Мешчерски бе напълно съгласен по вътрешната политика на Русия: самодържавие и реакция, но се разделяха по външната политика. Катков бе за съюз с Франция, Мешчерски бе против. Едновременно с това и двамата отричаха съюза с Германия. Мешчерски предпочиташе изолацията на Русия пред всякакви съюзи, мистично вярвайки в някаква нейна месианска роля в света.

Против съюза с Франция в Русия бяха и някои убедени германофили, главно общественици и държавници от германски произход. В тая група бяха самият министър на външните работи Н. К. Гирс и неговият най-близък и най-доверен сътрудник Ламсдорф, по-късно (1899-1906 г.) сам титуляр на Външното министерство. Отбелязахме по-рано незавидната роля, която играеше Гирс като министър по отношение на Александър III. Макар последният да обичаше да казва, че той е сам „свой министър на външните работи", а според твърденията на Вите, също министър на Александър III, че царят „гледал на Гирс като на свой секретар по външните работи", все пак често се вслушвал в неговите съвети, винаги давани искрено и аргументирано, което не е могло да не прави впечатление на инак упорития монарх. На тия съвети на министъра се дължеше, че през цялото царуване на Александър III, колкото и руско-гер-

манските отношения да бяха обтегнати и от време на време да изживяваха твърде болезнена криза, все пак до скъсване не дойдоха. Наистина за това съдействуваше и твърде еластичната политика на Бисмарк, който видяхме, че също като Гирс държеше тия отношения ако не могат да бъдат съвсем приятелски както някога, да не идват до формално скъсване. Гирс бе убеден, че единствената правилна руска външна политика е само един искрен и траен съюз с Германия. Той винаги е споделял тая своя мисъл с близкия си сътрудник Ламсдорф. И двамата, 25 години преди започването на Първата световна война, са споделяли гледището, че най-голямото нещастие за двете монархии ще бъде ако те един ден влязат във война помежду си. Сигурно това ще бъде техният край като монархически институции и на техните системи на управление. Това тогава някак страхливо изказано убеждение, по-късно намери своето историческо оправдание. От тая мисъл не бе далеч и сам Бисмарк, макар че той, верен на своя характер да жонглира, не я изказа тъй ясно нито в съобщенията, които прави на руското правителство при своето падане, нито по-късно в своите спомени.

Гирс обаче не можа да попречи на сключването на френско-руския съюз, макар сам да не го одобряваше, но вината за това, както вече отбелязахме, не бе у него, нито у Александър III, а единствено в политиката на Вилхелм II, който отрече ползата за Германия от съюз с Русия. Ламсдорф бележи, че когато още в началото на 1887 г. се поставя въпросът дали Русия да предпочете съюз с Германия или с Франция, Гирс постоянно поставял въпроса, ще предпочете ли царят съюз с Флоке и Клемансо (френски републикански водачи) пред съюза с монарсите (германски, евентуално и австрийски), които сами по себе си олицетворяват ред и устойчивост*. Добавяйки меланхолично, но с дълбоко прозрение: за Русия е страшна не самата война, колкото нейните последици. Разбира се, има предвид преди всичко война между нея и Германия.

Във Франция водачите на републиканското движение също се изказват, особено от началото, против съюз с Русия. През декември 1886 г., когато отношенията с България са най-изострени след заминаването на Каулбарс, германският посланик в Петербург Швейнид, тайно прочел на Гирс едно донесение до германското правителство от неговия парижки посланик граф Мюнстер, в което се дава отчет за постъпките, които той направил пред двама от водителите на двете крила на републиканското течение във Франция — Фрейсине и Клемансо, да узнае дали някои високопоставени руски политически лица са правили сондажи в Париж с цел да се дойде до едно френско-руско споразумение.

*Ламсдорф. Дневник, 11 януари 1887 г.

Този сондаж бил направен от руска страна с одобрение отгоре (на царя), но без знанието на руския министър на външните работи и не по надлежния дипломатически път. От френска страна сондажът не намерил благоприятна почва. Според доклада на Мюнстер Фрейсине и особено Клемансо си позволили да говорят пред германския посланик твърде неласкаво за руския монарх, когото назовали с твърде грозни епитети. И двамата помолили германския посланик да вярва, че никога Франция не е мислила да влиза в съюз с една страна като Русия, в която цари деспотизъм*.

Не е изключено обаче французите да държат такъв език против немците по отношение на русите, за да успокояват Берлин, че сама Франция не желае френско-руския съюз. Това французите правят винаги, когато френско-германските отношения навлизат в някоя критическа фаза и тогава германската политика търси приятелството на Русия, за да я отклони от съюза ѝ с Франция и последната да чувства своята изолация.

Три години по-късно, в началото на 1890 г. все пак преди падането на Бисмарк, докато все още в Петербург се надяват, че тайните споразумения между Германия и Русия, чийто срок изтича през май с. г., ще бъдат продължени, Гирс продължава да се отнася отрицателно към съюза с Франция. Той изтъква и не го крие и пред императора, че не бива Русия напълно да се оставя на французите. „Гамбета, Клемансо и Ко. са били всякога враждебно настроени по отношение на монархическа, самодържавна, набожна и православна Русия**. Дори по-нататък Гирс и Ламсдорф правят следните разсъждения: „Под влиянието на страха пред Германия, французите със сметка се обърнаха към нас, но в действителност парижкият кабинет е имал постоянно една цел: да ни скара с Берлин като ни заставя да вадим за него кестените от огъня и само се мъчи да хвърля прах в очите със своите шумни, но по-скоро компрометиращи нам чувства, отколкото такива на искреност.***

Във всичките тези съобщения и твърдения безспорно има твърде много преувеличения, субективни схващания и интриги. В съобщения на русите доклад на Мюнстер не може да няма нотка на интрига, направена от германска страна, особено предназначена да дразни сприхавия Александър III: французките водачи говорят тъй нелестно (неуважително — *бел. ред.*) за руския монарх, като си позволяват да го кичат с най-разнообразни и грозни епитети, и с това да засилят неговото и без това немал-

* Ламсдорф, Дневник, 5 октомври 1886 г.

**Пак там., 9 януари 1890 г.

* **Пак там.

ко антифранцузко настроение, което германската дипломация се мъчи още повече да засили. Също под резерва трябва да се четат съжденията и съобщенията на Гирс и Ламсдорф, и двамата убедени германофили и недобре разположени към един съюз с Франция.

Колкото се касае до французите, трябва да се забележи, и ние вече го изтъкнахме, че по българския въпрос държат поведение твърде благоприятно за Русия. Това се видя и от хладния прием, който френските управници бяха дали на българската депутация, изпратена в края на 1886 г. в Европа да осветли европейските кабинети по българските работи. Във френската столица е говорено най-категорично на тая депутация, че българите трябва да бъдат признателни към Русия, която им е дала свободата. Българите сами трябва да търсят прошка и примирение с русите. Тоя отговор на френските министри, казахме вече, е посрещнат с особено доволство в Петербург, защото в никоя друга столица на Великите сили не бе говорено така твърдо и категорично нам, както това бе направено в Париж, с изключение може би на Берлин. Видяхме, че когато Бисмарк, който обвинява френския министър на войната генерал Буланже, че готвят война за реванш срещу Германия, запитва Петербург дали при една нова френско-германска война Русия ще пази благосклонен неутралитет спрямо Германия, както през 1870-1871 г., руското правителство му отговаря, че сега в интереса на европейското равновесие Русия не може да допусне ново смазване на Франция от Германия. Русия по никой начин не може да помогне на Германия, която е съюзница на Австро-Унгария, която пък води решителна антируска политика на Балканите. Това е твърде приятно за французите. След тия руски изявления Германия дори да е имала някакви враждебни намерения към Франция, е принудена да ги изостави.

По тоя начин става руско-френското сближение, без да отива веднага до формален съюз. Все още Александър III не се решава да скъса с Германия и той никога не би го направил, а го стори Вилихелм II. Царят, под влиянието на Гирса, дълго държеше за германо-руския съюз, а кайзерът го разкъса. Докато Бисмарк, макар да нямаше някакви особени симпатии към Русия, продължаваше да държи за съюза с нея, въпреки че след смъртта на Вилхелм I личните и династическите връзки, които съществуваха между германския и руския двор са вече твърде много разслабени.

След падането на Бисмарк и след отказа на Вилхелм II да поднови тайния руско-германски договор за презастраховка, единственото разрешение и за Франция, и за Русия бе да вървят към един отбранителен съюз. През август 1891 г. двете държави се задължават чрез взаимна размяна на ноти да се подпомагат взаимно в случай на агресия от една тре-

та страна. По-късно, на 5/17 август 1892 г. бе подписана между двете една военна конвенция според която те, в случай на война с една или две държави, членове на Тройния съюз ще се подпомагат общо с всички разполагаеми свои сили. Тая конвенция е одобрена в началото на 1894 г. и влезе в сила. Равновесието в Европа е възстановено и френско-руският съюз е окончателно съставен.

Сръбско-българските и гръцко-българските отношения през 1892 година

Сръбската политика спрямо България в оная епоха беше подложена на твърде интересна, но непостоянна еволюция в зависимост от лицата и факторите, които я ръководеха и външните влияния, които ѝ въздействаха от различни страни. Берлинският конгрес възбуди твърде много сърбите, защото не им даде по-големи териториални разширения, макар че и Санстефанска България, срещу която сърбите въставаха тъй енергично, бе унищожена.

След създаването на Българското княжество за известно време сръбско-българските отношения бяха поне външно коректни и приятелски. Дори през 1881 г. владетелите на двете славянски балкански държави — крал Милан и княз Александър си разменяха приятелски посещения.

Но по-късно настъпи бързо и мъчнообяснимо влошаване в техните отношения, предизвикано главно от сръбска страна. Първата причина бе спорът за т. н. бреговска ливада: едно малко парче земя при устието на река Тимок на границата, за което претендираха и двете правителства. Тоя спор изникна през 1883 г. Двете страни бяха упорити и неотстъпчиви и не само не дойдоха до едно миролюбиво уреждане, а Сърбия, недоволна, предизвика прекъсване на дипломатическите отношения. Едва ли работата не дойде до война.

По същото време се прибави още една причина, за да се усложнят още повече тия отношения. Сръбското правителство бе недоволно от България, загдето тя бе дала убежище на сръбските емигранти радикали, избягали у нас след Зайчарския бунт против управлението на крал Милана.

Разбира се, последвалата през 1885 г. Сръбско-българска война още повече влоши отношенията между двете съседни и братски страни, които нямаха причини за взаимни недоволства.

Но положението на крал Милан така се влоши по вътрешни и външни причини като последица от неговата лична политика и от нещастната за него Сръбско-българска война, която той бе предизвикал тъй леко-

мислено, че през 1888 г. бе принуден да абдикира като остави престола на малолетния Александър Обренович, а управлението — на едно регентство от либерални шефове: Ристич, Божемаркович и други, докато правителството на напредняците на Гарашанин бе заместено от една либерално-радикалска коалиция. Сам крал Милан напусна страната.

Вътрешно Сърбия за малко време бе успокоена. Изборите бяха спечелени главно от радикалите и на чело на новото правителство застана генерал Сава Груич, докато Пашич стана председател на Скупщината. Във външно отношение новото управление направи завой за сближение с Русия, каквато русофилска политика провеждаха винаги сръбските радикали, щом биваха в управлението. Новите сръбски управници доведоха младия крал в Петербург, за да го поставят в контакт с руското правителство и с императорския дом, с желание за едно още по-тясно сближение между Сърбия и Русия.

Но международното положение на сръбското кралство бе такова, че неговите ръце в международната политика бяха силно свързани. Сърбия бе от 1881 г. в договорни отношения с Австро-Унгария чрез един договор, сключен от Милана, не съвсем равноправен. Цялата политика и икономика на малкото кралство бе подчинена на монархията. В действителност Сърбия бе във фактически васални отношения към нея. И когато новите сръбски управници се отправиха с краля в Петербург, виенската и пещенската преса вдигнаха вой от протести срещу така набелязаната промяна в сръбската външна политика. Заплашиха дори с репресии, ако сръбските управници не променят своето новоочертано поведение на русофилска ориентация.

В Белград разбраха опасността от влошаване на сръбско-австрийските отношения. Заявиха, че посещението в Петербург е било само акт на учтивост и изявиха съгласие да направят също такова посещение и във Виена. Австрийското правителство даде съгласие за това и крал Александър, и неговите регенти и министри се озоваха в австрийската столица, правейки декларации за вярност към монархията и за непроменяемостта на сръбската политика към нея, в съгласие със съществуващите договори. Положението бе някак загладено, но в Белплац* нямаха доверие на сръбските радикали, винаги привърженици на русофилския курс в сръбската външна политика.

Започнаха се интриги между двете коалирани партии, интриги, поддържани от Виена, и не след дълго коалицията се разпадна. Радикалите, против които особено енергично въставаха във Виена, бяха заставени да се оттеглят от управлението.

---

* Австрийското министерство на външните работи.

След излизането на радикалите, във властта остана само Либералната партия, която се ползваше от разположението на Регентството. Либералите разпуснаха скупщината, която в мнозинството си бе радикална и назначиха нови законодателни избори. Радикалите поеха хвърлената им от либералите ръкавица и встъпиха в смела изборна борба с правителството. В своя орган „Одјек" от 16 октомври 1892 г. те публикуваха манифест до сръбския народ против правителството и неговата политика, подписан от членовете на централния им комитет Н. Пашич, Вуич, Милославлевич, Велимирович и др. В манифеста си те обвиняват либералското правителство, че потъпква конституционните права на скупщината с незачитане решенията на държавния съвет и на общинското самоуправление. „Одјек" кани народа на борба за запазване на своите права и свободи, потъпкани от либералското правителство.

Но и официозът на последното, в. „Застава" не остава длъжен. В броя си от 18 октомври с. г. решително отговаря: „Ние сме готови за борба. Тоя път обаче Радикалната партия не ще може, както през 1883 г. да се отърве от отговорност или да се спаси с бягство."

Борбата се разгаря все повече. Във в. „Мале новине" Пера Тодорович обвини Пашича в предателство, че през 1885 г. във време на Сръбско-българската война Пашич, който тогава бе емигрант в България, бил искал от българското правителство оръжие, за да въоръжи част от сръбските емигранти, живеещи у нас, които да съдействат във войната против Сърбия. Обвинението бе несъстоятелно, защото от документите и архивите подобно нещо не се установява. Има само едно писмо от Пашич до Захари Стоянов, с което го поздравява за Съединението, но то е писано веднага след Пловдивския преврат, когато опасността от война е била от страна на Турция и не се е предполагало, че Милан ще нападне България. Съдът осъдил Пера Тодорович, но целта на тия обвинения била да се компрометират радикалските водачи в навечерието на изборите. През войната правителството на Каравелов интернира Пашича и другарите му в източните области на Княжеството, далеч от театъра на военните действия.

И сръбско-българските отношения в оная епоха се променяха според поведението, което Сърбия държеше към нас. Ако след 9 август 1886 г. Милан побърза и подобри отношенията си с България, след неговата абдикация през 1888 г. при либерално-радикалското управление отношенията с нашата западна съседка пак се изостриха и влошиха. Сърбия се опитваше, ако може да добие русофилска ориентация в своята външна политика, докато в същото време при управлението на Стамболов България твърдо и решително бе застанала на антируска позиция.

Сръбско-българските отношения се подобриха, след като сръбските радикали напуснаха през 1892 г. управлението. Те се подобриха още повече на следната година, когато крал Александър с един революционен акт се провъзгласи за пълнолетен, без да бе добил години на пълнолетие, изпъди либералите от управлението, назначи свой личен кабинет и позволи на своя баща, крал Милан, да се завърне в Сърбия и да стане съуправител на своя син. С връщането на Милана се върна и австрийското влияние в Сърбия. Тя застана на австрофилска позиция, на каквато стоеше и Стамболов. Тия отношения се запазиха до падането на Стамболова през 1894 година.

Сръбски предложения за Балкански съюз

След като бившият гръцки министър-председател Трикупис бе направил балканската си обиколка през 1891 г. със своята твърде самозвана мисия да сключи Балкански съюз между Гърция, Сърбия и България, насочен очевидно против Турция, през 1892 г. същият въпрос се подема от сръбска страна. Починът неофициално е подет от Чедомир Миятович, бивш сръбски дипломатически агент по времето на Милана в Лондон и негов доверен човек. Като сръбски представител Миятович подписа Букурещкия договор от 19 февруари 1886 г., с който се уреди положението между Сърбия и България като последица от сръбско-българската война.

Видяхме, че Стамболов отхвърли предложението на Трикупис по две съображения: не желаеше да дразни Турция, против която очевидно се насочваше предложението на гръцкия политик, и то в един момент, когато отношенията между Русия и България бяха така изострени, та Княжеството имаше всичкия интерес да бъде в добри отношения с Портата; също не желаеше да дели Македония, както за това настояваха гърците и сърбите.

Имаше, разбира се, значителна разлика между двете предложения: докато Трикупис, в съгласие със сръбските радикали русофили се стремеше да обедини балканските християнски държави под егидата на Русия за борба против Турция, инспирацията на Миятович бе друга. Тя идваше от известни англофилски и австрофилски среди в Сърбия, които управляваха там във време на Милана и бе насочена срещу руското влияние на Балканите.

Миятович повдигна същия въпрос и в сръбския печат. Едно негово писмо в тоя смисъл бе поместено в белградския вестник „Мале новине“. Там той поддържа, че споразумението трябва да се направи въз-

можно, защото без него няма никакъв добър изход за самостоятелност за балканските народи. „В тоя момент, казва Миятович, има сближение между Турция и България, но в него няма нищо неприятелско за сръбския народ... Ние сърбите, продължава той, много сме изгубили от уважението си пред великите европейски народи, а особено пред Англия, загдето с нашите необмислени постъпки направихме да ни считат като немирни, пакостливи, завистливи съседи на България. Тая грешка трябва да се заглади...

Наистина нас много ни дразнят делата на българите в Македония, гдето ние се борим да защитаваме нашите интереси. Този въпрос ще може да се разреши или по споразумение, или с война. Пътят към споразумението е твърде мъчен, но не и невъзможен, докато войната всякога е възможна, но пък изходът ѝ никога не е сигурен. Една велика европейска война, каквато изглежда неизбежна, а след нея неизбежно ще се дойде до един конгрес на Великите сили, в който Англия ще има най-силната дума..."

В друга статия, поместена в лондонския в. „Сънди таймс" Миятович продължава: „Колкото се отнася до гърците, ние винаги сме били с тях в постоянно приятелство; съюзът с Гърция не само че е съвременен за нас в настоящия момент, но той съставлява основата на нашата бъдеща политика. Нашите взаимни интереси никак не се сблъскват в Македония и съюзът с Гърция е за нас от такава голяма важност, щото ней бихме отстъпили на драго сърце някои наши части от Македония, гдето етнографски безспорно имаме права.* Сърбите се страхуват толкова, колкото и гърците от установяването на една панславистична империя в Цариград. Затова пък ние желаем султанът да остане там, колкото се може по-дълго време. Съединени с гърците, ние се надяваме, че ще можем да попречим на българите да станат инструменти на панславизма. С Гърция ще образуваме основата на Балканска конфедерация. Тоя съюз, който съществува де факто ще бъде винаги отворен за българите, но само ако действат като независим народ, свободен от панславистични увлечения, като народ, който желае да се присъедини само с което е истинско българско, без да иска да отнема правата на своите съседи."

Тая идея беше най-малко преждевременна. Обстоятелствата не благоприятстваха за едно сближение между балканските народи, а и мисълта на Миятович не беше съвсем ясна за каква Балканска конфедерация или съюз говори: с Турция или без нея? Поменуването, че Цариград трябва да остане, въпреки руските домогвания, в турски ръце даваше идеята, че

* Очевидно Миятович смята всичкото славянско население на Македония за сръбско.

Турция би могла да участва в такова едно сдружение на балканските народи, което да ги предпазва от руската, или както говори Миятович, от панславистката опасност. Но същевременно той дели Македония, която беше турска провинция между сърби и гърци и почти изключва българите от всякакво участие в тоя дележ, когато се знае, че българите я смятаха като своя област.

Отнемането на Македония от управлението на султана означаваше война против него, следователно това изключваше участието на Турция в подобна балканска комбинация. Тъй заплетени бяха тия въпроси.

Колкото се отнася до България, за нея се определя едно подчинено положение: да не претендира за ония земи, които Сърбия и Гърция смятат за свои. Идеята на Миятович изключва всякаква мисъл за даване автономия на Македония, а допуска само нейния дележ, и то, както казахме, само между сърби и гърци. В България обаче в онова време се изключваше въпросът за дележ на тая област, а се смяташе възможно нейното включване в границите на Българското княжество, тъй като това бе предвидено в Санстефанския договор. Такова бе гледището, което преобладаваше в българските управляващи фактори и в общественото мнение. За автономия на Македония още малко се говореше. Тая концепция се възприе у нас по-късно, и то от по-левите демократични партии и среди, главно под влиянието на дейците от Вътрешната организация, създадена в самата Македония едва през 1893 г.

Правителството на Стамболов обаче държеше упорито за приятелството на Високата порта и поради това отбягваше да повдига политическия въпрос за бъдещето на Македония и се задоволяваше, доколкото му беше възможно, да действува в Цариград, за да се дадат на българското население в тая област църковни и училищни права, зависещи от Екзархията. Не можеше да се откаже, че Стамболов успя да добие известни успехи в това отношение: издейства берати за назначаването на български владици в Охрид, Скопие, по-късно във Велес и Струмица; не успя обаче в Битоля, Костур и Неврокоп или Дебър. Има заслуги и в училищното дело, макар не съвсем задоволителни. Стремежът бе и българските училища да добият същата автономия в административно и просветно-педагогическо отношение, каквото си бяха извоювали гръцките училища, ръководени и покровителствани от Вселенската патриаршия.

В това отношение българите не успяха напълно, въпреки усилията на Стамболов. Турците не бяха слепи, виждаха мощта на българския елемент в цяла Македония, бояха се от него като опасен за турското владичество в тая област и не бяха никак разположени да фаворизират по-широко културното развитие на българите там. Напаки, те предпо-

читаха да го спъват и заради това фаворизираха гърците и сърбите като съперници на българите.*

Правителството на Стамболова, въпреки пречките, които ни правеха при това положение турците в Македония, не беше никак разположено да следва една политика на сближение със съседите, насочена против Турция. Напротив, допускаше и последната да влезе в проектирания Балкански блок, чиято задача трябваше да бъде да брани Балканите от външна заплаха, главно от Русия. А в Македония да се състезават отделните народности на културна почва. В София смятаха, че ако това състезание става свободно при условие, че турците няма да фаворизират сърби и гърци, българският елемент ще се наложи, защото той представляваше голямата маса от населението — почти половината от него, посред повече от половин дузина народности, които населяваха Македония. За момента една подобна перспектива за българи-

---

* В. Свобода" от 20 април 1893 г. предава една кореспонденция от Цариград до будапещенския в. „Пещер лойд", в която се съобщава, че тяхното правителство, въпреки обещанията, които бе дало лично на Стамболов през 1892 г., по-късно издало разпореждане да се отнеме на българските училища в Македония и Одринско характерът им на корпоративни заведения и те да се третират като частни учебни заведения на отделни лица. При това много български училища в Македония били стеснявани в своята просветно-обществена дейност, а някои дори закрити.

По-късно, на 30 октомври 1893 г. в дописка от Македония същият вестник („Свобода" от 16.XI.1893 г.) се оплаква, че руските консули в Македония, особено в Скопие и Призрен подкрепят сръбската пропаганда от желание да отмъщават на българите. Същото поведение взимат към българите и турските власти. Те интернирали в Анадола солунските българи книжаря Самарджиев и българския първенец Настев под предлог, че били агенти на българското правителство. Направили обиск в дома на председателя на българската община в Неврокоп, обвинен от гръцки клевети, че бил против властта. Сърбите изпращат в Македония учители и свещеници от Сърбия със сръбски паспорти и сръбските консули ги взимат под свое покровителство. Същото вършат и гърците. Само за българските учители, които учителстват в български училища в Македония се иска да бъдат турски поданици; преследват се дори ония българи, немакедонци, които са завършили училища в Македония; турците отказват да приемат за учители и свещеници македонски българи, само защото са завършили своето учение в България. Това принуди Екзархията да открие семинария в Цариград за подготовка на учители и свещеници, които да могат да служат в Македония и Одринско. Но турците дълго правиха пречки за откриването на тази семинария. В Цариград имаше и можеше да има френски, гръцки, немски, италиански и английски училища, манастири, метоси, болници, черкви, но не и българска семинария. Явно всичко се върши от неприязън към българщината. Турците закрили всички български духовни училища в Кукуш, в манастира Трескавец при Прилеп, в Одрин. Турция не позволява на македонските българи да посещават турските лицеи, както е било до 1878 г., а позволява това на гърците и арменците. Екзархията постоянно прави постъпки, но Портата не позволява.

В броя си от 9 ноември 1893 г. „Свобода" пише: „Българите в Европейска Турция не се радват на същите права, на каквито се радват другите народи там: гърци, арменци, власи,

те беше достатъчна. Правителството на Стамболов поради това бе тъй внимателно към Портата, че не позволяваше да се повдига дори въпросът за прилагането на чл. 23 от Берлинския договор, който задължаваше турското правителство да въведе известни ограничени реформи в своите европейски вилаети. По този начин смяташе да има разположението на Високата порта.

Починът на Миятович не даде никакви практически резултати, както не даде резултати и починът на Трикупис. Не може обаче да се откаже последователността, с която сърби и гърци преследваха своята политика в Македония. По времето на Раковски през 1860-1861 г., когато се правеха първите все още несигурни стъпки за сближение и съюзяване между балканските народи за обща борба против турците, и сърбите, а особено гърците поддържаха, че българският национален патриотизъм трябва да бъде ограничен между Дунава и Стара планина; следователно, твърдяха гърците, Тракия и Македония са гръцки, а не български и опитът за споразумение пропадна. Същата мисъл поддържаше през 1867 г. и гръцкият патриарх Григорий VI при определяне юрисдикцията на епархиите, които трябваше да бъдат управлявани от владици българи. По-късните събития след Берлинския конгрес наложиха на гърците да се откажат от Тракия (особено след Съединението), но не и от Македония. И понеже от север там се спускаше сръбската пропаганда, между сърби и гърци се дойде до мълчаливо съгласие да се изключат българските претенции от Македония, като се отрече и принципът за едно нейно автономно управление и де факто тя да остане почти изключително в сръбски и гръцки ръце, като я поделят помежду си. Тая мисъл на нашите съседи доминираше у тях и когато през 1912 г. се сключи Балканският съюз. Фактически, както ще видим, той изклю-

---

дори и евреи. Макар българите в Македония да са болшинство, Турция не им позволява да откриват свои училища. Особено враждебни са провинциалните турски власти: те отказват да изпълняват заповедите от Цариград. Там българските училища зависят от маариф мюдюру (училищния инспектор), който е под влиянието на гърците и сърбите. И властта сега дава съвсем мъчно позволението (рухсаднаме) за отваряне на българско училище. В Битоля маариф мюдюру, под влияние на гъркоманите и сърбоманите преследва българските училища и учители. Всичко това се прави с цел да се сандардисват българските учители с постоянни преследвания; това води до затваряне на българските училища, а улеснява откриването на сръбски училища. Самото българско население загубва вярата в стабилността на българските училища и търси други училища..."

Тия твърдения на софийския официоз са твърде важни. Портата подкрепя някои български искания из външната политика, доволна е от поведението на България, която постоянно подчертава своята привързаност към сюзеренния двор, но щом дойде работата по положението на българите в Турско, тя си провежда своята политика, чиято крайна цел е да спира тяхното развитие.

чи идеята за автономията като остави при развитието на евентуалните военни действия против Турция голямата част от Македония да влезе в сръбски и гръцки ръце, а щом гърците и сърбите се настаняха там, никой не бе в състояние да ги застави да се оттеглят от завзетите земи, защото такива въпроси за съжаление не се разрешават по постановленията на договорите, които все пак си остават абстрактни норми, нито от конференции и от арбитри, а според наличните сили, които винаги фаворизират фактическите владетели на спорни земи. Както ще видим по-нататък, така стана и през 1912-1913 г.; сърби и гърци, въпреки договорите, като се възползваха от престъпната заповед на Фердинанд за нападане армиите на съюзниците на 16/29 юни 1913 г., задържаха всички окупирани през есента на 1912 г. македонски земи.

По всички тия съображения през 1892 г. подсказванията за създаване на Балкански съюз бяха съвсем пренебрегнати в София. Понеже въпросът бе повдигнат неофициално, той така си и заглъхна след къса вестникарска полемика. При това, в своята статия, поместена в лондонския в. „Сънди таймс“ от 25 октомври 1892 г. Миятович продължава да държи твърде некоректен език спрямо България и нейния народ. В тая статия между другото се поддържа: „1. Едно политическо равновесие, основано на етнографските условия е абсолютна необходимост за мира и независимостта на балканските държави; 2. Българите през седемгодишното си политическо съществуване са се държали по такъв начин спрямо Сърбия, че ни стана невъзможно да гледаме с доверие на тяхното уголемяване. Не против съединяването на двете княжества (Княжество България и Източна Румелия) се повдигнахме ние, защото вярвахме, че то, съединението, рано или късно ще стане. Ние се повдигнахме по причина на враждебния дух, който българите не са преставали да ни засвидетелстват... Неотдавна в София бе публикувана една карта, представляваща границите на Велика България, от българско гледище. Тези граници включваха не само цяла Македония до Охрид на запад, до Солун на юг, не само Стара Сърбия, но още оная част от сръбското кралство, която се простира на изток от р. Морава. Най-после всичко това може да се забрави и от двете страни с малко добра воля, за да се дойде до едно трайно съглашение, което е абсолютно необходимо за гарантиране безопасността на сърби и българи от чужди замисли.“

И в тая статия Миятович изключва мисълта за създаване на автономна Македония, настоява за дележ и то само между сърби и гърци. Верен служител на русофобската и австрофилска политика на крал Милан, сръбският дипломат поддържа винаги една линия на поведение, враждебна на Русия и на нейната политика за влияние на Балканите. Стамбо-

лов бе поддръжник на също такава политика, но не желаеше да дразни турците, нито пък да се съгласи с дележа на Македония, както още тогава се предлагаше от сръбска и гръцка страна. Поради това идеята за създаване на Балкански съюз било с Турция против Русия, било на малките християнски държави против Турция, не доби никакво по-нататъшно осъществяване. Ако по някои точки имаме относително съгласие, по други, наопаки, съществуваха абсолютни разногласия. Стамболовата външна политика изключваше всички предложения, които се правеха от сръбска и гръцка страна като лишени от реална основа и противни на българската външна политика, която беше под австрийско влияние и държеше за доброто разположение на Високата порта, факт, който се подпечата силно с посещението на Стамболов в Цариград през лятото на същата 1892 г.

Отношенията с Гърция

Отношенията между България и Гърция оставаха все хладни, дори враждебни. Споровете за Македония и Одринско продължаваха. Събуждането на българите, тяхното настояване за откриване на български училища и за отцепване на българските села от ведомството на Патриаршията и преминаването под това на Екзархията дразнеше извънредно много гърците. Те явно виждаха, че почти цяла Македония, дори до най-южните ѝ предели се завладяваше в духовно и културно-просветно отношение от българите. От около 1 100 000, колкото наброяваше православното население на Македония, повече от 2/3, над 800 000 души, признаваха ведомството на Екзархията и по малко от 1/3 — това на Патриаршията, с тенденция и последните околии под ведомството на Патриаршията, в които имаше и българо-славянско православно население да преминат към Екзархията. И отношенията между гърци и българи се изостряха не само в Македония, но и вън от нея, в самите гръцки и български държави. Българите смятаха, че стават като мнозинство пълни господари на Македония, която, както казахме, до нашето Освобождение гърците смятаха винаги за своя земя.

Но през 1892 г. към това се добави ново гръцко недоволство във връзка с новия български Закон за народното просвещение, който влизаше в сила от 1 септември с. г. Тоя закон засягаше и положението на децата от гръцки произход, подлежащи на задължително учение. В бъдеще те трябваше да посещават българските основни училища наред с българските деца и всички да се обучават на български език. Мярката беше твърде радикална и създаде у гръцкото малцинство в

България убеждението, че спрямо него се върши една неправда с цел асимилация, твърдение, в което имаше значителна доза истина. Законът не засягаше автономното положение на турските, еврейските и арменските училища, които се запазваха и в бъдеще, а само гръцките училища, които, ако не изведнъж, то постепенно трябваше да се закрият. Мотивите на законодателя за това различие бяха: турците, евреите и арменците са от неправославно вероизповедание и трябва да имат отделно обучение за своите деца, тъй като в оная епоха учението бе свързано и с религиозното възпитание на учениците; гърците са православни като българите и техните деца трябва да се обучават заедно с българските. С това българското правителство отнемаше една вековна привилегия на гърците, които винаги под турското владичество, както и в румелийско време поддържаха своите училища на твърде голяма висота, смятайки ги в много отношения по-високостоящи от българските.

Спорът се поде от вестниците в самата Гърция. Те нападнаха остро българското правителство за несправедливото решение, което бе взело спрямо училищата на гръцкото малцинство у нас. Протестира и гръцкото правителство. Въпросът се поде и от средите около Патриаршията в Цариград, понеже във време на турското владичество гръцките училища бяха под нейната юрисдикция. Гърците пренесоха обсъждането на въпроса и в западната преса, където гърците са имали винаги много приятели. Обадиха се и руските вестници, които търсеха да уязвят българското правителство, но се появиха неодобрителни статии и в швейцарския, английския и германския печат. Гърците не можеха да принудят българите да отстъпят като си послужат с репресия, т. е. да постъпят по същия начин с българските училища в Гърция, по простата причина, че там такива училища през 1892 г. нямаше, защото колкото славянско население е имало в тогавашна Гърция от по-рано, то бе отдавна асимилирано. Наистина българското правителство се мотивираше, че по същия начин бяха постъпили сърбите в Моравско и румънците в Добруджа, където българските училища, каквито съществуваха по време на турците, бяха закрити.

Но повикът срещу българското правителство бе тъй силен, а и гърците заявиха, че ще откажат да изпращат своите деца в български училища, та България се видя принудена до отстъпи. Най-напред софийското правителство заяви, че новият Закон за народното просвещение няма да влезе в сила в ония негови разпоредби, които се отнасят до гръцките училища — прилагането на тия разпоредби се отлага за една година. После министърът на народното просвещение Георги Живков през ноември 1893 г. подаде оставка. Мотивите за нея не бяха съв-

сем ясни, но се помена между другото, че той се оттеглил, защото не бил съгласен с това временно суспендиране на тия разпоредби на закона, внесен и приет от Народното събрание по негова инициатива и настояване.

Разбира се, тия отстъпки, които направи българското правителство на гърците не подобриха гръцко-българските отношения. Споровете за Одринско и Беломорска Тракия и за Македония продължаваха, а правителството на Стамболов отказа всяка мисъл за създаване на Балкански съюз и за подялба на Македония, за което се настояваше и от гръцка, и от сръбска страна.

Отношенията между Сърбия и България преминаха през различни фази, но и те никога не достигнаха до едно по-трайно и по-продължително подобрение. Както много пъти вече споменахме, причините за това бяха все споровете за Македония.

Тия отношения се запазиха както при управлението на Стамболова до неговото падане, така и при управлението на неговите приемници. Само отношенията между България и Турция се променяха с промените на режима. Докато до смяната на Стамболовия режим те оставаха непроменено приятелски, след неговата смяна те оставаха постоянно хладни, макар често да придобиваха някаква сърдечност. И тук в основата на това неособено дружелюбно отношение оставаше положението на българите в турските вилаети в Македония и Одринско. През цялото свое управление от 1886 до 1894 година Стамболов държеше твърде приятелско отношение към турското правителство, което бе от значителна полза за развитието на българското дело, особено в народнопросветно отношение във вилаетите на Европейска Турция. В негово време се засили положението на Екзархията. През 1890 година българите получиха две владишки места в Македония — в Охрид и Скопие, които имаха още преди Освобождението. Малко преди падането на Стамболов получиха се още две — в Неврокоп и Струмица. Но особено бе благоприятно управлението на Стамболов за развитието на учебното дело във вилаетите, по който въпрос турците бяха по-отстъпчиви и не правеха големи пречки. Все пак мнозина от турските управници не гледаха съвсем благоприятно на неговото развитие, което често надхвърляше много пъти развитието на самото турско учебно дело.

В края на Стамболовото управление се яви една подчертана разлика по тия въпроси между княз Фердинанд и неговия министър-председател. Князът, който беше насочил своите усилия към възможно помирение с Русия, не можеше да търпи туркофилската и подчертано русофобска политика на своя министър-председател, защото очевидно тя ставаше пречка за подобно примирение, за което Стамболов смяташе, че в

никакъв случай не трябва да става по молба и с отстъпки от страна на България. Той бе уверен, че при твърдото държане на България, Русия сама ще започне да търси българското приятелство, защото бе убеден, че при централното място, което българската държава заемаше на Балканите, руската политика в тая част на Европа не можеше да има никакъв успех, без съдействието на българската държава. И различията между двата фактора на българската политика не само оставаха постоянни, но и нарастваха всеки ден все повече, докато през м. май 1894 г. дойдоха до пълен разрив. Въпреки тия подчертани и нарастващи различия между двамата, Стамболов продължаваше без всякакви лавирания да държи твърдо за своята външна политика на приятелство с държавите от Тройния съюз и Турция и на отрицателно отношение към руската политика, с което искрено или престорено Фердинанд не бе съгласен, независимо от различията между двамата кой да надделява и да се налага в управлението на държавата. В отношенията си към Русия Стамболов държеше за престижа на българската държава, както той го разбираше, докато Фердинанд преследваше единствената цел да уреди чрез едно признаване от Силите своето лично положение на български владетел. Тия различия сигурно бяха ясни за самия Стамболов, но и той не бе наклонен да прави никакви отклонения от своята политика. Напротив, в последните два месеца на управлението си той още повече засили своя политически курс. Вестник „Свобода“ продължаваше да държи неуклонно враждебно положение към Русия и благоразположение към Австрия и към Турция. Особено към последната. Малко преди да падне, той бе успял да спечели особеното разположение на турците и лично на султана. Високата порта издаде фермани за установяване на двама нови владици в Македония и позволи на българите да работят още по-силно за развитие на своите училища там. Стамболов нареди това ново внимание от страна на Портата да се отбележи с особен шум в България като голям успех на българската външна политика и лично на неговата политика.

Това още повече раздразни Фердинанда и той, когато имал среща след връщането си през април 1894 г. от Европа казал троснато на своя пръв министър: „Твоите македонски владици!“.

След един месец, на 14 май с. г. Стамболов бе принуден да подаде оставка. Свърши се неговото осемгодишно управление. Последният успех във външната му политика бяха отстъпките, които доби от турците в Македония.

БИБЛИОГРАФИЯ

На български език

Вестници: Свобода, Търновска конституция, Народни права, Свободно слово, Независима България

Дневници на Народното събрание 1887-1890 г.

Монографии: **Маринов, Д.** Стефан Стамболов
Трифонов, Й. Васил Друмев - Митрополит Климент. Живот, дейност, характеристика
Кон. Стамболов и новейшата ни история
Балабанов, М. Български министър при Александър III
Пиман. Стефан Стамболов

Съчинения: **Радев, С.** Строителите на съвременна България
Станев, Н. История на България
Сакъзов, Я. Българите в своята история
Мишев, Д. История на българския народ

Спомени и мемоари: **Пешев, П.; Салабашев, Ив.; Ганчев, Д.; Юруков, Д. Илиев, Ат.; Гешов, Ив., Груев Йоаким**

На руски език:

Вестници и списания: Новое время, Московские ведомости, Новости, Гражданин, Санктпетербургские ведомости, Вестник Европы, Русские ведомости, Русская мысль, Свет, Биржевие ведомости

Сръбски вестници: Одјек, Видело, Мале новине

Съчинения: Дневник **В. Н. Ламсдорфа**
Красный архив
Ястржемский. О капитулациях в Отоманской империи
Мартенс. О капитулациях
Потемкин. История дипломатии
Татишчев. Из прошлого
Международные отношения в эпоху иериализма, 1878-1919
Царская дипломатия о задачах России на Востоке, т. 5.
Царское правительство и проблемы Проливов
Карцов. За кулисами дипломатии
Жигарев. Русская политика в Восточном вопросе

На други езици - In other languages

Die große Politik der europäischen Kabinette
Pribram. Die politischen Geheim Verträge Öster-Ungarns (1879-1914)
Blue Book (Английска дипломатическа Синя книга)
Livre Jaune (Френска дипломатическа Жълта книга)
Corti E. G. Alexander von Bulgarien
Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe
Drandar A. G. Evenements politiques en Bulgarie
Drandar A. G. La Bulgarie sous le prince Ferdinand
Major Mach. Balkanerinnerungen (1876-1887)
Friedjung H. Die Öesterreichischen Balkan politik seit 1860
Major von Huhn. Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit
Leonov R. Geheime Dokumente der russischen Orientpolitik (1881-1890)
Les causes ocultes de la Question bulgare - 1887
Mach R. von. Aus bewegter Balkanzeit (1879-1918)
Öesterreich-Ungarns (1879-1914) nach den Actes des Wiener Staatsarchiws
L'Alliance franco-russe
Öesterreich-Ungarns Aussen politik von der bosnischen Krise (1908) bis Zum Kriegs ausbronch - 1914
H. Kohl. Die politischen Reden des Fürsten Bismarck
Bündnis zwischen Deutschland und Öester-Ungarns - 7 Oct. 1879
J. Lamazierre. Les capitulations en Bulgarie, 1892
Feran-Giraux. Expulsion attribué aux Consules... dans les pays hors de chrétiénté
Hauser. Histoire diplomatique de l'Europe (1871-1914)
Bourgeois. Histoire de la politique étrangère
Archives Dimplomatiques
Choublier M. La question d'Orient depuis le Traité de Berlin

Вестници и списания / Newspapers and Journals

Journal de Saint Petersbourg
Neue freie Presse
Corr. Hongrois
La Gazette de l'Hongrie
Norddeutsche Allgemeine Zeitung
La Réforme
L'Est
Nord
Corr. de l'Est
Neue Winer Tageblatt
Pester Lloyd
Polit. Correspondenz
Agence Havas
Le Temps
Revue de l'Orient
The Times
Standard

Съдържание

УВОДНИ ДУМИ ... 3
ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ
ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА СТАМБОЛОВ (1887 — 1894 г.) ... 5
Великите сили. Засилване тяхната експанзия и колониална политика.
Общият характер на европейската политика след 1885 г. ... 5
Австро-руските отношения и българската криза ... 10
Силите и изборът на Фердинанд за български княз ... 19
Фердинанд и поведението на Силите ... 24
Руската политика след избора ... 27
Постъпките на Портата ... 30
Австро-Унгария, Англия, Италия и Турция и България ... 31
Австрийската политика по българския въпрос ... 38
Германия и краят на германо-руския договор за презастраховка ... 45
Положението на Турция през време на българската криза ... 47
Фердинанд Кобургски и въпросът за неговия избор ... 49
Нови турски постъпки в София ... 56
Нови руски постъпки в Цариград ... 57
Положението в Европа влошено ... 60
Русия и България ... 66
Германската политика при император Фридрих III ... 87
Нови спорове за новата 1889 година ... 92
Руската политика и процесът против майор Паница ... 103
Посещението на Татишчев в София ... 106
Поведението на Австрия ... 116
Нови постъпки на Русия в Цариград
за отстраняването на Фердинанда ... 119
Падането на Бисмарка и Русия ... 122
Руско-българските отношения
по въпроса за руските емигранти в България ... 125
Промяна в руската политика към България ... 137
Западните Сили и изборът на Фердинанд ... 143
Мисията на Трикупис ... 145
Първи признаци за сключване на френско-руския съюз ... 152
Сръбско-българските отношения ... 155
Френско-български дипломатически конфликт. Аферата Шадурн ... 159
Убийството на д-р Вълкович ... 170
Фердинанд приет от император Франц Йосиф и кралица Виктория ... 174
Стамболов при султан Абдул Хамид ... 177

Руски протести срещу приема на Стамболов 180
Руско-българските отношения към края на 1892 г. 185
Русия и Турция. Укрепване на Проливите 191
Стамболов и Фердинанд по въпроса за признаването 194
Европа и Русия след падането на Бисмарк 205
Начало на образуването на френско-руския съюз 214
Сръбско-българските и гръцко-българските отношения
през 1892 година 220
Сръбски предложения за Балкански съюз 223
Отношенията с Гърция 229
БИБЛИОГРАФИЯ 233

ГЕОРГИ ПЕТРОВ ГЕНОВ

ПОЛИТИЧЕСКА И ДИПЛОМАТИЧЕСКА
ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ
Том XIII
БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА СТАМБОЛОВ
21 август 1887 г. — 18 май 1894 г.
Българска
Първо издание
Предпечатна подготовка и печат
ИК „Ваньо Недков“
София, жк. „Яворов“ бл. 69, тел.: 72-21-28